

Ebből a Kálvinból meg hogyan a túróba' lett Lenin?

– Kérdeztem volna, ha lett volna kitől megkérdezzem. Kérdezniem persze lehetett, de nem mindig, és főleg nem mindent. Szüleim a kényesebb dolgokban felelet helyett az elhallgatás taktikáját választották. Jobb nem beszélni valamiről, gondolták, ha bajos lenne a róla való beszéd. Nyilván az ötvenes évek logikája vagy technikája volt ez, amelyről magamnak még nem fogalmaztam akkor. Kisdobos voltam és nagydobos, úttörő, és később egy ideig lelkes KISZ-tag. Nos, a Kálvin/Lenin úti éra még előző, dobogató és utamat törős időszakomra esett.

A Gyulai Gaál Miklós Általános Iskolában végeztem elemi tanulmányaimat. Az iskola elnevezése meglehetősen nehézkes és hosszú volt, noha becsületes negyvennyolcas honvédhősről lett légyen szó, így inkább Kálvin úti iskolának hívta mindenki. (Ebben az időben nem nagyon tett a közbeszéd különbséget út és utca között, de ez nem zavart senkit a tájékozódásban.) Azt nem tudtuk persze, ki a franc lehetett az a Kálvin, és senki sem igyekezett bennünket erről felvilágosítani. Az utca végén állt ugyan egy református templom, de eszünk ágában sem volt a kettőt összefüggésbe hozni egymással, Kálvint a templommal, vagy fordítva. A másik iskolát Szelei úti iskolának hívtuk, pedig az még rövidebben is volt elnevezve valakiről, arra már nem emlékszem, kiről, a Szelei út elnevezésnek viszont volt értelmezhetősége, mert tudtunkkal elvezetett egészen Tápiószeléig. Hogy teljesebb legyen a zűrzavar, a harmadik iskolát nem Szolnoki úti iskolának hívta a népszáj, pedig egészen a Szolnoki úton volt és az – akkor még – vitt Szolnokig, hanem Zsidó iskolának. Nem mintha oda csak zsidók jártak volna, nem is telt volna ki belőlük egy-egy évfolyam, amúgy sem vettük volna észre, mi, gyerekek, azok-e vagy nem azok, hanem mert a magtárnak használt nagy és elhanyagolt zsinagóga szomszédságában állt. (Később, amikor már tudni lehetett az emigráns írókról is, kiderült, abban a házban született Háy Gyula, s akár büszke is lehettem rá, hogy én is oda jártam – úgy, átmenetileg.)

Bevallhatom, valamennyien könnyebbültünk, akik nem kérdeztek otthon, mert a kérdésükre nem kaptak volna választ, amikor bejelentették, hogy a Kálvin utcát át-keresztelik Lenin útra. Jobb volt olyan úti iskolába járni, amelyeknek – volt értelme. Leninről tudtuk, ki volt, mármint hogy a proletariátus felszabadítója, a kommunizmus megálmodója, az emberiség jobbik felének legnagyobb jótévője. Nagy- vagy kisdobosként, néha cintányérosként a zeneiskola fúvószenekarában, minden november 7-én, amikor a felnőttek hosszan megkoszorúzták a szovjet emlékművet, boldogan játszottuk, egymás után akár tízszer is, a Lenin-gyászindulót. *A zsarnokság dőzsöölt és ülte torát, és százezrek vérével festette bíborát* – zengett a fúvósokat megtámogató önkéntes kórus. Ez már valami. Ezt csinálja utána az a Kálvin, vagy ki. Nem csinálta utána. Előtte csinált – mást, és nagyon máshogyan. Ő nem dőzsölt, nem torozott, és nem festette százezrek vérével sem a bíborát. Aki mindezt véghezvitte, mármint a zsarnokság megteremtését, dőzsölését, torozását és milliók vérével festegetett szabad idejében, éppenséggel a gyászinduló és iskolánk névadója, Lenin volt. Hm... Ne vessünk, tünődjünk, keseredjünk el, legyintsünk... eh, történelem... vagy tünődjünk el azon, az éneklők közül hányan gondoltak ez utóbbira, s énekeltek ígyen...

Zalán Tibor

NAPÚT

Irodalom, művészet,
környezet

XI. évfolyam 9. szám

A Cédrus Művészeti Alapítvány megbízásából kiadja a Napkút Kiadó Kft. Megjelenik évente tízszer.

Főszerkesztő: **Szondi György**. Szerkesztik: **Bába Szilvia** (művelődés), **Balázs Géza** (nyelvművelés), **Bognár Antal** (próza), **Elek Szilvia** (zene), **Király Farkas** (vers), **Kovács Ildikó** (szöveggondozás), **Prágai Tamás** (dokumentum), **Sebeők János** (környezet), **Szondi Bence** (törtélem), **Vincze Ferenc** (műbírálat), **Wehner Tibor** (művészet).

Szerkesztőségvezető: **Szondi Eszter**. Terjesztés: **Németh Lóránt**.

Napút-kör: **Csűrös Miklós, Gazdag Dávid, Gráfik Imre, Hankiss Elemér, Dr. Koncz Gábor, Radnóti Zsuzsa, Rakovszky Zsuzsa, Schwajda György, Konrad Sütarski** (tiszteletbeli konzulensek).

Alapította: **Masszi Péter**. Lapterv: **Gosztola Gábor**.

Szerkesztőség: 1014 Budapest, Szentháromság tér 6. mf. sz. 29. • Telefon/fax: (1) 225-3474

E-mail: napkut@gmail.com • Honlap: www.napkut.hu

A Cédrus Művészeti Alapítvány adószáma: 18110661-2-41

Nyomdai kivitelezés: Érdi Rózsa Nyomda. Terjeszti a Hírker Zrt. és az NH Zrt. ISSN: 1419-4082

B2-páholy

Zalán Tibor: Ebből a Kálvinból meg
hogya a túróba' lett Lenin? borítóbelső

Preambulum

Radácsi György: Kálvin János,
az Isten küldötte 3
Dr. Koncz Gábor: Családi Kálvin 6

Hit, teológia, egyház

Dr. Dienes Dénes: Kálvin János élete,
reformatori munkássága 16
Dr. Hörcsik Richárd: Kálvin hatása
a XVI. századi magyarországi reformációra 38
Dr. Füstli-Molnár Szilveszter:
*Szemponok az ecclesia semper
reformanda* elvének érvényesítéséhez . . . 51
Dr. Koncz Sándor: Református örökségünk . . 66

Teológia, társadalom, művelődés

Dr. Szathmáry Béla: Kálvin és a kálvinizmus
aktualitása a világban és az egyházban . . . 71

Tárlat

Keresztes Dóra Biblia-illusztrációi
(színes melléklet)

Teológia, társadalom, művelődés

Dr. Éles Csaba: Kálvintól Kazinczyig. 89
Gulyás Gyula: Kálvin a tisztességes haszonról 116
Albert Gábor: A magyarság
és a kálvinizmus 130
Agárdi Péter: Műveltségi modellek,
kultúrafelfogások a két századelőn 140
Dr. Gaál Botond: Kálvini vonások
a magyarok lelki arcán 156

Utókori üzenetek

Dr. Koncz Sándor: Kálvin magyar kutatója . . 187
Dr. Koncz Gábor: Feladatokat adott. 199
Dr. Bolvári-Takács Gábor–Dr. Dankó Imre:
Történelem, egyház, kultúra
– Kálvin szellemében. 207

Melléklet

Káva Téka - Napút-füzetek 39.

Harsányi István: A reformáció hatása
a magyar közművelődésre (1923)

A Napút Kálvin 500 tematikus számának
vendégszerkesztője

Dr. Koncz Gábor

PhD egyetemi magántanár, főiskolai tanár,
a Magyar Kultúra Alapítvány igazgatója,
a Magyar Comenius Társaság alelnöke.

E számunk képzőművész vendége, **Keresztes Dóra** 1972-től 1977-ig tanult a Magyar Iparművészeti Egyetem könyvművészeti szakán. Tanára Haiman György és Kass János volt. Ezután az egyetem kétéves meseterképző tagozatát is elvégezte. A képzőművészet számos ágával foglalkozik: festészet, grafika, könyvillusztrálás, tipográfia, plakáttervezés, díszlettervezés és animációsfilm-készítés. Filmjei és képzőművészeti alkotásai a magyar népi kultúra hagyományainak jelenkori megidézését, újra átélhetővé tételét kívánják megteremteni – miközben lényegesnek tartja a modern művészet szín- és formakincsének, kompozíciós elemeinek, absztrakciós transzformációinak tudatos használatát is. Munkái több hazai és nemzetközi kiállításon és filmfesztiválon sikerrel szerepeltek. Filmművészeti tevékenységét Balázs Béla-díjjal (2005), képző- és iparművészeti munkásságát Ferenczy Noémi-díjjal (2003), illusztrátori tevékenységét IBBY-díjjal (2003 és 1994) ismerték el. E-mail: keresztesdzs@gmail.com

Biblia-illusztrációi megtalálhatók a színes mellékletben, valamint a 5., 37., 65., 129., 198. és 212. oldalon.

E számunk megjelenését
az Oktatási és Kulturális Minisztérium
és a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

OKTATÁSI
ÉS KULTURÁLIS
MINISZTERIUM

OKM

nka

Nemzeti Kulturális Alap

NAPÚT

Irodalom, művészet,
környezet

XI. évfolyam 9. szám

Kálvin 500

PÁL APOSTOL

Preambulum

Radácsi György

Kálvin János, az Isten küldötte

Ott a Genfi-tó partján, abban az Istentől kívánatossá teremtett szép világban, ott nyugszik a hős – kemény csaták után. Milliók hálás emlékezése keresi jelentelen sírját, lába nyomait; a hajlékot, amelyben nagy lelke vívódott önmagával, Istentől keblébe oltott szenvedelmeivel; a templomot, amelyben az Isten-ige kétélű fegyverét olyan ellenállhatatlan erővel villogtatta, ahol félelmet nem ismerő szíve az emberiség újjászületéséért gerjedezett, ahol nagy tettekre felszentelt ereje megdicsőítette magát a sok méltatlan szenvedésben és a közjóra gyümölcsöző sok diadalomban.

A világ reformátusainak szíve ott dobog e napokban a Kálvin János világhírű csataterén s ahol egy öntudatos kálvinista van a föld kerekén, az mind együtt érez, együtt lelkesedik és imádkozik ama szerencsésekkel, akiket jó sorsuk oda segített a próféta sírjához s akik testi szemeikkel láthatják az ő halhatatlanságának bizonyosságait.

Az Isten, akinek olyan csodálatos hűséggel szentelte életét, tudását, acélos akaratát, nem engedte, hogy az ő prófétája rothadást lásson; nem engedte, hogy a kérlelhetetlen ellenség, a mindig ólálkodó, a szüntelen fondorkodó, homályba borítsa azt a küzdelmes nagy alkotást, amely világ szerinti nagy emléke a Kálvin nevének. Nemcsak ezt nem engedte, hanem amit rákentek erre az alkotásra s ennek elsőrendű eszközére az irigy századok és a törpe emberek – mindazt a gyalázatot is lemosta úgy, hogy ma a református egyház és a Kálvin János neve tisztábban és fényesebben áll az igazságkereső világ előtt, mint valaha.

Négyszáz év tanúbizonysága kiáltja, hogy: igen!

Dicsőség érte Néked, Isten!

Aki csak egyetlen komoly pillantást vet a Kálvin élettörténetébe, lehetetlen annak nem éreznie, hogy ezt a férfiút az Isten küldötte, ennek a lelkét az Isten akarata irányozta, az ő szentlelke termékenyítette és tette rettenthetetlenné és szolgálatára, az áldozatra, az önfeláldozásig fokozódó s mindhalálíg tartó csodálatos, szinte emberfeletti küzdelemre és hűségre.

Az Isten-kéz viszi-vonja ifjúságának szárnyakat bontó, elmét, lelket edző változataiba és kísértései közé. Ez kényszeríti, hogy szóljon, tiltakozzék s hogy a világ nagyaival is szellemi kardot mérjen s hogy megálljon a vészben, viharban, az oroszlánok vermében, a fenevadak rengetegében és csak Isten előtt hajoljon meg és nem ember vagy emberek előtt.

A mesterségesen félrevezetett s a hamis elméletektől megrészegült világból Istennek tetsző, jó cselekedetekre igyekező népet alkotni, a társadalomban az Isten lelkét emelni vezérlő lélekké; az emberi szilaj vágyak és indulatok megfékezésével élő templommá alakulni át – ez volt az ő eszménye s ez eszmény

szolgálatára szentelte nagy elméjét, óriási tanultságát, vaslogikáját, isteni tűz által tisztított ajakát, hihetetlenül termékeny tollának meggyőző, bűvölő s új irodalmi irányt jelölő erejét, tüzét és fényét.

Egy új Jeruzsálem, amelyben az Isten együtt lakik az ő teremtményeivel s megszenteli azok szívét, gondolkodását és cselekedeteit – ez volt az ő álma. Össze kellett ütköznie ez álom valóságáért vívott küzdelmeiben mindazokkal, akik jobban szerették a világot, mint Istent és az ő Krisztusban kijelentett akaratát. – Ennek a szent harcnak vívása volt az ő földi rendeltetése.

Négyszáz év tűnt el az ő születése óta. Emberöltők jöttek, mentek; elméletek keltek-vesztek; új eszményeknek új prófétái támadtak; de a Kálvin eszményeivel nem bírtak a századok s a keresztyénségnek az az alakulata, amelyet ő tartott Isten szerintinek, ma is az. Az a közösség, amelyben ő a földi embert Istennel kívánta egybefűzni, ma is eszmény, ma is szomjúhozni való földi jó.

A genfi zárandokok nem a holt Kálvin sírjához sereglenek tehát, hanem az eszméiben és eszményeiben élő pap, próféta és apostol üdvözlétére. Isten nem engedi, hogy az ő szolgálói felett diadalt üljön a halál! – A világ tombolhat, a felekezeti elfogultság kígyói sziszeghetnek, a kárhoztatás kevély szózata döröghet bárhonnan, a szúnyogok raja csíphet, donghat, a libertinusok új és újabb hadserege véres csatára fenekedhetik: de Kálvin János nevének s neve dicsőségének nem árthatnak immár az emberi bölcsesség hihető beszédei és fondorlatai.

Négyszáz év bizonyítja, hogy nem.

Dicsőség érte Néked, Isten!

Vallásos nagy hite ott él, hat, alkot az ő nevéről is szívesen nevezett ref. egyház társadalmában; egyházalkotmányának szelleme ott lüktet a szabad népek polgári alkotmányában; erkölcsi elvei, egész lényének fenséges komolysága jellegzetesen rányomták bélyegüket a ref. egyházzal szorosabb kapcsolatban álló s nehezen alkuvó ref. keresztyénekre; írói alkotásai felett nem térhet napirendre a szentírás-magyarozó, nem a hitelvek kutatója, mérlegelője, nem a nyelvész és a latin és francia irodalom történetének bűvárlója. Neve nincs kötve néphez, nemzethez, eszméi nincsenek korlátolva Franciaországra, az ő szülőhazájára, nincsenek Genfre s az egész Helvétiaira sem, az ő szellemének közvetlen gyümölcsös kertjeire. Ő az egész művelt nagyvilágé, mert az egész nagyvilágot beragyogta lelke fényességével.

Mi magyarok, mi magyar nemzet – ha őszintén akarnánk vallani – felekezeti különbség nélkül örökös adósai vagyunk az ő világreformatori szellemének ...

Oh, vajha mind melegebben ölelnők magunkhoz Kálvinból azt, ami benne öröklétre hivatott! Oh, ha az ő születésének 400-ados évfordulója az újjászületés fürdőjévé lenne közöttünk mindazokra, akik hit nélkül vagy ingadozó hittel botorkálnak s akik erkölcsi életükre nézve iránytalanul s Istenhez kalauzoló iránytű nélkül vergődnek és bolyonganak!!

Kálvin János négyszázados szelleme, légy örökre áldott s légy áldássá ref. egyházunkra, nemzetünkre, az egész világra! Hirdessék neved újabb és újabb századok és sok ezer év – a nagy Isten dicsőségére!

Radácsi György (1846–1928) sárospataki teológiai tanár, bibliafordító, irodalomtörténész írása 1909-ben készült, Kálvin János születésének 400. évfordulóján. Megjelent: In: Sárospataki Ref. Lapok 1909. 28. sz., valamint In: *Emlékjelek, bizonyságok*. Összegyűjtött dolgozatok. III. kötet. Írta: Radácsi György sárospataki teológiai tanár, Sárospatak, 1928.

A szerzőről lásd a szakirodalmi munkásságát is áttekinthető összeállítást: Marton János (szerk.) [1928]: *Radácsy-emléklapok*. Kiadja a Sárospataki Református Lapok Szerkesztősége, Sárospatak, 49 o. (Nevét y-nal a halála utáni időszakban írták, így a hivatkozások 1928 óta mindkét változatban előfordulnak.) E közlés magyarázatát lásd: Dr. Koncz Gábor a Napút jelen számában közölt írásában.

ÜRES SÍR

Dr. Koncz Gábor

Családi Kálvin

*„Száznegyvenhárom léptem; ez a hossza
a szobor-sornak. Hírnök, ki megölt
milliók végső tisztelgését hozza,
úgy mentem el a Nagy Gléda előtt.
Kálvin, Knox, Farel, Béza! S bika-fővel
a hadrakelt hit zord hadnagyai;
a Vilmosok! és Coligny és Cromwell!...
Hátrálnom kellett közülükből: mindet
nem fogta össze csak messzibb tekintet.
Fölhúzódtam a kert felé, a fákig
s lelkemben is hús tárgyilagosságig.”*

(Illyés Gyula: A reformáció genfi emlékműve előtt)

Leléptem én is, 1979-ben, éppen harminc éve, huszonkilenc évesen.¹ Álmodozva és szorongva. Szorongva, nehogy százharminchárom jöjjön ki. Ez volt ugyanis az egyik szám, amit álomban is tudtam, annyiszor ismételték és sokat kellett tanulni róla... (A „dicsőséges”, most éppen kilencven éve történt, Tanácsköztársaság áldatlan terjedelméről van szó...) A másik szám 1531 volt, a gyermekkoromtól ugyancsak naponta megélt áldásos dátum, a Sárospataki Református Kollégium alapításának éve. Ez olyannyira bevésődött, hogy nekem 1517. október 31. (Luther 95 tételének kifüggesztése a wittenbergi vártemplom kapujára) mindig csak visszafele következtetéssel jött ki: hiszen Sárospatakon már tizennégy évvel azt követően...

Fölhúzódtam a kert felé, kerestem lelkemben a hús tárgyilagosságot, s akkor és ott elhatároztam, hogy számot vetek kálvinista lelkiismeretemmel: áttekintem, összefoglalom a kálvinistaság és kálvinistaságom lényegét...

Történt ez huszonkilenc évesen, harminc éve. (Kálvin János – ma oly sokszor megjelenő – metszett arcát én azelőtt és azután is szinte naponta láttam, pedig nem volt a falra kitéve, a lelkemből nézett...) Azóta sikerült ugyan az áttekintés, ám röviden erről itt most mégsem tudok számot adni. Volt egy szándék és egy javaslat. Íme.

¹ Emlékezetes számok; Illyés Gyula 33 évvel azelőtt (...egy emberöltő, Krisztusi-életkor...), 1946-ban, egy viláégés után írta a verset. A jelen írás szerzője, a Mapút ezen számának vendégszerkesztője: Dr. Koncz Gábor PhD egyetemi magántanár, főiskolai tanár, a Magyar Kultúra Alapítvány igazgatója, a Magyar Comenius Társaság alelnöke. E-mail: mka@mka.hu , honlap: www.mka.hu. Közgazdász kutatóként jártam Genfben; ezt megőrökíti: *Jelentés az 1979. április 9–12. között, Genfben rendezett kultúrstatisztikai tanácskozáson való részvételről.* Bp., 1979. április, 11 o. Ha netán valakit érdekel az UNESCO által szorgalmazott Framework for Cultural Statistics kidolgozásának története, a fenti e-mailen érdeklődhet, szívesen válaszolok...

Szándék. Készültem Kálvin János születésének ötszázadik évfordulójára; össze akartam foglalni Kálvin és a kálvinizmus társadalmi, társadalomformáló mondanivalóját és a saját *(velem született, mert beleszülettem) kálvinizmusom magatartási jellemzőit.*

Ennek motiváló háttere egy anekdotikus megjegyzés, amit életrajzi adatokkal vezetek be. 1950-ben születtem. 1953-tól 1964-ig Alsóvadászon, a református parókián nevelkedtem. 1964–1968: Sárospatak, Állami Rákóczi Gimnázium és a *rejtett tanterv*: lesz ez még egyszer újra Sárospataki Református Kollégium. 1968–1969: Kalocsa, Forradalmi Ezred... 1969–1974: Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, népgazdasági tervező-elemző szak, gazdaságpolitikai szakágazat. Társadalompolitikai újságírónak készültem; írtam az egyetemi Közgazdaszba, sikerem volt a Magyar Ifjúságnál. A híres riporternek, Szél Júliának köszönhetően szinte főállásnak megfelelő mennyiségű riportom, jegyzetem hangzott el a Magyar Rádióban. Egyszer, úgy mellékesen azt kérdezte: – *Hát a maga apja micsoda? – Református lelkész... – Jézusom, ekkora teherrel élni!* – csapta össze a kezét és mosolyogva, szerető sajnálkozással nézett rám, majd vágta tovább az aktuális riport nyers szalagját.

Mit akartam?

⇒ *Először is:* összegyűjteni a kálvinizmus mindennapi, életmódbeli jellemzőit, tehát saját kálvinizmusom tételeit; magatartások elemzését, megélt történetekkel, példákkal, ilyen sorrendben: *felelősség, kötelesség, munka, tudás, minőség, fegyelem, becsület...* A hetedikre újra meg újra visszaugrottam („...azt a bűnödöt is bevallod, amit nem követtél el...” – csak úgy mellékesen jegyezte meg egyszer valaki...), s a nyolcadik bizony a *szorongás* lett. Nem valamiféle ősbűn-szorongás, nem lelkiismeret-furdalás, nem modern pánikbetegség. Hanem: megtettem-e, ami elvárható magamtól...

Aztán persze sorjázott a többi fogalom: takarékoság, tisztaság, pontosság, állhatatosság, kitartás, segítőkészség, áldozatvállalás... Ám ahogyan a listát át- meg átgondoltam, nemcsak a *családi példák, de a családi irodalom is felrémlett.* Lássuk csak vázlatosan.

A protestáns nagyasszonyok templomi padsorában, közvetlenül Lorántffy Zsuzsanna és Zrínyi Ilona mellett, ott ülnek a természetes, rengeteget dolgozó, jószágosan következetes, szegény, sorsüldözött, ám mindig mosolygó nagymamám...

⇒ *A második szándékom* tehát az volt, hogy rájuk is emlékezve, összefoglalom a tág család művekből kimásolható, tételes kálvinizmusát és leírom az életmódban megnyilvánuló tényleges protestantizmusát.

Atyai nagymamám a felvidéki Özörényből (ma: Gemerska Horka; Gömörhorka) származó Szabó Teréz (1894–1981) jószágos, templomos asszony volt. Szigorú, vasgyári munkás, presbiter férjét, nagyapámat, Koncz Józsefet (1884–1949) nem ismerhettem. Hogy a dolgozó, vallásos, kemény életű paraszt-munkás család miként határozta meg Apám elhivatását, azt szépen mutatja be a Napkút Kiadó által éppen most megjelentetett, *Sokunk karácsonya* című kötetben Dr. Koncz Sándor írása.²

² Dr. Koncz Sándor: *Karácsonyok (1976 és 1977)*. In: *Sokunk karácsonya*. Bp., 2009. Napkút Kiadó, 28–36. o. Hitre ébredéséről, egyházi elkötelezettségét meghatározó diákkori és családi élményeiről lásd még: Dr. Koncz Sándor: *Nádházy Bertalan emlékezete (1884–1956)*. In: *Kultúra és Közösség*, 1985. 5. szám. 74–86. o.

Anyai nagymamám, Radácsy Ilona (1884–1967) férje, a polgári származású nagyapám, Harsányi István (1874–1928) sárospataki teológiai tanár, irodalomtörténész, főkönyvtáros; gazdag szellemi hagyatékából a Napút jelen számához kapcsolódó *Káva Téka* füzetben közlöm *A reformáció hatása a magyar közművelődésre* (1923) című maradandó művét. (Az életrajzi jegyzeteket lásd ott.) Nagymamám legendás apja (hat lány és egy fiú), dédnagyapám, Radácsy György (1846–1928) iparoscsaládból származó irodalomtörténész, bibliafordító, teológiai tanár volt. Száz évvel ezelőtt, Kálvin 400. születésnapjára írt zengzetes, cirkalmas, de nem kenetteljes megemlékezésével kezdjük ezt a lap-számot. (A jegyzeteket lásd ott.) Egy másik írását idézem, *A reformációt*: „Leleményes szervezetű, a csábítás-hódítás minden ígézetével rendelkező hadseregek próbálták megállítani diadal-útjában, de nem voltak képesek annyi Judást hódítani magokhoz, hogy a reformáció haladását kétesse tehessék s tartósan megakadályozzák.” A reformáció „...a szabadság harca a zsarnokság ellen, az egyén tiltakozása az egyéni jog korlátozása ellen, a lélekre nyomakodó papi rend ellen, a rettegés, a butítás mindenféle színes rendszere ellen; tiltakozás az isteni jogok confiscálása, emberi hatalmasságok részére való lefoglalása ellen, a bűnbocsátó kegyelemnek rendi kisajátítása ellen. (...) A reformáció, bár különböző árnyalatokban, de lényegében ugyanaz maradt: világtörténelmi nagy tiltakozás a lelkek rabigába törése ellen s ez marad, ennek kell maradnia az idők végéig. (...) A reformáció sohsem akart világhatalmi tényezővé lenni, uralkodni, parancsolni, hanem csak – boldogítani.”³

Amint a dátumokból is kitűnik, anyai nagyapám és dédnagyapám egy évben haltak meg. Nagyika bámulatos leleményességgel teremtette meg a három fiú, Harsányi István (1908–2002), Harsányi László (1909–1982), Harsányi György (1911–1976) és Édesanyám, Harsányi Ilona (90 éves és ragyog!) messze sugárzó, színvonalas, protestáns neveltetésének hátterét.⁴ Üzenetük, magatartásuk történetek és művek sokaságával, példaként idézhető; ám sorakoznak az oldalágiak is!

A Radácsy lányok egyikének férje, Finkey Ferenc (1870–1949) jogtudós, akadémikus, koronaügyész, magyar királyi titkos tanácsos, a Magyar Érdemrend Nagykeresztje kitüntetés és számos más elismerés birtokosa, máig ható jogtudományi művek szerzője volt; hatalmas életművet hagyott

³ Radácsy György: *A négy százados reformáció*. In: Radácsy György: *Emlékjelek, bizonyságok*. III. kötet. Sárospatak, 1928. 221–227. o. (Az eredeti írásmódot használom; halála után, 1928 januárjától adták nevéhez az y-t az emlékezők...)

⁴ Harsányi Istvánról lásd Dr. Koncz Gábor írását a Napút e számában. Harsányi Lászlóról a Magyar Comenius Társaság 2009. novemberi felolvasóülésén, Sárospatakon emlékeztünk meg, Dr. Harsányi Ádám írását idézve. (Megjelenik 2010-ben, a Bibliotheca Comeniana XV. kötetében.) Harsányi Györgytől sok dokumentumot közöl az alábbi két kötet: Dr. Horváth Erzsébet (szerk.) [2007 és 2008]: *Megújulás, visszarendeződés. Dokumentumok a Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltárában az 1956–57-es esztendő történetének kutatásához*. Bp., Kiadja a Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, 279 o. Valamint: *ua. ...1957–1958-as esztendő...* 355 o.

ránk.⁵ 1946-ban írt, nem publikált, *Kis olajág* című gépiratában áttekintette, összefoglalta a református szellemi háttérű, polgári, értelmiségi életmód jellemzőit. Nos, a magamét addig halogatom, amíg ez meg nem jelenik. Egy másik Radácsy lány veje, Béky Zoltán (1903–1978) amerikai református püspök volt, aki széles körű gyakorlati, egyházszerző munkájához kapcsolódva Kálvinnról is írt.⁶

A fényképről ismert, tekintélyes szépségek mindegyikének férje és lezármozottai igencsak jeles szervezők, publikáló személyiségek voltak és számosan ma is azok. A küldetés, magatartás, életmód-elemzési szándékom jelzésére itt most az általam különösen tisztelt Vitányi Iván közismert társadalomkutatóra, országgyűlési képviselőre utalok; akinek kutatói, közművelődési pályám elindítását-elindulását köszönhetem. Vallomások, protestantizmussal átszőtt, elvi önéletrajzát többször közölte.⁷ Miért utalok erre? Mert Dékány Endre kitűnő könyvének alapos, aláhúzgálásos olvasásakor többször is eszembe jutott a Vitányi... „Nekünk pedig nincs jogunk és okunk arra, hogy csak azokat tekintsük reformátusoknak, akik külsőképpen is egyházasak: templomba járnak, egyházi tisztségeket viselnek, stb.; s ne tekintsük reformátusoknak azokat is, akiket egyházunkhoz kapcsol születésükön túl kultúrájuk, humanizmusuk, erkölcsiségük, egész magatartásuk.” Dékány Endre idézi Adorján József egy korábbi írását: „...szellemi, sőt politikai életünk irányító személyiségei között igen sokan vannak, akik egyházunk örökségét őrzik és gyümölcsöztetik, jórésztük úgy, hogy ma már nem vállalja hitvallásunkat és nem gyakorolja az egyházi közösséget. Ezek az 'anonim kálvinisták' vajon csak az ifjúságuk nosztalgia-

⁵ A Finkey Ferenc életműve iránt érdeklődők figyelmébe ajánlom (az e számban is publikáló) Dr. Szathmáry Béla munkásságát (amely az MTA honlapján, a köztestületi tagok publikációinál áttekinthető), aki köteteket és tanulmányokat jelentetett meg tőle és róla. Gazdag pályájának személyes rajzát lásd: Finkey Ferenc [1944]: *Emlékképek és élmények életem derűs napjaiból*. Sárospatak, 160 o. Ezt később több, ma még gépiratban lévő visszaemlékezéssel, naplórészlettel folytatta. (Digitalizálásuk folyamatban van.) Róla írt monográfia: Kódöböcz József [1995]: *Finkey Ferenc élete és munkássága 1870–1949*. Miskolc–Sárospatak, Felsőmagyarország Kiadó, 170 o.

⁶ Béky Zoltán [1959]: *Theológiai Tanulmányok Kálvin Jánosról. Kálvin és Barth. Összehasonlító theológiai tanulmány*. Uo.: *Kálvin és a mai magyarországi theológiai gondolkodás*. Amerikai Magyar Református Egyesület, Washington, 40 o.

⁷ Vitányi Iván: *Ideológiai vallomások* (1970): In: Vitányi Iván [1971]: *Második prométheuszi forradalom*. Bp., Magvető Kiadó, 58–94. o.

Cseke Hajnalka [1996]: *Határhelyzetek. Interjú Vitányi Ivánnal*. Bp., Pallas Stúdió, 247 o. + fotók.

Vitányi Iván [2007]: *Önarckép – elvi keretben. Szellemi önéletrajz*. Celldömölk, Paus-Westermann, 92 o.

A jelen íráshoz kiegészítésként lásd még: Dr. Koncz Gábor [2002]: *Vitányi Iván köszöntése, a Pataki Diákok Szövetségének Díszközgyűlésén, 2001. december 14-én*. In: Pataki Diák, A Pataki Diákok Szövetségének Hírlevele, II. évf. 1. szám, 2002. február, 26–28. o. Dr. Koncz Gábor [2007]: *A feladott lecke – Vitányi Iván: A magyar kultúra esélyei. Kultúra, életmód, társadalom* (Bp., 2006.) című könyvének ismertetése. In: Szín – Közösségi Művelődés, A Magyar Művelődési Intézet folyóirata, 2007. június, 12/2–3., 131. o.

ajaként emlékeznek kálvinista gyökereikre, s a gyümölcs, amit teremnek, nem egy 'elfajzott' fa vad termése-e? Úgy hiszem, több ez, mint nosztalgia, és nem elfajzott a gyümölcs akkor sem, ha aki megajándékozta vele a társadalmat, ma már nem gyakorló tagja egyházunknak. Sokan vannak ilyenek."⁸

A családi Kálvin, kálvinizmus, protestantizmus középpontja, meghatározó magatartása számomra Édesapám, Dr. Koncz Sándor (1913–1983) tábori lelkész, egyetemi magántanár, sárospataki teológiai tanár, alsóvadászi lelkész, sárospataki levéltáros... Tőle e számban két írás, s ott életrajzi jegyzetek is olvashatóak.

→ *A harmadik szándékom* az volt, hogy a családomnak, a világi és egyházi érdeklődőknek, az ifjúságnak (tehát a gyermekeimnek, a rokonoknak, a munkatársaknak, az egyetemi-főiskolai hallgatóknak...) bemutatom Kálvin, a kálvinizmus, a protestantizmus hittől és felekezettől részben elkülönült, önálló sodott társadalmi-magatartási jellemzőit. Bizony, Klaus Douglasst gyakorta idézve: „... az igaz, hogy szép számmal vannak, akik bizonyos párosszal és némi büszkeséggel hangoztatják, hogy ők »protestánsok«. Ha viszont megkérdezzük tőlük, hogy konkrétan mit jelent ez a protestánság, gyakran csak formális válaszokat kapunk.”⁹

Miért kellene mindez? Talán Mészöly Miklós írta: „már nem haragszom, csak mérem a távolságot...” Mérem, a *közelítés érdekében* akkor, amikor a huszonevesek semmit sem értenek az utalásokból, allúziókból. „Mélységes mély a múltnak kútja” – és nem kattant be, hogy ez az első mondat Thomas Mann *József és testvérei* című művében. Akkor hogyan is értenék Tóth Krisztina versében azt, hogy „mélységes mély a nemrég”. S a minap, amikor az előző napon megjelent Baranyi Ferenc-verset idéztem egy előadás során: „...láncolt lelkek körében szabadon élni vétkes vakmerőség...”, senkinek se rémlett fel Ady Endre *Eltévedt lovas* című verse...¹⁰ Bizony, jártam így az *Énekek énekét* és a *Káma Szútrát* idézve is, nemcsak Kálvint és a kálvinizmust citálva... Nem ráolvasás, számonkérés lenne ez, nem teherterítél; hanem *egy kis kálvinista csomag, amit mégiscsak átküldenék a hálózati világba...* Mert nem is annyira a források, az idézetek, hanem *az üzenet tudása lenne a fontos*. Kálvin személyével kapcsolatban ezt számomra legpontosabban *Imbart de la Tour*, francia római katolikus történész fogalmazta meg: „Kálvinnak két nagy alkotása van: egy könyv, az *Institutio* és egy város, Genf. Az egyik a megfogalmazott tan, a másik az alkalmazott tan.”¹¹

⁸ Dékány Endre [2009]: *Kálvin Jánostól Németh Lászlóig. Tanulmányok és emlékezések*. Pápa, Pápai Református Gyűjtemények, 60. o.

⁹ Douglass, Klaus [2005]: *Az új reformáció. 96 tétel az egyház jövőjéről*. Bp., Kiadja a Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, 60. o.

¹⁰ Baranyi Ferenc: *Don Giovanni – az utolsó szó jogán*. In: *Tekintet*, 2009/5. szám, szeptember-október, 83. o.

Tóth Krisztina: *Budapesti árnyékok (álom, fotó, moraj)*. In: *Porhó*, Bp., Magvető, 71–73. o. (Az idézett sor a X. részben, a 73. oldalon található: „Néz lefelé a lassú vízbe: / milyen mélységes mély a nemrég. / Holdlátta csend, semmit se tükröz. / Mióta folyik ez a képtelenség.”)

¹¹ Idézi Dékány Endre: *Kálvin Jánostól Németh Lászlóig. Tanulmányok és emlékezések*. Pápa, 2009. Pápai Református Gyűjtemények, 11. o.

Kálvinra ugyan közvetlenül nem utalva, ám mégiscsak ezek jelentésének lényegét Klaus Douglass így summázza: „A reform valamilyen meglévő állapot kisebb vagy nagyobb mértékű javítását jelenti. A reform általában egy nagyobb, komplex rendszer valamely részterületét érinti. Lehet csekélyebb vagy nagyobb mérvű, végső hatása azonban mindenképpen rendszerstabilizáló. Általában olyan ember vagy olyan grémium hajtja végre, akinek vagy amelynek ehhez megvannak a hatalmi eszközei. A reformokat, bár ösztönözheti őket a bázis, általában felülről szokták végrehajtani. Más a helyzet a reformációval: ennek esetében nem fokozatos kiigazítás történik, hanem a fennálló viszonyok alapvető megváltoztatása. A reformáció nem valamely részterületet érint – legyen az bármilyen nagy kiterjedésű –, hanem magát a rendszert. Éppen ezért a reformációt csak nagyon ritkán kezdeményezik a »hatalom birtokosai«. E téren vannak ugyan dicséretes kivételek, az általános mégis az, hogy a reformáció »alulról« szokott kezdődni.”¹²

A nagy földrajzi felfedezések nyomán az alulról feltörekvő polgárosodást a „dicséretes kivétel”, Kálvin munkássága tudta új rendszerré szervezni. Nos, a saját összefoglalás eleddig nem történt ugyan meg, de mégiscsak hasznosult a javaslat...

Hasznosult javaslat. Harsányi László, a Nemzeti Kulturális Alap (NKA) elnöke, szakmai és baráti konzultációink egyikén, 2008-ban, nemes gesztussal azt vette fel, hogy az NKA csatlakozna a Kálvin Évekhez. Éspedig: a humanizmus, a reneszánsz és a reformáció összefüggéseinek felmutatásával, a reformkor előrejelzésével. 2008 októberében, egy igen jeles, ökumenikus-népfrontos társaságot hívott össze beszélgetésre, amire én az alábbi szöveggel érkeztem, a fentebb már idézett Illyés-verssel kezdve.

A Magyarországi Református Egyház és a Magyar Református Generális Konvent már létrehozta a Kálvin Bizottságot és 2009. március 18-ra kitűzte a Kálvin Év hivatalos megnyitójának időpontját, amely Debrecenben a Kálvin-kiállítás megnyitója. Figyelmet érdemel, hogy a Kárpát-medencei református oktatási intézmények diákjai részére pályázatot hirdettek a 2009–2014 közötti Kálvin Évek vezérgondolatának, jelmondatának megfogalmazására. Mindezt azért is említem, hogy mindenképpen a koordinációra, a szinergizmus módszerének gyakorlására szükséges törekedni.

Felelős gondolkodású egyházi és világi értelmiségiek számára egyaránt követelmény a reformáció és Kálvin János történelmi, kultúrtörténeti, teológiai, egyháztörténeti jelentőségének tisztánlátása és ennek a társadalom széles rétegei felé való közvetítése. Ezen belül fontos a reneszánsz, a humanizmus, a reformáció és az ellenreformáció összefüggéseinek áttekintése, valamint most különösen Kálvin sokrétű társadalmi hatásának bemutatása, továbbá a sztereotípiák és klisék (nyakas kálvinista, magyar vallás) korszerű elemzése. (Számomra különösen jelentős, hogy nagyapám, néhai Harsányi István, 1923-ban tanulmányt tett közzé „A reformáció hatása a magyar közművelődésre” címmel. Megemlítem, hogy a megbeszélésre fénymásolatban elviszem Éles Csaba: „Reneszánsz, humanizmus és reformáció: kontrasztok

¹² Douglass, Klaus: i. m., 48. o.

és korrespondenciák” című tanulmányát és fel fogom hívni a figyelmet Dr. Szathmáry Béla: „Kálvin, a kortársunk?” című alapos, publikálásra előkészített tanulmányára; valamint édesapám, néhai Dr. Koncz Sándor hajdani írásaira; mindezekre a következők alátámasztása miatt.)

1.) Kálvin világi jelentősége: „Ecclesia reformata quia semper reformanda est” – „Az egyház az, ami szüntelen reformálandó.” Ebből nem csupán az egyház mint szervezet reformálása, hanem a társadalmi lét széles körű reformálása következett.

- A Biblia anyanyelven való olvasása nyitotta meg az anyanyelvi irodalom, az anyanyelvi tudományos, ezen belül természettudományos publikációk áradatát.
- Kálvin készítette az első református énekeskönyvet és az anyanyelven való éneklés valóságosan közösségteremtővé vált.
- A zsinat-presbiteri egyházalkotmányból fejlődött ki a mai képviselői demokrácia.
- Kálvinnak a törvényes és méltányos kamat jogosságát meghirdető bibliamagyarázatai, a genfi polgárok adományaira építő egyetemi programja, a munkaalkalmak megteremtése és a kötelező munkavégzés, a posztó- és bársonyszövő ipar fellendítése, az óragyártás és aranyművesség szorgalmazása stb. a gazdasági életre is nagy hatást gyakorolt. (Lásd továbbá Max Weber írásait.)
- Oktatási rendszerének fő célja a lelkészképzés volt, ám a fizika, matematika és a természettudományok is teret nyertek. Megalkotta az egyetemes oktatásnak a ma olyannyira áhított egyetemi rendszerét.

2.) A program-évek összekapcsolása.

Az OKM és jogelődje a Nemzeti Emlékezet Éve program keretében már korábban meghirdette azt, hogy 2009 Kazinczy Emlékév és így a Magyar Nyelv Éve legyen. Időközben elterjedt az is, hogy 2009 a Kulturális Turizmus Éve is. Nos, ezek remekül összekapcsolhatóak a Kálvin Évvel! A kulturális turizmus esetében úgy is, hogy Svájcból, Németországból, Hollandiából a peregrinációra is hivatkozva lehet beutazókat szervezni. Különös lehetőség adódik a francia kapcsolatok bővítésére: néhai D. Dr. Nagy Barna, sárospataki teológiai tanár 1909-ben, tehát éppen 100 éve született. Barth-tanulmányain kívül arról is híres, hogy Kálvin különleges gyorsírásos jegyzeteit (négy gyorsíró jegyezte a beszédeit) ő fordította franciára; tehát a francia nyelvű kálvinizmushoz is van közünk. Dél-Koreában cca. 7 millió protestáns él, a Christian Businessman Club képviselői szívesen jönnek Magyarországra.

Mindebben a Nemzeti Kulturális Alapnak orientáló szerepe lehet és persze egyes, jól megválogatott esetekben mint támogató léphet fel.

3.) Egyéni vállalásaim.

- A Magyar Kultúra Alapítvány (immár a több földrészre kiterjedő magyar-magyar személyes találkozásokat szervező programja keretében) eddig is kapcsolódott a Nemzeti Emlékezet Évek tematikáihoz. 2009-ben is kiállításokat, kisebb-nagyobb rendezvényeket, könyv- és folyóirat-be-

mutatókat tervezünk Kálvinhoz, Kazinczyhoz, a magyar nyelvhez és a kulturális turizmushoz tematikusan kapcsolódóan. (A mostani és korábbi programokról lásd: www.mka.hu) Természetesen készek vagyunk az NKA által orientált programokból felvállalható feladatokra!

- Javaslatomat elfogadva, a Napút folyóirat Kálvin, 500 tematikájú számot jelentet meg, amelynek egy része már készen van; hasonlóan a Zemp-léni Múzsza folyóirat is publikál majd ilyen tematikájú írásokat, a folyóiratok közötti együttműködés keretében.
- Évek óta készülök arra, hogy javaslatot tegyek a Magyarországi Református Egyház és a Kórusok Országos Tanácsa számára (úgy is mint a KÓTA menedzser-díjasa...): tegyünk valamit a megrázóan néma egyházi és világi temetések megreformálása érdekében! Tartalmi és szervezési javaslatomat Néma temetések? Felénekelte életek! címmel, világi és ökümenikus jelleggel rövidesen közzéteszem.
- Javaslatot dolgozok ki annak érdekében, hogy A Magyar Nyelv Múzeuma, Széphalom kulturális turisztikai zárandokhelyé fejlesztődjön.

Köszönöm a megbeszélésre szóló megtisztelő meghívást, ott leszek, üdvözléssel...

Nos, a szerteágazó, gazdag református egyházi programról a református portálokon, az NKA törekvéseiről és támogatásairól (amelyeket az e téren nagy gyakorlattal bíró Várkonyi Gábor dolgozott ki és irányít) annak honlapján lehet tájékozódni. Jómagamnak pedig a következőkre futotta.

Itt és most. Világiak számára az egyházi, egyháziak számára a világi hatá-sú Kálvint szeretném bemutatni. Világiak számára nem vagy kevésbé ismert egyházi kiadványokból és fordítva, világi forrásokból és szerzőktől válogattam. Családi háttérrel, tehát közölve dédapámtól, nagyapámtól és édesapámtól is egy-egy írást. Sőt kibővítve: válogatva lelkészi, tudósi közvetlen utódaitól (Dienes Dénes, Hörcsik Richárd) és egyik legkedvesebb tanítványától is (Takács Béla). Nem folytatom a szellemi kapcsolódások további köreit, ám hangsúlyozom, hogy *népfrontosan* válogattam.

Csupán két megjegyzés a kálvinista humor felvillantásához. „Dr. Koncz Sándor az egyetlen pataki professzorom, akivel tegeződtem, pedig nem voltunk rokonok, legfeljebb rokon lelkek, mert én is vallom, amit ő vallott: hűséggel, hitttel, humorral kell végezni a szolgálatomat. Koncz Sándor ezzel a három h-val tanított és szolgált” – írta Takács Béla.¹⁵

Az e számban is publikáló Dienes Dénest idézem egy gyűjteményes kötet előszavából: „Miótán a szerzők elkötelezett reformátusok, az apologetikus megközelítés kísértése szüntelenül leselkedett rájuk munka közben, ha nem is olyan nyomasztóan, mint az ördög Lutherre, amikor a Bibliát fordította Wartburgban. – Ami persze előny, mert a technikai fejlődés következtében nem tudtuk volna a tintatartót hozzávágni, legfeljebb az egeret. – A kísértésből azonban – megítélésünk szerint – nem következett a történelmi kutatás eredmé-

¹⁵ Takács Béla: *A cédrusfa árnyékában*. In: Balassa Iván, Kováts Dániel, Szentimrei Mihály (szerk.) [1996]: *Újszászy Kálmán emlékkönyv*. Budapest-Sárospatak, Szabad Tér, 578. o. Dr. Koncz Sándor: *Élettörténet egyházi humorban* című írását a Napút 2005/1. száma közölte.

nyeinek elfogult mellőzése, ugyanakkor tagadhatatlanul némi sajátos színt ad a kötetnek a protestáns szempont érvényesülése.”¹⁴ Nos, a kísértést próbáltam elkerülni, tehát nem csupán egyháziaktól válogattam. Ide kívánczok, hogy e humor eredetére emlékszem. Dienes Dénes nagyapja volt ugyanis a református gyülekezet gondnoka Alsóvadászton, gyermekkoromban, az 1950-es években; csodálatos ember volt, sokat tanultam tőle. Szombatonként vele ballagtunk fel egy kis demizson borért a pincesorra. Felköszöntöttük egymást. Dienes bácsit idézem: „Ezt a pohárka bort a nagytiszteletű úr engedélyezte nekünk... Ezt a pohárka bort a Jó Isten engedélyezte nekünk... Ezt pedig én, a gondnok engedélyezem magunknak...”

A válogatás közlési sorrendje egy feltételezett, javasolt olvasási menetrendet követ. Mindig az adott publikáció végén közöljük a szerző életrajzi jegyzeteit. A keresztyén és keresztény szó használatát a szerzők szándékának megfelelően közöljük. A saját értelmezést, összekötést, magyarázatokat majd a *hogyan tovább* keretében, 2010-ben szeretném megadni. Ám: hogyan tovább?

Magamra rótt vállalások.

⇒ A magyar–magyar párbeszédet, a régiók és kultúrák találkozását szolgáló Magyar Kultúra Alapítvány szervezésében, 2010-ben kétnapos *beszélgetést* szervezek, a Napút jelen számára építve, a 2009-es Kazinczy és Kálvin Év tapasztalatait áttekintve. Miért? Azért, hogy 2010-ben, az Erkel Évben, a Fesztiválok Évében, a 2010 Európa Kulturális Fővárosa Pécs évében *legyen mondanivalónk a további évek éveihöz*. Ugyanis: a Magyar Köztársaság Nemzeti Emlékezet Programját a Kormány 1127/2003. (XII. 17.) számú határozatával hirdette meg. Ennek melléklete a 2004–2010 közötti éveket emlékévvé nyilvánította, a következők szerint:

- 2004: 450 éve született Balassi Bálint, a reneszánsz magyar irodalom legismertebb alakja.
- 2005: 100 éve született József Attila, a magyar irodalom kiemelkedő jelentőségű költője.
- 2006: 50 éve zajlott az 1956-os forradalom és szabadságharc, a magyar történelem egyik legjelentősebb szabadságküzdelme.
- 2007: 200 éve született Batthyány Lajos gróf, az első felelős magyar kormány miniszterelnöke.
- 2008: 550 éve lépett trónra Hunyadi Mátyás, Magyarország egyik legjelentősebb uralkodója.
- 2009: 250 éve született Kazinczy Ferenc, a felvilágosodás irodalmának jeles költője, a nyelvújítás atyja.
- 2010: 200 éve született Erkel Ferenc zeneszerző, zongoraművész és karmester, a nemzeti romantikus operairodalom legnagyobb képviselője.

Nos, ezt a programot szükséges alaposan *kielemezni*, a tanulságokat összefoglalni – és ezek alapján folytatni kell. (Ahogyan a Hazafias Népfront keretében, hajdan Fasang Árpád által javasolt, január 22. A Magyar Kultúra Napja programot is folytattuk és folytatjuk.) Ámde úgy, hogy tartalmilag és szerve-

¹⁴ Dienes Dénes (szerk.) [2008]: *A reformáció. Vezérfonal az egyháztörténet tanulmányozásához*. Sárospatak, Hernád Kiadó, 5. o.

zetileg összekapcsoljuk az évek éveit; tehát az EU, az ENSZ, az UNESCO által meghirdetett éveket, és a kiemelteken kívüli, más jeles magyar évfordulókat. Azon szükséges tanakodni, hogy *milyen integráló program-évek legyenek a következő években!*

⇒ Folytatom Dr. Koncz Sándor írásos életművének kiadását és A Sárospataki Iskola kutatás szervezését, ezen belül a Sárospatakhoz kötődő, éppen százévesek üzeneteinek feldolgozását.¹⁵

⇒ Folytatom a kálvinizmus, protestantizmus életmód-jellemzőinek összefoglalását. Tehát most, amikor gondolkodási, tanulási, életvezetési, orientálódási, magatartási és érvényesülési világok történelmi idejű határsávjában élünk, a múltból és a jelenből világító útjelzőket szeretnék felmutatni.

⇒ No és olvasom az *Institúciót*¹⁶; az összefoglaló, mérvadó elemzéseket, tanulmányköteteket¹⁷ és Illyés Gyula, Lászlóffy Aladár, Áprily Lajos Kálvin-verseit¹⁸... *Mindezt másoknak is ajánlom...*

¹⁵ A Sárospataki Iskola kutatásról lásd: Dr. Koncz Gábor [2008]: *Sárospatak: a köszönő város*. In: Földy Ferenc, Kiss Ferenc, Kováts Dániel (szerk.) [2008]: *Comenius előtt és után*. Bibliotheca Comeniana XIII. Sárospatak, Magyar Comenius Társaság, 91–93. o.
Bolvári-Takács Gábor [2009]: *Szemponatok a Sárospataki Iskola történetének kutatásához*. In: Földy Ferenc, Kiss Ferenc, Kováts Dániel (szerk.) [2009]: *Comenius előtt és után*. Bibliotheca Comeniana XIV. Sárospatak, Magyar Comenius Társaság, 191–198. o.
Kováts Dániel [2009]: *Gondolatok a Sárospataki Iskola történeti kutatásának kezdeményezéséről*. In: Földy Ferenc, Kiss Ferenc, Kováts Dániel (szerk.) [2009]: *Comenius előtt és után*. Bibliotheca Comeniana XIV. Sárospatak, Magyar Comenius Társaság, 199–202. o.

¹⁶ Kálvin János: *A keresztyén vallás rendszere ... 1559 ...* Fordították: Ceglédi Sándor és Rábald Gusztáv. Pápa, 1909. Ref. Főiskolai Könyvnyomda. Hasonmás kiadás: Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Bp., 1995. I. kötet 696. o., II. kötet 948. o.

¹⁷ Köszönöm Baráth Béla Levente körültekintő segítségét a mérvadó irodalom megtalálásához, s azt különösen, hogy Dr. Gaál Botond itt közölt tanulmányára felhívta a figyelmemet.

¹⁸ Illyés Gyula: *A reformáció genfi emlékműve előtt*

Áprily Lajos: *Kálvin, 1535*

Lászlóffy Aladár: *A genfi katedrálisban*

Ezekről és más szép versekről lásd. Győri L. János: *Kálvin János alakja a magyar irodalomban*. In: Fazakas Sándor (szerk.) [2009]: *Kálvin időszerűsége. Tanulmányok Kálvin János teológiai-ajának maradandó értékeiről és magyarországi hatásáról*. Bp., 2009. Kiadja a Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, 350–366. o.

Dr. Dienes Dénes

Kálvin János élete, reformátori munkássága

Tanulóévek

Kálvin János (Jean Cauvin) a Franciaország északi részén lévő Pikardia tartomány Noyon városában született 1509. július 10-én. Kálvin családja jómódban élt, apja káptalani jegyző volt, mely tevékenységhez hozzátartozott a gazdaság kormányzása. Viszonya azonban megromlott a káptalannal, amikor meghalt (1531), éppen kiközösítés alatt állt. Kálvin népes családban gyermekeskedett, hat édestestvére és két féltestvére volt. Tizennégy éves koráig szülővárosában élt és tanult, ekkor Párizsba küldte apja tanulmányainak folytatására.

Noyon városa régi egyházi központ volt, püspöki székhely, katedrálisában kenték királlyá Nagy Károlyt 768-ban, Capet Hugót 987-ben.

A kollégiumi rendszerben működő párizsi egyetemen a *de la Marche* kollégiumba került, ahol kitűnő alapot kapott a latin nyelvben, amit oly könnyed eleganciával használt későbbi pályafutása során. Néhány hónappal később a *Montaigu* kollégium diákja lett. Ennek az intézménynek rettentően rossz híre volt. Rabelais, a neves humanista azt írta róla, hogy „a mórok és tatárok gályarabjai, a gyilkosok a tömlöcben... sokkal jobb bánásmódban részesülnek, mint a növendékek ebben az úgynevezett kollégiumban”. A testi fenytés durva volt, az étkezés silány. „A büntetésből kiszabott korbácsütéseket hóhér kezéhez illő kemény szigorral osztották ki. A kollégium igazgatója mindannyiunkból szerzetest akart nevelni, és hogy megszokjuk a böjtölést, egy falat húst sem adott nekünk”¹ – emlékezett vissza itteni éveire Erasmus. Kálvin minden bizonynal itt szedte össze gyomorbaját, ami későbbi élete során annyiszor kínozta. S talán kedélyére nézve is maradandó hatást gyakorolt ennek az iskolának nyomasztó légköre. Bizonyos, hogy már itt kínzó fejförgöcsök gyötörték, igen sokat böjtölt, még hozzá nem is kényszerből, hanem önként. Keveset beszélt, nem kereste mások társaságát, komoly vagy talán egyenesen komor tizenéves ifjú volt. Egész életében rendkívül tartózkodónak bizonyult érzelmeinek kimutatásában.

¹ Mindkét idézet: Cadier, Jean: *Kálvin. Egy ember Isten igájában*. Budapest, 1980. 15. o.

A különböző osztályok tananyagát feltűnően gyorsan sajátította el. Már ekkor kitűnt széles körű olvasottságával, valamint páratlan emlékezőtehetségével. Tulajdonképpen bölcsészhallgató volt, aki előbb logikát tanult, mintegy bevezetésül Arisztotelész filozófiájának tanulmányozásához, azután pedig filozófiát, ide értve a teológia alapjait is. Párizsi tanulmányait talán 1526–28 között fejezhette be. Tanulóéveinek kronológiája bizonytalan.²

Mindenesetre válaszut elé érkezett, s apja döntése nyomán, aki korábban papnak szánta, mégsem teológiát, hanem jogot kezdett tanulni Orléans-ban, mivel Párizsban csak egyházjogot adtak elő. *„Atyám engem – így szól maga – még gyenge gyermekkoromban a teológiára szánt. Midőn azonban látta, hogy a törvénytudomány a maga művelőit széltire kincsekkel gazdagítja; ennek reményében szándékát hirtelen megváltoztatta. Így történt, hogy én a bölcsészet tanulását félben hagyva a törvénytudomány pályájára léptem, amellyen, hogy atyám akarátának engedelmessé vájak, hű szorgalommal előhaladni igyekeztem, de az Isten az ő gondviselésének titka szerint pályámnak végül más irányt adott.”³*

Orléans-ban kiváló professzorok tanítottak, közülük a legnagyobb hatást Melchior Wolmar gyakorolta Kálvinra. Wolmar ebben az időben már a lutheri reformáció eszméinek a követője volt. Nem bizonyos azonban, hogy Kálvin meghatározó indíttatást kapott volna tőle a reformáció üzenetének befogadására, noha feltételezhető, hogy evangéliumi meggyőződése Kálvin előtt nyilvánvaló volt. Hiszen Wolmarral baráti kapcsolatba került, tőle magánúton görögöt tanult.

Tanulmányi ideje alatt többször tartózkodott távol Orléans-tól. 1529-ben Bourges-ba ment, az ottani egyetemre, ahol valamivel több mint egy évig tanult. Mindkét egyetemen elsősorban a humanizmus szelleme volt rá döntő hatással. Azt a filológiai igényességet, ami oly jellemző későbbi kommentárjaira, ezeken az egyetemeken sajátította el.

Orléans-ban nem is jogi, hanem humanista jellegű munkát kezdett el, amit Párizsban fejezett be 1531-ben. Értekezést, kommentárt írt a neves római filozófus, Seneca *De Clementia* című művéhez. Majd ismét visszatért Orléans-ba, ahol befejezte tanulmányait és 1533-ban valószínűleg megszerezte a jogi doktorátust. Még ebben az évben ismét a fővárosban találjuk, ahol az egyetemen, november 1-jén Nicholas Cop, az egyetem új rektora, évnitó beszédében az egyház szükségszerű megújulásáról értekezett. A beszéd nagy felháborodást keltett, Copot a parlament (legfőbb bírói testület) elé idézték, menekülnie kellett Párizsból. Kálvin is jónak látta, ha távozik, bár egy hónap múltán visszatért a fővárosba.

Feltételezések szerint Kálvinnak köze volt az évnitó beszédhez (később ugyanis iratai között ott volt a másolata), de az is lehetséges, hogy távozásának inkább az volt az oka, hogy a lutheranizmus gyanújába került emberek után nyomoztak a hatóságok az egyetemi botrány következtében.

² McGrath, Alister E.: *Kálvin. A nyugati kultúra formálódása*. Budapest, 1996, Osiris, 66. o.

³ Révész Imre: *Kálvin élete és a kálvinizmus*. Debrecen, 1909, 316. o.

Az evangélium szolgálatában

Kálvin 1533 őszét követően sokat utazott. Előbb hazlátogatott Noyonba, majd onnan Saintonge-ba, s ami ezeknél fontosabb, barátja (Luis Du Tillet) hívására Anguleme városába érkezett, ahol néhány hónapot töltött 1534 folyamán. Du Tillet egyházi ember volt, Claix plébánosa, kitűnő könyvtárral felszerelve. Kálvin itt elmélyítette teológiai ismereteit, miközben barátját görög nyelvre tanította. Időközben ellátogatott Nerac városába, ahol Navarrai Margit oltalmába vette az üldözött humanistákat. A királynő lelkesedett az evangéliumi tanokért. Innen Kálvin hazautazott és 1534 májusában lemondott egyházi javadalmáról. Ez után Párizs következett, ahol találkozni kívánt egy spanyol orvossal, Miguel Servettel, akinek 1531-ben kiadott, a Szentháromságot tagadó művét elolvas-ta, s a szerzővel, hogy megváltoztassa nézeteit, vitatkozni kívánt. Servet azonban nem jelent meg a találkozón. Párizs után Poitiers és Orléans következett. Itt némi nyugalma volt Kálvinnak, mert az előszó tanúsága szerint itt megírta első teológiai művét, amely azonban csak 1542-ben jelent meg. A mű címe: *Psychopannychia* (A lélek ébrenléte). „Értekezés, amely bebizonyítja, hogy a lélek, miután elhagyja a testet ébren marad, ellentétben néhány tudatlan tévelygéseivel, akik úgy vélik, hogy alszik az utolsó ítéletig.”⁴ 1534 végén Kálvin elhagyta Franciaországot, Bázélbe utazott.

A Kálvin-életrajzok általában külön foglalkoznak megtérésének idejével. Többnyire találgatások nyomán haladnak, mert maga Kálvin nem mondott az időpont tekintetében közelebbit. A hagyomány tudni véli, hogy már joghallgató korában prédikált a reformáció szellemében Bourges városában. Valószínű, hogy 1533–34 folyamán kereste azok társaságát, akik az egyház reformációjának meggyőződéses hívei voltak. Bizonyos, hogy amikor Bázélbe indult, már az evangélium szellemében kívánt élni, szemben a középkori vallásosság gyakorlatával. Megtérésének időpontja bizonytalan, elégedjünk meg tehát valómásával, amelyben nem az idő, hanem a szuverén Isten kegyelmes tette a hangsúlyos. „És ámbár kezdetben oly erősen voltam kötve a pápista babonákhoz, hogy igen nehéz volt visszahúzni engem e mély mocsárból, egy hirtelen megtérés által Isten leigázta szívemet.”⁵ „Én, Uram, amint gyermekkoromból felserdültem, [azóta] mindig a keresztyén hitet vallom. Azonban kezdetben magáról a hitről csak annyit tudtam, mint ami akkor általában el volt terjedve. A Te ígédet, melynek világosító lámpás gyanánt kellett volna tündökölnie minden népek előtt, eloltották, vagy legalább homályba burkolták előttünk. [...] Lelkem már úgylis kész volt a komoly elmélkedésre. E pontnál pedig mint egy fényzőn áradt rám, s átláttam, hogy a tévedések minő szemétdombján fetrengtem, s mennyi mocsok, folt éktelenített el. Megismertem a nyomorúságot, melybe estem. Ez is megrendített, de még inkább megrázott, mikor feltárult előttem az örök halál, mely elnyeléssel fenyegetett. S ekkor, mint kötelességem parancsolta, első lépésem az volt, hogy miután előbbi életemet nyögve s jajgatva kárhoztatám, a Te utadra tértem. S most, Uram,

⁴ Cadier, Jean: i. m. 49. o.

⁵ Bevezetés a Zsoltárokhoz. Cadier, Jean: i. m. 35. o.

mit tehetek én nyomorult egyebet, mint hogy esedezzem színed előtt s kérejek, hogy ne vonj számadásra azon borzasztó hűtlenségért, melyet igédde szemben elkövettem, s melyből egyszor már csodálatos jóságodhoz képest megmentettél.”⁶ Kálvin, Lutherhez hasonlóan, későbbi visszaemlékezései során úgy látta, hogy az evangéliumi hit pontszerű spirituális eseményben törte át a régi vallás kereteit. Ez a tény azonban minden bizonnyal egy korábban elindult folyamat végső, döntő élménye volt.

Az *Institutio*

1534. október 17-én éjszaka Párizsban megjelent egy röpirat, amelynek példányait a város több pontján kifüggesztették. Jutott a király szobájának ajtajára is. A tartalma meglehetősen radikális hangnemben szólalt meg: „Igaz tanítások a pápás mise szörnyű, mérhetetlen és elviselhetetlen tévelygéseiről... Ó, ti becstelened és megvetésre méltók, lehet-e ez az Úr Jézusnak, az Isten Fiának teste? Megehetik őt egerek és pókok? Ó nyomorultak, ha semmi más rossz nem lenne pokoli teológiátokban, csak az, amit tisztelet nélkül mondtok Jézus drága testéről, akkor is tüzes máglyát érdemelnétek, hiszen ti vagytok a legádázabb istenkáromlók és eretnekek, akiket a föld valaha is hordott a hátán.”⁷ Az uralkodó, I. Ferenc, a magát „legkatolikusabb” jelzővel illető király éktelen haragra gerjedt, szörnyű megtorlási hullámot indított el. A főváros rendjét felforgató eseményekre, többek között gyűjtogatásokra is sor került, nem lehetetlen, hogy provokációs célból. I. Ferenc ugyanis, akinek szüksége volt egyes reformációpárti német fejedelmek szövetségére V. Károly császárral szemben, propagandájában azt híresztelte, hogy a felforgatók valójában anabaptisták, a véres üldözés ellenük, és nem az evangélium igaz követőivel szemben folyik. Ne feledjük, hogy ezekben a hónapokban szerte Európában mindenki Münster ostromáról, az ottani „anabaptista királyság” szörnyűségeiről beszélt. Az anabaptizmus vádjával könnyen igazolni lehetett a reformáció franciaországi híveinek üldözését.

Feltehetőleg összefüggés volt az üldözés és Kálvin emigrációja között. 1535 januárjában érkezett meg a biztonságot nyújtó svájci városba, Bazelba, ahol Lucianus álnéven (a Calvinus anagrammája) tartózkodott egy ideig. Az egykor virágzó humanista központ fénye ekkorra már elhalványult, Erasmus ugyan visszatért ide, de már nagybeteg volt, 1536 júniusában meg is halt. Kálvint nem is a humanisták társaságának jelenléte foglalkoztatta, sokkal inkább az otthonról érkező hírek. Itt értesült arról, hogy az üldözés során sokakat, közöttük 1535 februárjában barátját (Etienne de la Forge) máglyán megégették. Ezek a hírek mélyen megrázták, ugyanakkor felháborodott azon, hogy az evangélium követőit anabaptizmus vádjával végzik ki. Első teológiai művét az anabaptisták ellen írta (*Psychopannychia*), most ismét tollat ragadott, hogy a reformáció francia híveiről elhárítsa az anabaptizmus és általában az eretnekség vádját.

⁶ Sadolet bíboros levele a genfi tanácshoz és népéhez Kálvin válaszával 1539. Fordította Ladányi Pál. Pápa, 1909. 58, 61. o.

⁷ Cadier, Jean: i. m. 53–55. o.

Munkájával 1535 augusztusában készen volt, noha az nyomtatásban csak 1536 tavaszán hagyta el a sajtót. A 15×10 cm méretű könyv 519 oldal terjedelemben, *Institutio Religionis Christianae* címmel jelent meg. Az ajánlást a szerző I. Ferenc királynak címezte. Bizonyára hitelt adhatunk azoknak a vélekedéseknek, melyek szerint az uralkodó soha nem olvasta el. Viszont megtették ezt sokan mások, s a mű az írónak egy csapásra nagy hírnevet szerzett.

Genf – előszőr

Kálvin, miután elkészült az *Institutio* kéziratával, Itáliába utazott, Ferrarába. A ferrarai hercegi udvar a francia menekültek gyülekezőhelyének számított. Itt tartózkodott Clément Marot költő is, aki majd fontos szerepet játszik a genfi zsoldár megszületésében. A navarrai herceg felesége, Renée (Renáta) Navarrai Margit unokatestvére volt, a protestánsok támogatójaként tartották nyilván, s az is volt. A hercegnővel Kálvin haláláig levelezett.

Időközben felfüggesztették a reformáció híveinek üldözését Franciaországban, Kálvin kihasználta az alkalmat és hazatért. 1536 júniusában fivérére bízta a noyoni családi ügyek intézését, majd Strassbourg felé vette útját. A francia király és a német császár között dúló háború hadszíntérré változtatta a szokásos utat, ezért Kálvinnak kerülnie kellett, s ez az útvonal Genf városán vezetett keresztül.

Genf a katolicizmus mellett kitartó Savoyai hercegség szomszédságában feküdt, ami meglehetősen kényessé tette a város helyzetét. Német kereskedők a harmincas évek legelején reformációs irodalmat hoztak a városba. A helyi templomokban olyan plakátok jelentek meg, amelyek Luther szellemében követelték a reformációt. Guillaume Farel Bern támogatását élvezve érkezett Genfbe 1532-ben, s prédikációi jelentős hatással voltak a polgárokra. 1533-ban újabb reformátor, Pierre Viret kezdte meg munkáját a városban. A városi tanács 1535 nyarán eltörölte a katolikus szertartásokat. A genfi püspök kiátkozta a várost, a hozzá hű papság és lakosság megkezdte a kivándorlást a helységekből. A reformáció bontakozása később sem volt zavarmentes, Viret-t például megmérgezték, de túlélte, súlyos összetűzések voltak Genfben, ráadásul 1536 elején Savoya fegyveresen beavatkozott. Nyilvánvalóvá vált, hogy Genf függetlensége és a reformáció szoros összefüggésbe került egymással, mert a város szövetségese az 1528 óta evangéliumkövető, komoly katonai erőt felmutató Bern volt. Ez a szövetség megmentette Genf szabadságát, viszont Bern elvárta szövetséges társától, hogy maradjon meg az egyház megújításának útján. A berni katonai segítség győzelemre segítette Genfet Savoyával szemben, a belső feszültség azonban továbbra is válságot okozott a genfi polgárok köztársaságában. Ebbe a politikai és gazdasági gondokkal küzdő városba érkezett 1536 júliusában a 25 éves Jean Cauvin, francia menekült.

Mindössze az éjszakát óhajtotta Genfben tölteni, de valamelyik ott időző ismerősével találkozott, s az értesítette Farel ottlétéről, aki felkereste és kérte, hogy legyen segítségére a város reformációjában. Kálvin mentegetőzött, emlegette ifjú voltát, és hogy még tanulni szeretne, nyugalmat óhajt. Farel azonban ellentmondást nem tűrő akarattal vette rá, hogy Genfben maradjon:

„Ha te jobban keresed magadat, mint Krisztust, akkor az Úr megátkozza a te tanulmányodat és nyugalmadat.”⁸ „Mélyen megráztak és megindítottak ezek a szavak, annyira, hogy feladtam tervezett utamat”⁹ – emlékezett vissza később maga Kálvin.

Genfben nem kapott azonnal semmilyen hivatalos tisztséget, noha Pál apostol leveleit magyarázta a Szent Péter-templomban. A várostól csak 1537 februárjától nyert némi fizetést. Helyzetére jellemző, hogy a tisztviselő, aki kiutalta számára az illetményt, még a nevét sem tudta, ehelyett azt írta a nyilvántartásba: az a francia (ille gallus). A lelkészek előtt viszont szinte azonnal megerősítette tekintélyét. Ugyanis az 1536 októberében lezajlott lausanne-i hitvitán az egyházatyák iratainak olyan magas fokú ismeretéről tett tanúbizonyságot, ami lenyűgözte őket.

Az ifjú Kálvin

„Genfben maradtam Farel Vilmosnak nem annyira tanácsára vagy intésére, mint rettenetes kényszerítésére, mely olyan volt, mintha csak az Isten az égből a maga rettenetes karjával, erővel ragadott volna meg engemet.”

1537 elején a lelkészek benyújtottak a tanács elé egy tervezetet az egyházi élet szabályozásáról. Elgondolásuk szerint az úrvacsorát minden vasárnap ki kellene osztani, de a „nép alkalmatlanságára” való tekintettel mégis csak havonta ajánlják a kiszolgáltatását ennek a szentségnek. Azt nem volna szabad abban részesíteni, aki botránkoztató életet él, azaz be kell vezetni a kiközösítés gyakorlatát. Már ebben a tervezetben körvonalazódott a presbiteri tisztség kialakításának igénye. Igaz, hogy a lelkészek a választás jogát erre a tisztre átengedték a világi hatóságnak, viszont az így létrejött testület működését attól elválasztva, függetlenül képzelték el. A szabályzat ajánlotta a zsolnárok éneklését az istentiszteleten, valamint a gyermekek oktatását a hit alapvető kérdéseiben, s az ebben való jártasságukról nyilvános vizsgán tegyenek majd bizonyágot (a konfirmáció ősfarmája). Szerepelt még a házasságkötés bizonyos feltételeinek a szabályozása is a cikkelyekben. A lelkészek azt kívánták, hogy minden polgár kötelezze el magát a szabályzat betartására, bizonyos hűségnyilatkozat formájában.

A tanács elfogadta a tervezetet és határozatot hozott annak bevezetéséről, ideértve az eskü formájában letett hűségnyilatkozatot is. A polgárság egy része azonban nem engedelmeskedett. Miután a vezető lelkészek nem voltak jogokkal felruházott polgárok, mindössze megtűrt menekültek, a tervezet ellen tiltakozók kihasználták a polgárság jelentős részének ellenérzéseit a „franciákkal” szemben. Hangoztatták, hogy a szabad genfi polgárok nyakába ne tegyenek az idegen menekültek súlyos igát. A város vezetése engedett a nyomásnak és nem engedélyezte az úrvacsorától való eltiltást, a kiközösítést, hanem az

⁸ Pruzsinszky Pál: *Kálvin János életrajza*. Pápa, 1909. 224. o.

⁹ McGrath, Alister E.: i. m. 109. o.

úrvacsorához járulás lehetőségét korlátlanul a személyes jogok közé sorolta. Meghatározta, hogy ezt a sákramentumot – ahogy Bernben is gyakorolják – évente csak négyszer szabad kiosztani. Ezzel egyértelművé tette, hogy az egyház belső ügyeiben is magának igényli a döntéshozatal gyakorlását. A feszültséget tovább növelte, hogy a választások során a Kálvinék ellen agitáló ellenzék többségbe került a város vezetésében. Hamarosan érvényt kívántak szerezni annak a törvénynek, hogy a lelkészekre büntetés vár, ha beleavatkoznak a politikai ügyekbe. Ha tehát a szertartások kérdése a politikai vezetés hatáskörébe tartozik, akkor politikai ügyként kezelendő, következésképp a lelkészeknek egyetlen lehetőségük marad: engedelmeskednek.

Ezek az események meglehetősen nehéz helyzetbe hozták a lelkipásztorkat. Súlyosbította a problémát, hogy Bern városa politikai függőségbe akarta vonni Genfét, s első lépésként az egyházi élet területén kívánta meg a berni rendtartás bevezetését (így azután a szertartások kérdése valóban politikai ügy lett). Kálvin kinyilvánította, hogy „külső, lényegtelen dolgokról” (adiaforon) lévén szó, nem látja akadályát a szertartási változtatásoknak, de azt kérte, hogy a tanács engedje át a döntést az egyháznak, s várja meg a hamarosan üléselő zürichi zsinat határozatát. A „Bern-barát” politikai vezetés azonban nem vette figyelembe Kálvin felvetését, hanem 1538 márciusában megszavazta a keresztelő kutak használatát, a kovásztalan kenyeret az úrvacsorában, a húsvét, az áldozóc süttörtök, a pünkösöd, a karácsony és egy Mária-ünnep megtartását. (Genfben addig csak a vasárnapot ünnepelték.) Az ellentmondó lelkészeket tiltották a prédikálástól. Caraud, a vak prédikátor nem engedelmeskedett, ezért bebörtönözték. Kálvin és Farel tiltakoztak, de nem értek el semmilyen eredményt. Ezért 1538 húsvét ünnepén (április 21.) mindketten megtagadták az úrvacsora kiosztását, mert „az oly szent misztérium profanizálása lenne”,¹⁰ ha ilyen körülmények között kiszolgáltatnák a szentséget. Két nappal később a város vezető testületei azt a döntést hozták, hogy a három lelkipásztor – Caraud, Farel és Kálvin – három napon belül hagyja el Genfét.

Strassbourg

Kálvin Bázélba költözött, úgy tűnt, hogy visszavonulhat a közélettől és csupán a tudománynak élhet. Júliusban azonban Martin Bucer meghívta Strassbourgba, amit vonakodva ugyan, de szeptemberben elfogadott. A város német település volt, de rendelkezett egy elég jelentős francia kolóniával. Kálvin ennek a közösségnek lett a lelkipásztora. 1538. szeptember 8-án mondta el beköszöntő prédikációját a Szent Miklós-templomban.

Strassbourg messze jelentősebb város volt Genfhez viszonyítva. Kereskedelmi utak csomópontjában feküdt, gazdasági és kulturális központnak számított. Reformátorai – Martin Bucer, Wolfgang Capito, Johann Sturm – az evangéliumi megújulás alternatív útját járták, amennyiben a korban szokatlan türelemmel viseltettek a reformáció irányzatait tekintve. A városban viszonylagos békében éltek együtt a lutheránusok, zwingliánusok és anabaptisták.

¹⁰ Cadier, Jean: i. m. 83. o.

A münsteri események hatására ugyan változott ez a helyzet valamelyest, ezzel együtt Strassbourg egy sajátos szigete volt a reformációnak.

Kálvin tanított az itteni akadémián, átdolgozta az *Institutiót* (1539), majd lefordította latinról francia nyelvre (1541). Elgondolhatjuk, milyen intenzíven dolgozhatott, mert ugyanekkor kiadta a *Római levél magyarázatát* (1539), szerkesztett egy zsoltár-gyűjteményt – maga is szedett versbe hét zsoltárt –, megírta és közrebocsátotta a *Rövid értekezés az úrvacsoráról* című művét (1541).

Mindemellett arra is volt gondja, hogy az őt száműző genfiak segítségére siessen. Sadoleto bíboros, igen művelt bölcsész főpap 1538-ban a genfieknek levelet írt, s érveivel a római egyház keretei közé való visszatérés reális veszélyét idézte elő. A továbbra is meglehetősen feszültségben élő város a berniek segítségét kérte, ők viszont Kálvinhoz folyamodtak, ami az ő széles körben ható teológusi tekintélyét világosan mutatja. *Válasz Sadoletónak* című művében Kálvin sikeresen vette védelmébe a reformáció eszméit.

Ugyanakkor rengeteg tapasztalatot szerzett az egyházszerzés és -igazgatás területén. Kálvin Strassbourgban megfigyelhette a négy tisztség – lelkipásztor, tanár, diakónus, presbiter – köré szervezett gyülekezetet, melynek mását később minden erejével igyekezett kialakítani Genfben. Láthatta azt a gyakorlatot is, hogy az úrvacsorával való éléshez egyházfegyelmi eszközök is kötődtek, s hogy miként használták a kiközösítés fegyverét. Az itteni liturgia szintén mintául szolgált számára. A kálvini istentiszteleten oly jellegzetes bűnvalló könyörgés strassburgi eredetű. „Ami a vasárnapi istentiszteletek rendjét illeti, a strassburgi gyakorlatot vettem alapul és túlnyomó részben ahhoz igazodtam”¹¹ – nyilvánította ki később ő maga.

Strassbourgban Kálvin folyamatos vitában állt az anabaptistákkal. Számosan kereszteltették meg a gyermekeiket az ő érveinek hatására. 1540-ben polgárjogot kapott a városban, nemsokára megházasodott. Felesége Idolette de Bure, egy anabaptistából Kálvinnak köszönhetően reformátussá lett férfi özvegye volt. Fiuk kéthetes korában meghalt, Idolette 1549-ben elhunyt, első házasságából származó két gyermekét Kálvin nevelte.

Strassburgi évei során Kálvin négy alkalommal hitvitán is részt vett. Egy ilyen út során Frankfurtban, 1539-ben találkozott Melanchtonnal és életre szóló barátságot kötött vele. Lutherrel sosem találkozott személyesen, és műveivel sem tudta elnyerni rokonszenvét. Kálvin viszont igen nagyra tartotta, „zseniális embernek” nevezte, Krisztus kiváló szolgáját látta benne.

Genf újra és most már halálig

Genfben időközben megváltozott a politikai helyzet. Bern városával egyre inkább megromlott a viszony, s a polgárságon belül azok befolyása kezdett érvényesülni, akik a reformátorok visszahívását kívánták. Már 1540-ben puhatólítottak Strassbourgban Kálvin szándéka felől, a következő évben pedig vissza is hívták. Ahogy már megszoktuk tőle, Kálvin vonakodott, úgy nyilatkozott, hogy Genf számára olyan kereszt, amelyen naponta ezerszer kellene meghalnia.

¹¹ Cadier, Jean: i. m. 88. o.

Ennek ellenére 1541 szeptemberében visszament az őt elüldöző városba. Visszatérésével kapcsolatban írta Farelnek – aki maga is sürgette barátját erre a lépésre – a híres, később jelmondatává lett vallomást: „Szívemet áldozatul ajánlom Istennek”.¹² A következő vasárnap felment a szószékre, és folytatta a Szentírás magyarázatát annál a fejezetnél, ahol száműzetésekor abbahagyta.

1541 októberében Kálvin benyújtotta a tanácshoz az egyházi rendtartás tervezetét. Ahogy ezt strassbourgi tapasztalatai alapján helyesnek ítélte meg, négy szolgálatot állapított meg a reformált egyházban. 1. A *lelkipásztort* a lelkészek testülete választotta. Meghívás után ez a közösség megvizsgálta a jelöltet elméleti felkészültsége, gyakorlati képességei és erkölcsé vagy jelleme tekintetében. Majd ajánlotta a tanácsnak, s ha az illető megerősítést nyert, bemutatták a gyülekezetnek. A lelkészek hetenként tartottak értekezletet (kongregáció). Ez egyszerre volt az erkölcs, tanbeli ellenőrzés és a tanulás alkalma. Nem lehetett lelkész az, akire bármilyen, a polgári törvényekbe ütköző vétség rábizonyult. Az igehirdetés mellett kiemelt feladatuk volt a gyermekek tanítása a kátéra minden vasárnap délben, valamint a betegek látogatása. 2. A *tanítókon* Kálvin nem a gyermekek oktatását végzőket értette, hanem inkább a teológiai tanárokat. Ezért tartotta lehetségesnek az átmenetet ebből a tisztségből a lelkipásztorságba. A tisztséggel kapcsolatban teológiai iskoláról beszél, amelyben az Ó- és Újszövetséget tanítják. 3. A *presbiterek* (vének, 12 laikus férfi) az egyháztagok életét felügyelték. A lelkészekkel együtt ők alkották a *konzisztóriumot*. Nem a gyülekezet választotta, hanem a polgári hatóság delegálta őket saját soraiból: kettőt a kis-tanács, négyet a hatvanak tanácsa, hatot a kétszázak tanácsa. „Kötelességük – így szól a tervezet – mindenkinek életmódját figyelemmel kísérni, barátságosan meginteni azokat, akiknek buzgósága megapad, meginteni azokat, akik rendetlenül élnek. Ha szükségesnek látszik, a tagok [a konzisztóriumnak] jelentést tesznek a dolgról, mely aztán együttesen intézkedik a javítás érdekében.”¹³ Kálvin a konzisztóriumot szánta az egyházfegyelem gyakorlására, az úrvacsorától való eltiltás (kiközösítés) büntetésének kiszabására. Viszont a rendtartás hangsúlyozta, hogy a vétkeket előbb négy szemközt meg kell inteni, csak a megátalkodottak ügyét kell a konzisztórium elé hozni. „Mindez annyi mérséklettel menjen végbe, hogy ne legyen benne semmi sértő, legyen pedig az egész a bűnösöknek gyógyszere.”¹⁴ 4. A *diakónusok* feladata a szegénygondozás, a betegek ápolása volt a kórházakban.

A házasságot bármelyik istentiszteleten meg lehetett kötni – ha nem volt úrvacsoraosztás – prédikáció előtt (Genfben mindennap volt igehirdetés). A temetésről úgy rendelkezett a rendtartás, hogy legyen egyszerű, tisztességes, babonás szokásoktól mentes.

Kálvin az egyházi rendtartással egyértelművé óhajtotta tenni, hogy az egyház kormányzása nem a világi hatóság feladata. A genfi elöljáróság azonban – mint minden politikai hatalom akkor – nem kívánta kiengedni hatásköréből ezt a területet sem. A presbiterek delegálása a konzisztóriumba világosan jelezte ezt a politikai akaratot. Az úrvacsoraosztást továbbra sem engedélyezte több-

¹² Cadier, Jean: i. m. 98. o.

¹³ Pruzsinszky Pál: i. m. II. köt. 14. o.

¹⁴ Pruzsinszky Pál: i. m. II. köt. 15. o.

ször a hatóság, csak évente négyszer. Igen beszédes azoknak a jegyzeteknek a sora, amelyeket a tanács tagjai fűztek a tervezet egyes pontjaihoz. A „vének” (presbiterek) szót például a „tanács megbízottai” kifejezésre változtatták; a lelkészek választásánál az „előzetes beleegyezés” jogát igényelték, már a meghívás esetében; nem engedték meg, hogy a lelkészek beiktatását kézzátétellel gyakorolják; a kiközösítésről szóló pontot teljesen átdolgozták úgy, hogy a végérvényes ítélet és büntetés mindig a világi hatóság kezében maradjon. Ezt azután Kálvin gyakori tiltakozása ellenére végre is hajtották folyamatosan. Egyébként a konzisztórium ülésein kivétel nélkül valamelyik tanács tag elnökölt, 1561-ig pálcával a kezében, mellyel a világi hatóság felügyeleti jogát demonstrálta. (Mindezekre azért kell felhívni a figyelmet, mert vannak „történeti munkák”, amelyek a konzisztóriumot „Kálvin diktatúrája” eszközének tekintik, sőt azt a képtelenséget is lehet olvasni e testülettel kapcsolatban, hogy halálos ítéleteket hozott.¹⁵) Azt sem szabad ugyanakkor elhallgatnunk, hogy Kálvin „egyházalkotmánya” a közvélekedéssel ellentétben egyáltalán nem volt demokratikus.

A kiközösítés egyházi fenyték volt. Azzal, hogy a hatóság lényegében saját hatáskörébe utalta annak megerősítését, polgári büntetéssé vált. Így éppen azt a jellegét veszítette el, aminek érdekében létrehozták: „legyen pedig az egész a bűnösöknek gyógyszere”. Ugyanakkor számos alkalommal a genfi polgárok is tiltakoztak a konzisztórium döntései ellen, nem ismerték el annak illetékeségét és a tanácshoz fellebbeztek. A konzisztórium pedig igen gyakran olyan ügyekkel is foglalkozott, amelyekben tulajdonképpen nem lett volna illetékes. Ebből a zavaros helyzetből adódó viszályok folyamatosan jellemezték a genfi közéletet.

Kálvin nem volt népszerű. Általában nem vette figyelembe sem az emberritkét, sem az érzékenységet. Ráadásul egyre súlyosbodó egészségügyi problémái türelmetlenné és sértődékennyé tették. Igehirdetései kemény hangvételűek voltak, a személyes konfliktusokban csak ritkán mutatott nagyvonalúságot. Személyiségének talán a legjellemzőbb vonása az „alkumentes szigorúság”¹⁶ volt. Minden erejével a lelkipásztori tekintély megszilárdításán fáradozott. Ez még akkor is sok feszültséget okozott, ha nem öncélú küzdelem volt, hanem az egyház autonómiájának kiharcolása érdekében történt, s még inkább azért, hogy a Szentírásban gyökerező életszentség kiterjedjen a társadalom egészére, az egyéni életben éppen úgy, mint a közösségiben. Kálvin káromlást látott minden olyan megnyilvánulásban, ami ellenkezett Isten törvényével akár az egyes emberek, akár a társadalom életében. Aki Isten törvénye ellen vétett, az magát Istent sértette meg, s az ilyen vétetek mindennél súlyosabban esett latba (Kálvin ezzel a nézetével nem állt egyedül a maga korában). Ugyanakkor túlságosan is meg volt győződve arról, hogy minden tekintetben hűséges Isten akaratához, s ha ellentmondásba került valakivel teológiai kérdésekben, arra úgy tekintett, mint Isten akaratának megvetőjére. Kálvin semmiképpen sem akart politikai tisztséghez jutni Genfben. Meggyőződése szerint ugyanis az állami berendez-

¹⁵ *Magyar Nagylexikon*, V. kötet, Budapest, 1997. 44. o. Ez a szócikk számos egyéb hamis adatot közöl tényként. Csak remélni lehet, hogy ez kivétel, és a lexikon egyébként megbízható.

¹⁶ Chadwick, Owen: i. m. 83. o.

kedésben és a kormányzásban Isten van jelen, méghozzá egyrészt felkent szolgálói, a lelkipásztorok révén, másrészt a polgári hatóságban magában, mely végső soron szintén tőle ered. Az előbbi gyakorlásához kötődött a lelkipásztori tekintély, ami tulajdonképpen Isten igéjének a tekintélye volt. Két évtized alatt sikerült megszilárdítania azt a szellemi tekintélyt, amiért harcolt, de nem külső, politikai támogatással. Ellenkezőleg: a politikai támogatást élete utolsó éveiben azért nyerte el, mert céltudatossága, lenyűgöző szellemi ereje, következetessége győzedelmeskedett. „Szellemissége mély lenyomatot hagyott Genfen; és az innen induló kálvinistákat, bárhova kerültek is, olyan összeszedettség és tiszta szemléletmód jellemezte, amelyekkel sem a lutheránusok, sem az anabaptisták, sem az anglikánok nem rendelkeztek.”¹⁷

Kálvin népszerűtlenségének és az őt körülvevő jellemző állapotoknak összefüggéseit két eseményen keresztül elég jól megérthetjük. Jacques Gruet 1547. június 27-én egy plakátot függesztett ki a Szent Péter-templom szószékére. A szöveg, amellel hogy válogatott durvaságokkal illette Kálvint, halállal fenyegette meg őt és a vele egyetértő lelkészeket. Gruet-t, aki genfi polgár volt, tekintélyes család sarja, letartóztatták. Házában különféle iratok kerültek elő, melyek – ma így mondanánk – meglehetősen beteg személyiség képét festették a szerzőjükről. A tanács azonban, zavaros iratai alapján, felforgatót, sőt összeesküvőt látott a szerencsétlen emberben és lefejeztette. Napjainkban legfeljebb pszichiátriai kezelésre utasítanak Gruet-t, a XVI. századi Genfben azonban a béke és a rend potenciális ellenségeként kezelte a hatalom, s mint ilyet – a társadalom érdekében – fizikailag megsemmisítette. A közvélemény meg volt arról győződve, hogy Gruet Kálvin szigorú rendjének az áldozata.

Pierre Ameaux esete is tanulságos. Ő is tekintélynek örvendett a városban, tagja volt a kétszázak tanácsának, ugyanakkor zűrös családi élet nyomasztotta, amennyiben feleségét életfogytig tartó börtönre ítélték szexuális kicsapongások miatt. Ráadásul egzisztenciálisan érintette a szigorú közéleti szabályok bevezetése – amelyeknek szerkesztésében, a tanács kérésére, Kálvin (mint jogász!) döntő szerepet vállalt –, mert kártya- és szerencsejáték-készítő volt. Egy baráti vacsorán, ittas fővel szidalmazni kezdte Kálvint, többek között hamis tanítónak nevezte. Társaságából valaki feljelentette, és a tanács perbe fogta. Kálvin kezdetben nem tulajdonított nagyobb jelentőséget az ügynek, mert – mint mondta – Ameux nyilvánvalóan részeg volt. Még a börtönben is meg akarta látogatni, hogy személyesen tisztázzák a dolgot, de nem kapott rá engedélyt. Amikor viszont a tanács olyan ítéletet hozott, miszerint elég lesz, ha a vétkes zárt körben bocsánatot kér, Kálvin felháborodott és kijelentette, hogy sem ő, sem a lelkészek nem prédikálnak, amíg nyilvános elégtételt nem kap. Végül az a döntés született, hogy Ameux egy ingben, mezítláb, fáklyával kezében a törvényszolga által vezetettve menjen keresztül a városon, majd a főtéren letérdepelve, hangos szóval kérjen bocsánatot. Tévedés lenne ebből Kálvin kicsinyességére, bosszúálló természetére következtetni. Őt az háborította fel, hogy a városi elöljáróság lényegében el akarta tussolni az ügyet, olyan kompromisszumot akart megkötni, amit – Kálvin látása szerint – Isten igéjének a tekintélye nem tesz lehetővé. Hiszen végeredményben az sérült meg, ami-

¹⁷ Chadwick, Owen: i. m. 85–86. o.

kor Ameux őt hamis tanítónak nevezte. A nyilvános elégtételből – ez volt Kálvin álláspontja – az evangélium barátai megerősítést, az ellenségei megfélemlítést nyernek. A tanács, amely 1555-ig kifejezetten ellenséges viszonyban volt Kálvinnal, dönthetett volna másként is. Nyilván úgy látta, hogy Genf reformációjának – ami elválaszthatatlannak tűnt Kálvin személyétől – az összeomlása beláthatatlan következményekkel járna a városra nézve.

Ráadásásként még egy eset, ami rávilágít arra, hogy Genfben könnyen börtönbe lehetett jutni. Néhány nappal az Ameux-ügy után, a prédikációban az egyik lelkész utalást tett az esetre. A gyülekezet, mintegy varázsütésre, egy emberként felállt és elhagyta a templomot. A prédikátor dühösen reagált, dőghalált kívánt az őt megszegyenítő hallgatóságra. Letartóztatták és bebörtönözték.

A Bolsec-ügy

Hieronymus Bolsec francia karmelita szerzetes volt, s miután kilépett a rendből, megházasodott, elhagyta Franciaországot és orvosként tevékenykedett. 1550-ben telepedett le Genfben. Ügyének rövid áttekintése arra szolgál, hogy beleláthassunk valamennyire a korabeli társadalmi-politikai viszonyokba, s egy megtörtént esemény példáján szemléltessük az egyház és társadalom, vallás és politika eléggé bonyolult összefüggéseit a reformáció korában.

Bolsec 1551 tavaszán bírálni kezdte az eleve elrendelésről Kálvin által kifejtett nézetet. Hangoztatta, hogy „Kálvin Istene képmutató és hazug, s mint a bűnösök patrónusa, rosszabb a sátánnál”.¹⁸ A tanács figyelmeztette őt, Kálvin pedig személyesen adott magyarázatot teológiai álláspontjáról, de Bolsecet nem tudta meggyőzni. Bolsec a konzisztóriumot is megkereste kifogásaival, elismerte a kiválasztást, de csak pozitív értelemben, tagadta ugyanis az elvetetésről szóló tanítást (kettős predestináció). Kifejtette, hogy Isten mindenkit kiválasztott, az üdvösséget mindenkinek felajánlotta, hogy mégsem fogadja el azt minden ember, az a szabad akarat, az ember szabad választásának bizonyítéka. Talán feledésbe merült volna a kérdés, ha Bolsec nem érzi úgy, hogy a széles nyilvánosság előtt is ki kell fejtenie nézeteit. Vagy csak a helyzet adta lehetőséget ragadta meg. Ugyanis egy októberi kongregáción, azaz olyan istentiszteleten, amikor a laikusok is felszólalhattak, a lelkész a Jn 8,47 alapján a predestináció szellemében prédikált, Bolsec félbeszakította a prédikátort, hamisnak nevezte a tanítást, szidalmazta a lelkészeket, figyelmeztette őket, hogy ne vigyék tévelygésbe a népet. Kálvin, aki az istentiszteletre időközben megérkezett, vitába szállt Bolseckel, szentírásbeli érvei mellett Augustinusra hivatkozva. A városban tartózkodó és itt jelen lévő Farel szintén szólt a gyülekezetnek. A történetek hatására egy városi elöljáró letartóztatta Bolsecet, az indok a közbéke megzavarása volt. Ezt követően hetekig tartó vita kezdődött Bolsec és Kálvin között, s mert az előbbi a svájci lelkészekre hivatkozott, az ügy messze túlnőtt Genf határain. A megkérdozett teológusok Kálvin mellett foglaltak állást, de a kérdést nem tartották olyan súlyúnak, hogy ne lehessen

¹⁸ Schaff, Philip: *History of the Christian Church*, Volume VIII: *Modern Christianity. The Swiss Reformation*. Grand Rapids, Michigan, USA, 1910. § 125.

kompromisszumos megoldást találni a per kimenetelére nézve. A genfi tanács, hogy elejét vegye az ügy mentén kibontakozó további vizsályoknak, 1551 decemberében száműzte Bolsecet.

Kálvin ragaszkodott Bolsec megbüntetéséhez, ellenkező esetben ugyanis rajta marad a „hamis tanító” bélyege, ami az adott helyzetben tökéletesen ellehetetlenítette volna őt, s nemcsak Genfben. (Egyébként Bolsec Kálvin halála után tizenhárom évvel kiadott egy őt gyalázó könyvet, képtelen rágalmaikat több későbbi történeti munkában is tényként kezelték.)

A vita tárgya tisztán teológiai kérdés volt, Bolsecet mégis a polgári hatóság vette őrizetbe. A reformáció korában nem lehetett szétválasztani teológiát és politikát. Ez igen fontos szempont, a következő fejezet megértéséhez nélkülözhetetlen.

A Servet-ügy

Miguel Servet (1511–1553) Spanyolországban született. Saragossa egyetemén tanult bölcsészetet, ekkor ismerkedett meg a humanizmus eszméivel. Az 1520-as évek második felében Toulouse egyetemén jogot tanult, közben pedig a Biblia tanulmányozásába kezdett, kiválóan ismerte a latin mellett a héber és a görög nyelvet is. Utazásai során több neves reformátorral került személyes kapcsolatba (Oecolampadius, Bucer, Capito). 1531-ben kiadta *De Trinitatis Erroribus*, a következő évben pedig *Dialogorum de Trinitate* című művét. Ezekben a könyvekben arról értekezett, hogy a Szentháromság dogmája nem a Biblia tanítására épül, hanem a görög filozófusok félreértelmezett gondolataira. Meg volt arról győződve, hogy teológiájával segít visszatérni az evangéliumok egyszerűségéhez, eredetiségéhez és a bibliai alapokhoz. Időközben Párizsban orvoslást tanult, majd ezt a mesterséget folytatta. Álnévet volt kénytelen használni (Michel de Villeneuve), mert tanítása főbenjáró eretnekségnek számított. A Szentháromság tagadása önmagában is üldözendő tévelygés volt, Servet ezt azzal tetézte, hogy a gyermekkeresztséget is elvetette, s így a radikális felforgató eszmének tekintett anabaptizmus gyanúját vette magára. 1553-ban megjelent művének címe – *Christianismi Restitutio* (A keresztyénség helyreállítása) – feltehetőleg Kálvin *Institutiójára* utal, persze ellentétes értelemben. (Egyébként felfedezte és ebben a művében leírta a kisvérkör működését.)

Kálvinnal ismerték egymást, teológiai vitát folytattak levelezés útján. Ezek az iratok fontos szerepet játszottak Servet sorsát tekintve. 1553-ban egy Genfben élő francia menekült, Guillaume de Trie, lyoni rokonának arra a vádjára, hogy a reformátorok az egyház ellenségei, levelében azt válaszolta, hogy nem Genfben tűrik meg az ilyeneket, hanem éppen a katolikusok Franciaországban, hiszen a Szentháromságot és a gyermekkeresztséget tagadó Servet Lyon közepén szabadon élhet. De Trie rokona ennek alapján értesítette az inkvizíciót. A nyomozás során bizonyítékokat kértek, s de Trie rábeszélte Kálvint, hogy adja át Servet leveleit. Servetet Vienne-ben¹⁹ 1553 áprilisában letartóztatták, de eléggé tisztázatlan körülmények között megszökött a vizsgálati fogságból. Ha-

¹⁹ Nem tévesztendő össze Béccsel. Vienne francia kisváros.

lálra ítélték és könyveivel együtt távollétében (in effigie) máglyán megégették. Hónapokig bujkált, majd Genfbe ment, vallomása szerint csak átutazóban volt, Itáliába tartott. Augusztus 13-án meghallgatta Kálvin igehirdetését, többen felismerték, feljelentették és a hatóság letartóztatta. Később Kálvin azt írta, hogy ő maga is szorgalmazta a letartóztatást. A gyakori félreértések tisztázása végett hangsúlyozzuk, hogy Servet perét nem a konzisztórium, hanem a szindikusok és a kis-tanács, tehát a *világi hatóság* folytatta le.

A per első szakaszában Kálvin képviselte a vádat, közvetve, titkára útján, akit a genfi törvények szerint a tárgyalás idejére szintén börtönbe zártak. Servet a tárgyalások során előbb magabiztosan viselkedett, majd meglehetősen ellentmondásosan válaszolt a vádpontokra. Olykor nem emlékezett a könyveiből vett idézetekre, máskor kijelentette, hogy kész visszavonni nézeteit, ha valóban hamisnak találják. Végül kitartott a Szentháromságról alkotott tanítása mellett, a gyermekkeresztségről hangoztatott véleményét szintén fönntartotta, bár az anabaptistákkal nem vállalt közösséget. Többször kijelentette, hogy úgy érezte, miszerint Kálvin őt már hosszabb ideje üldözi.

A per második szakaszában a városi főügyész hivatalosan átvette a vád képviseletét. Ettől kezdve Kálvin teológiai szakértőként szerepelt, Servetnek a vádpontokra adott írásbeli tételeit válaszolta meg. Servet védekezése során azt a taktikát követte, hogy igyekezett bizonyítani, miszerint a teológiai kérdésekben vétőkre nem szabad halálos ítéletet kiszabni, legfeljebb száműzetést. Ugyanakkor kérte, hogy rendeljenek mellé ügyvédet, valamint hogy ne világi bíróság hallgassa ki, mert tisztán teológiai kérdésekről van szó ügyében, de kérelmét elutasították. Sőt érveit súlyosbító körülményként értékelte a főügyész: *„Mindamellelt egészen nyilvánvaló dolog, hogy Servet azok közül a legvakmerőbb, legmerészebb és legveszélyesebb eretnekek közül való, akik valaha voltak, tekintve azt, hogy nem elégszik meg az elkövetett rosszal, hanem még az egész igazságszolgáltatás rendjét is föl akarja forgatni: el akarja venni a hatóságoktól a büntetés hatalmát és jogát, melyet Isten adott nekik. De nem szabad ezen csodálkoznunk. Még lelkiismerete is kárhoztatja és halálra méltónak ítéli. Ezt elkerülendő, útját akarja ennek vágni azzal, hogy ilyen hamis tant állít föl: a bűnösök nem büntetendők halállal.”*²⁰ Alább majd látjuk, hogy Genfben komoly politikai küzdelem folyt abban a kérdésben, hogy a politikai hatóság vagy pedig a konzisztórium hatáskörébe tartozik-e az úrvacsorától való eltiltás (tehát kifejezetten egyházi belügy). Úgy tűnik, hogy Servet tudott erről, ezért mondhatjuk, hogy taktikai hibát követett el azzal, hogy kétségbe vonta a tanács illetékességét ügyében, mert felvetésével akaratlanul is a politikai hatalom törekvésével szemben érvelt. Innen érthető a főügyész kirohanása.

Időközben a genfi tanács a vienne-i törvényszékhez fordult, s elkérte az ottani per iratait. Vienne kérte Servet kiadatását, de Genf ezt megtagadta. Maga Servet is azt kérte, hogy ne adják őt ki. Ez azonban csak formáság volt. Genf azért folytatta le Servet perét, noha megszabadulhatott volna a kényes üggyől, ha kiadja őt, mert ezzel – kihasználva az ügy kapcsán feléje irányuló nemzetközi figyelmet – demonstrálni kívánta nehezen kivívott s még ekkor nem egészen megszilárdult szuverenitását.

²⁰ Kováts J. István: *A Servet-pör aktái*. Pápa, 1909. 62. o.

A per harmadik szakaszában Genf kérte a svájci református városok (Bázel, Bern, Schaffhausen és Zürich) vezető testületeinek és lelképászorainak álláspontját. Ekkor Kálvin szerepe lényegében megszűnt az ügyben. Servet persze úgy látta, hogy szerencsétlen helyzetét kizárólag neki köszönheti. Kétségbeesett beadványt írt a tanácshoz, melyben panaszkodott a nyomorúságos börtönviszonyok miatt, majd újabb kérvényeiben Kálvin megbüntetését követelte. Ekkorra azonban már sorsa eldőlt, a tanács csupán a svájci városok válaszait várta. A tanácsuraknak nem lehettek kétségeik azok tartalma felől. Azok a kifejezések, amelyek például a zürichi tanács levelében találhatók, minden kétséget eloszlattak, még ha lettek volna is ilyenek: *„...szem előtt tartva foglyotok gonoszul téves véleményét, mely a keresztyén vallással merőben ellenkezik, s nagy bosszúságot és megbotránkozást okoz, nem engeditek azt előrenyomulni, hanem tudósaink tanítását és szent keresztyén hitünk hitvallását fogadjátok el s engeditek meg.”*²¹ Kivételesen minden város súlyosan elmarasztalta Servetet.

Servet magányos farkas volt. Igazat mondott, amikor azzal védekezett, hogy tanításait ugyan kinyomtatta, de szóban nem terjesztette, azokról másoknak nem beszélt, csak néhány teológussal vitatta meg. Valóban nem szervezett maga köré gyülekezetet, nem volt misszionárius alkat. Mégis sorsa lényegében Vienne-ben már eldőlt. Ráadásul Genf felettébb kényes helyzetben volt. Franciaországban tucatszám égették meg a reformáció híveit, vagy kényszerítették emigrációba anabaptizmussal, eretnekséggel vádolva őket; nagyszámú francia menekült telepedett le Genfben is. Európa más helyein az anabaptistákat üldözték, akikre rávetült Münster sötét árnyéka. Ha Genf városa ebben a helyzetben elengedi azt a Servetet, akit halálra méltó bűnösnek talált az inkvizíció, azonosítja magát általánosan eretnekségnek nyilvánított tanításával, s közvetve igazolja a franciaországi üldözéseket, ugyanakkor kompromittálja a svájci reformációt. Az állandóan fenyegető belső destabilizációtól és a külső politikai elszigetelődéstől féltő genfi kormányzat könnyű szívvel feláldozta a spanyol orvost. (Talán nem lényegtelen megjegyezni, hogy a pernek ebben a legvégső szakaszában a vizsgálóbíró Kálvin személyes ellensége, Philibert Berthellier volt.) Servet, mint láttuk, azzal érvelt, hogy hittani kérdésekben nem illetékes a világi bíróság. Az adott kor sajátos összefüggéseiben azonban ezek a hittani kérdések elsőrendű politikai problémának számítottak.

A tanács 1553. október 26-án meghozta az ítéletet: Miguel Servetet könyveivel együtt meg kell égetni. Kálvin nem volt jelen az ítélethozatalnál, mindazonáltal a halálbüntetéssel egyetértett. A máglyát viszont kérte pallosra változtatni, de nem vették figyelembe indítványát. Az ítélet végrehajtása előtt Servet kérésére találkoztak. A halálba menő ellenfél bocsánatot kívánt kérni. Kálvin szükségesnek tartotta hangsúlyozni, hogy egyéni sérelmet sosem hordozott Servettel szemben. A vesztőhelyre Farel kísérte, szerette volna azt hallani tőle, hogy Jézus Krisztus Istennek öröktől fogva való fia. Servet hű maradt önmagához, utolsó szavai ezek voltak: „Örök Isten fia, irgalmazz nekem.”²²

Nem szükséges az ügyre vonatkozóan Kálvint mentetegetni. Mindazonáltal megégettetni valakit vagy egyetérteni a halálával, hordoz némi különbséget.

²¹ Kováts J. István: i. m. 101. o.

²² Cadier, Jean: i. m. 153. o. Tehát Jézus Krisztus Istennek nem öröktől fogva fia.

Kálvint az előzővel szokták vádolni, az utóbbival sem dicsekedünk. A vezető reformátorok csaknem mindegyike egyetértett az eretnekek kivégzésével. Más kérdés, hogy ki számított eretneknek.

Jellemző, hogy amikor ki akarta adni a Servet tanainak cáfolatáról írt munkáját, engedélyt kellett kérnie a tanácstól, és meg kellett ígérnie, hogy a városra nézve semmi elmarasztalót nem ír. Ha diktátor lett volna, bizonyára engedélyre nincs szüksége. Kálvin teológus volt, aki vallotta, hogy a tiszta vallás a közösség életének olyan szilárd fundamentuma, amelynek bomlása beláthatatlan következményekkel jár a közösségre nézve. Ezért a világi hatóságnak, amely a közösség élete felett őröködik, elsőrendű feladata a vallás védelme. Ennek érdekében halálos ítéletet is hozhat. Ez nem az ő speciális tanítása, hanem általános felfogás a korai újkorban, amit Kálvin is osztott. *„Midőn a hatóságokra a vallás védelmét rábízuk, nem akarjuk mindjárt a kardjaikat is élesíteni, hogy bárminemű tévtant rögtön vérrel toroljanak meg. Három fokozata van ugyanis a tévedésnek: némelyeknek megbocsátunk, másoknak elég némi fenyték, csak a határozott istentelenséget sújtjuk halállal. [...] ha az egyszerűbbek lelkét valami kis babona vagy tudatlanság szállja meg, türelemmel iparkodjanak a javításra, s ne gondoljanak mindjárt mértéktelen bosszúvételre. A második fokozatra eső tévelygésekre közepszerű büntetést szabjunk szigorunkban, csak arra ügyeljünk, hogy elnézésünk ne adjon tápot nagyobb bukásra és nyakas megrögzésre, mely a hit egységét megingathatná. De ha a vallás alapigazságait támadja valaki, ha szörnyű istenkáromlások történnek, ha a lelkeket vészthozó tévtanok végveszélybe sodorják, ha nyíltan szakít valaki az egyistenséggel és világos tanításaival, akkor a végsőre is el kell szánnunk magunkat, nehogy a halálos mérge elharapózzék.”*²³ Abban a feszültségekkel terhes korban csak nagyon kevesen vallották oly következetesen a lelkiismereti-vallási türelmet, mint Sebastian Castellion: *„A pallas útján nem férközhetünk a lélekhez.”*²⁴

Kálvin utolsó évei

A Servet-per idején Kálvin meglehetősen nehéz helyzetben volt. A befolyásos polgárok közül azok voltak többségben a város vezető testületeiben, akik kifejezetten ellenségeinek számítottak. Ennek a konfliktusnak az eredője részben a szigorú rendszabályok bevezetésével volt kapcsolatos. Sok ősgenfi érezte úgy, hogy egy idegen rakta a nyakukba az új, szokatlan fegyelem igáját. Másrészt a városba folyamatosan áramlott a menekült franciák sokasága. A genfiak attól féltek, hogy Kálvin tekintélyét felhasználva előbb-utóbb a franciák kiszorítják őket pozícióikból. Ezért mindent megtettek azért, hogy Kálvinnak a közéletben meglévő befolyását csökkentsék, vagy egyenesen ki is iktassák.

Genf lakosait három státusba sorolták: 1. Teljes jogú polgárok (*citoyens*), akik a város szülöttei voltak, s felmenőik is ebben a polgári rendben éltek. A legfőbb irányító testület, a kis-tanács kizárólag ilyen polgárokból állhatott. 2.

²³ Kálvin János: *A Szentháromság igaz hitének védelme a spanyol Servet Mihály borzasztó tévedéseivel szemben*. Ford. Dr. Tari Imre. Pápa, 1909. 29. o.

²⁴ Cadier, Jean: i. m. 154. o.

A polgárjogot nyertek (*bourgeois*), akik megvásárolták ezt a státust, vagy más okból megkapták. A kis-tanácson kívül választhatók voltak a város egyéb politikai testületeibe. 3. Lakosok (*habitant*), akik bevándorlók voltak, s letelepedési engedélyt kaptak. Tanárok vagy lelkészek lehettek, de semmilyen politikai tisztségre nem voltak választhatók, sőt szavazati joguk sem volt.

Kálvin sohasem kapta meg a legtöbb joggal járó polgári státust. 1559-ig menekült volt, csak ekkor lett „bourgeois”. Sosem volt abban a helyzetben, hogy valamiféle „diktatórikus” hatalmat gyakorolhatott volna, mint ahogy azt sokan képzelik. 1553 nyarán a lelkészeket abban az esetben is kizárták a szindikusok választására jogosult népgyűlésből, ha történetesen genfi polgárok voltak. Ezzel a döntéssel a Kálvint támogatók egy jelentős csoportját gyakorlatilag megfosztották választójogától. A Servet-üggyel párhuzamosan folyt a konzisztórium hatásköréről szóló újabb vita annak kapcsán, hogy egy befolyásos polgárt, Philibert Berthellier-t (mint láttuk, ő volt a vizsgálóbíró, amikor kimondták a halálos ítéletet Servet felett!) eltiltották az úrvacsorától, ő viszont a kis-tanácsshoz fellebbezett. Végül 1553 novemberében az elöljáróság nagy többséggel megszavazta, hogy a kiközösítés kérdésében a végső határozatot a tanács hozza. (Servet, aki meglepően jól informált volt a genfi állapotokat illetően, a per utolsó szakaszában meg is próbálta Kálvin bizonytalan helyzetét kihasználni a maga javára.) 1555-ben – éppen a bevándorlás folytán – az erőviszonyok megváltoztak. A Kálvint támogatók többségbe kerültek a várost vezető testületekben, ettől kezdve nyugodtabb légkör vette körül 1564-ben bekövetkezett haláláig.

Kálvin 1559-ben megszervezte a Genfi Akadémiát. Ebben legfőbb munkatársa Theodore de Bèze lett. Az Akadémia nagy szolgálatot tett elsősorban a francia reformációnak, amennyiben számos lelkipásztort nevelt az ottani gyülekezetek számára. Ebben az összefüggésben írta Kálvin: „Küldjétek faágakat, s mi nyilakat küldünk vissza.”²⁵ Mindeközben sorra adta ki műveit, a Szentírás könyveinek magyarázatát, többnyire gyorsírással rögzített szabad előadásainak átdolgozása után. Levelezése behálózta Európát.

1564. május 27-én elhunyt, április 25-én még megfogalmazta végrendeletét. Vagyonra egy ezüstkehely és 225 tallér volt mindössze. Elbúcsúzott a tanácstól, a lelkipásztoroktól, az őt meglátogató polgároktól. Bocsánatot kért bűnei és hibái – különösen indulatossága – miatt. Fontosnak tartotta hangsúlyozni azt, hogy *„...nincs az én üdvösségemnek semmi más alapja, csak az egyetlenegy, hogy Isten az irgalom atyja, Atyának bizonyítja magát velem szemben is, aki beismerem nyomorult bűnös voltomat”*.²⁶

Kálvin műveiről, tanításáról

Institutio Christianae Religionis (Tanítás a keresztyén vallásra; A keresztyén vallás rendszere).

Az első kiadás 1536-ban jelent meg Bázélban. Kálvin folyamatosan bővítette, a végleges szöveg kiadására 1559-ben került sor. Az első kiadás

²⁵ Cadier, Jean: i. m. 159. o.

²⁶ Béza Theodor: *Kálvin János élete*. Budapest, 1998, Kálvin Kiadó, 69–73. o.

Thúri Pál magyar reformátor így méltatta e művet:

Praeter apostolicas post Christi tempora chartas,

Huic peperere libro secula nulla parem.

Szenczi Molnár Albert pedig ezt így magyaráította:

Az szent könyvek után, kiket az nagy apostolok írtak,

Ennél jobb könyvet még soha senki nem írt.

tulajdonképpen katekizmus. Luther hatását hordozza, amennyiben az ő *Kis Kátéjának* felépítését követi: 1. A törvényről, amely magában foglalja a tízparancsolat magyarázatát. 2. A hitről, amely az Apostoli Hitvallás magyarázatát is adja. 3. Az imádságról, amely az Úr imádságának kifejtését is adja. 4. A sákramentumokról, amelyben a keresztségről és az úrvacsoráról van szó. 5. A hamis sákramentumokról. 6. A keresztyén szabadságról, az egyházi hatalomról és az állami kormányzatról.

Kálvin írásmagyarázóként is jelentőset alkotott. „Kálvin metódusa mögött az antióchiai iskola áll, főleg azonban Krizosztomusz, Aranyhajó Szent János. Őt tartja a francia reformátor a legnagyobb ókeresztény egzegetának. A szentírástudomány vonalán ez az egyházatyja a mestere, még ha a tanok vonalán sokszor nem is ért egyet vele. A dogmatikában inkább Ágostont követi. Viszont annak az allegorizáló és szimbolikus értelmezéseit erősen kritizálja. Mikor Kálvin a Bibliát a kezébe veszi, először is a historikus jelentkezik benne, csak aztán a szisztematikus és csupán fenntartással a misztikus.”²⁷ A Szentírás magyarázása során humanista műveltségét nem szorította háttérbe hívő meggyőződése. Ilyenformán Kálvin inkább Erasmus, mint Luther követője. Írásmagyarázóként tudós kutató, a szó csaknem modern értelmében.

A keresztyén ember és a felsőbbség vagy állam

A keresztyén ember lelki-egyéni élete és a társadalomban folyó közéleté megkülönböztetendő, de el nem választható. A keresztyén ember nemcsak Istent szolgálja, hanem az embertársát is, s egyben rendkívüli felelősséget hordoz a társadalom iránt. A társadalom életét három tényező határozza meg döntő módon: felsőbbség (államhatalom), a törvények, a nép. A felsőbbséget Isten rendelte azért, hogy megfékezze az anarchiát és a törvénytelenység eluralkodását. Feladata a törvények, a rend és a szabadság érvényre juttatása. Ugyanakkor köteles támogatni Krisztusnak és az ő evangéliumának az ügyét (például iskolák fenntartásával, az igehirdetés szabadságának biztosításával). Hatalmát

²⁷ Gánóczy Sándor: *Gondolatok Kálvin hermeneutikájához*. Confessio 1994/4.

jutalmazás és büntetés által gyakorolja, joga van erőszakot alkalmazni törvényes keretek között a gonosztevők ellen, vagy pedig az ország védelmében. A felsőbbség osztja el a közterheket adók, vámok stb. útján. A törvények azt a szerepet töltik be, mint az élő szervezetben az idegek. Korok és népek szerint ugyan változhatnak, de alapelvük mindig és mindenütt a méltányosság és az igazságosság. A nép általában s benne a keresztyén ember köteles engedelmessé válni a felsőbbségnek akkor is, ha az zsarnok, tehát nem Isten törvénye szerint kormányoz. Egyének nem, de „alkotmányos” testületek felléphetnek a zsarnokkal szemben. A keresztyén ember magatartása a zsarnoki uralom idején többfokozatú: 1. önvizsgálat, vajon nem az én bűneim miatt küldte-e Isten a zsarnokot büntetésként; 2. türelmes könyörgés Isten közbelépéséért, aki félreállíthatja a zsarnokot; 3. az engedelmisség megtagadása, ha a zsarnok kívánsága vagy parancsa sérti Isten és a szeretet törvényét. Kálvin semmi esetre sem buzdít lázadásra vagy forradalomra, de azért félreérthetetlenül fogalmaz, amikor a zsarnokságról például így ír a *Dániel könyve* magyarázatában: „A világi fejedelmek olyankor félredobják hatalmukat, amikor Isten ellen lázadnak és érdemtelenekké válnak arra, hogy az emberiség tagjai közé számíttassanak. Nekünk ilyenkor inkább meg kell vetnünk őket (szó szerint: a fejükre kell köpnünk!), mint engedelmeskedni nekik.”²⁸

A sákramentumok

Isten szövetségének a jelei, ezek nélkül nincs igazi egyház, mert Krisztust állítják elénk és Isten általuk hív és tart meg minket. Csak azok a sákramentumok, amelyeket Krisztus szerzett. Különbség van a külső jegyek (víz, kenyér, bor) és a hozzájuk kapcsolódó ígéretek, illetve az általuk jegyzett dolgok (bűnbocsánat, örök élet, Krisztussal és egymással való közösség) között. Az ígéretekben bízó hittelt vett külső jegy azt jelzi, hogy a „Szentlélek csatornáján” át magát a jegyzett dolgot nyerjük el. A keresztség által az egyházba mint Krisztus testébe oltatunk be. Ebből a gyermekek sincsenek kizárva, ezért Kálvin a gyermekkeresztség mellett foglalt állást. Arra az érvre, hogy a Bibliában nem olvasunk kifejezetten gyermekek megkereszteléséről, azt felelte, hogy az utolsó vacsorán sem voltak asszonyok, mégis kiosztjuk nekik az úrvacsorát. Az úrvacsora unio mystica cum Christo (titokzatos közösség Krisztussal). Az üdvösség ügye nem a jegyre összpontosul, ezért a hangsúly nem az „ez az én testem” szövegrészre esik, hanem az „érettetek adatik, ontatik” részletre. Az úrvacsora ezt az ígéretet pecsételi meg, amikor táplál az örök életre. Krisztus nincs a jegyekbe zárva – transsubstantiatio, consubstantiatio –, hanem a *Szentlélek titkos munkája által* valóban nyújtja testét és véréát a kenyér és a bor jelképe alatt. Korabeli szakki-fejezést használva: Krisztus teste nincs a jegyekben *vere et realiter* (igazán és valósággal), mégis adatik nekünk *vere et realiter*.

²⁸ Kálvin János: *Tanítás a keresztyén vallásra 1559*. Rövidített formában. Fordította Békési Andor. Budapest, 1991. 302. o.

Eleve elrendelés

Isten lényegéhez tartozik, hogy az embert *szabad végzése* szerint részelteti üdvösségben. Ebből következik, hogy a hit nem emberi dolog, hanem Istennek abszolút csodája által létrejött ismeret. A kegyelem kiérdemelhetetlen és megfoghatatlan. Abból a gyakorlati tényből, hogy egyesek hallják az evangéliumot és hisznek, míg mások nem törődnek vele, Kálvin arra a következtetésre jutott, hogy Isten eleve elhatározta némelyek üdvösségét és mások kárhozatát (kettős predestináció). Ez a tanítás Isten abszolút akarati jellemvonását hangsúlyozza. Az elválasztásnak egyedüli tudója Isten, s nincs földi hatalom, mely ennek az ismeretnek a birtokába jutna. Az eleve elrendelés tanításának a pozitív oldala hangsúlyos, mert Isten kiválasztó tetteinek csodájára (tehát nem magyarázható valóságára) a hívő azzal válaszol, hogy az Ő dicsőségére él – mai kifejezéssel élve: szolgáló, minőségi életet.

Amikor a református ortodoxia teológusai túlzó módon hangsúlyozták Kálvin tanítását, nem vették figyelembe, hogy a predestináció nem egy mindenki által elfogadható, objektív elméleti igazság, hanem azoknak a hitbizonyossága, akik a Jézus Krisztusban élnek.²⁹ A kegyelmi kiválasztásról szóló tanítás Isten szabad döntését hangsúlyozza. A kiválasztás a szabadon, feltétel nélkül szerető, minden emberi hozzájárulást nélkülöző Isten döntése, ami az Ő kegyelme által, tehát a legmélyebb alászállás alakjában, azaz Jézus Krisztusban ragadható meg. Isten Őbenne, anélkül hogy megérdemelnék, megelőzve bármiféle emberi döntést, üdvösségre választotta övéit. A predestináció – eredetileg – az ebben a világban megvetett, olykor pedig egyenesen üldözött keresztyének vigasztalás-tana.

Kálvin és a kapitalizmus

Kálvin volt az első a meghatározó teológusok között, aki kimondta, hogy a pénz gyümölcsöztethető, kamatoztatható. Ugyanakkor Luther elvben szigorúan tiltotta a kamatot, csak kiváltképpen való helyzetben engedte meg, ezzel szemben Kálvin határozottan megengedte azt, s csak kivételesen tiltotta ott, ahol az a felebaráti szeretettel összeütközésbe került. (Például ha valaki természeti katasztrófa miatt kölcsönre szorul, attól nem szabad kamatot venni, de ha valaki be akarja fektetni a kölcsönvett pénzt, vagy a jelenleginél szebb házat akar vásárolni, attól igen.) Prédikációiban keményen ostromozta azokat, akik mások szorult helyzetét, kiszolgáltatottságát kihasználják. Kálvin azt tanította, hogy mindent Isten dicsőségére lehet és kell felhasználni, ideértve a pénzt is, még hozzá a felebaráti szeretet szolgálatában.

A kamat megengedése mellett a munka megbecsülésének hirdetése meghatározó jelentőségű volt. Kálvin például védelmébe vette a kereskedelmet, mely a középkori szemléletben megvetett foglalkozásnak minősült. Maga Luther lényegében csak a földművelést tartotta keresztyénhez illő foglalko-

²⁹ Geréb Pál: *A kegyelmi kiválasztás*. Református Szemle 1959/9.

zásnak. Az embert Kálvin szerint mindenfajta munkára Isten hívja el (a munka hivatás!), amiért az ember Istennek tartozik, ezért mindenben Őrá nézve kell eljárni. Ez a kálvini munkaerkölcs lényege. Ez a szemlélet takarékoságot, igényességet, szorgalmat eredményezett azokban az országokban, ahol meghatározóvá vált a kálvini teológia. (Amikor a társadalomnak éppen azon rétegei, amelyek erre alapozva jelentős vagyonra tettek szert, feladták a soli Deo gloria eszméjét, de a szorgalmat és a takarékoságot megtartották, a gyarmatosítás, a technikai fejlődés fellendülésével átalakultak a modern kapitalizmus haszonra éhes, vállalkozó szellemű hiénáivá. A pénzszerzést és az azzal járó hatalmat öncélnak tekintve, már csak a saját dicsőségükért, kényelmükért és a saját képességeiknek és erejüknek bizonyosságául dolgoznak.)

A láthatatlan egyház³⁰

Kálvin nem azonosítja az egyházat Isten országával, de nem is választja el attól. Hangsúlyozza, hogy az egyházzal nem perel senki, mert Krisztus egyházával nem is akarhat harcolni. *„A Krisztus egyháza bizonynyal élt és élni fog, amíg csak Krisztus, az Atya jobbján ülve uralkodik.”* A vitatott kérdés az, s egyben az egyház igazi rendeltetése azon múlik, hogy azonosítható-e a földi egyház Krisztus egyházával. Nyilván nem, mert az egyház látható külső forma nélkül is fennállhat, másrészt pedig a külső formát nem a pompa, a hatalom és ragyogás teszi, hanem az Isten ígéjének tiszta hirdetése és a sákramentumok helyes kiszolgáltatása. Rettenetes dolog – mondja Kálvin –, ha Isten elrejtje a külső formát, de ehhez neki joga van, mivel úgyis ő ismeri az övéit. De ha az emberek hitetlensége erre okot szolgáltat, akkor nem szegülhetünk szembe az isteni igazságszolgáltatással.

Tavaszy Sándor, aki említett dogmatikájában következetesen és hitelesen tolmácsolta Kálvin tanítását, a „láthatatlan egyhárról” szóló kálvini tantételt így értelmezi: *„Van-e különös értelme a láthatatlan és látható egyház megkülönböztetésének és mit használ ez a megkülönböztetés a Krisztus ügyének, a mi látható egyházunknak és mit használ a keresztyén életnek?”* A felelet – az *Institutio* nyomán haladva – a Tavaszgy-dogmatika legtisztább, legmagvasabb fejezetét képezi. Ebből a feleletből itt most két momentumot szeretnék kiemelni.

A láthatatlan egyház hite először azt teszi, hogy *„a keresztyén ember a legszéttépettebb keresztyénségben, a legádázabb felekezeti harcok között és a legvagasztalanabb társadalmi helyzetben, a leggonoszabb támadásokkal szemben is reménységgel néz a jövőbe, mert bízik a láthatatlan egyház győzelmében.* Az ő kiváltsága az, hogy még áldozatok árán is szolgálja azt az egységet, amely el van rejtve Krisztussal együtt az Atya Istennél. A keresztyén ember *nem azért a talpalatnyi térért küzd, amelyet elfoglal ebben a világban, hanem kizárólag a Krisztus dicsőségéért.*”

A második, ezt kiegészítő gondolat az, hogy *„a láthatatlan egyház állandó itélet alatt tartja a látható egyházat. Az egyháznak ez a permanens krízise ab-*

³⁰ Juhász Tamás: Az „üldözött kisebbség” hitvallása: az *Institutio*. In: *Confessio* 2005/4.

ban leli magyarázatát, hogy a földi egyház a lehetetlent lehetségessé teszi: az idői lét kategóriájában az örökkévaló Isten kijelentését hirdeti. Földi, nyomorult szolgai formában mennyei ajándékokat közvetít. Minél élesebben és minél szúróbb fájdalommal éli át a látható egyház a benne rejlő ellentmondást, hordozván romlandó földi formában, törekeny cserépedényben Krisztus mennyei dicsőségét, és minél jobban szenved a látható földi egyház eme permanens krízisének ítélete alatt, annál bizonyosabb, hogy a benne elrejtett drága evangéliumi kincset nem fogják elrabolni a gazdasági és szociális, a világnézeti és politikai bajok.”

Dr. Dienes Dénes (Alsóvadász, 1956) PhD református teológus, neveléstörténész, teológiai tanár, a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei igazgatója. E-mail: ddns@iif.hu. A tanulmány korábban megjelent In: Dienes Dénes (szerk.) [2008]: *A reformáció. Vezérfonal az egyháztörténet tanulmányozásához II.*, Sárospatak, Hernád Kiadó, 77–97. o.

UTOLSÓ VACSORA

Dr. Hörcsik Richárd

Kálvin hatása a XVI. századi magyarországi reformációra

A reformáció helvét iránya a XVI. század második felében olyan sikeresen terjedt el Magyarországon, hogy a magyar lakosság jelentős része a svájci irány követőjévé vált. Kálvin születésének 500. évfordulóján a magyar református egyháztörténet-írásnak elsőrendű feladata annak vizsgálata, hogy ebben a folyamatban milyen szerepe volt a nagy reformátornak életében és halála utáni két emberöltő múltával, egyszóval a XVI. században.

Néhány kutatás-módszertani probléma

A téma feldolgozásának alapproblémáját Révész Imrének azon megállapításai jelentik, amik a harmincas évektől iskolát teremtettek a magyar református egyháztörténet-írásban.¹ A történeti kutatásokat erősen befolyásolta Révész véleménye,² miszerint a XVI. századi teológiai életben (zsinati végzések, káték stb.) jóllehet Kálvin inspirációja kimutatható, de ez a hatás kizárólag *másodlagos*. Kálvin komolyabb jelenlétéről csak a XVII. század második felétől beszélhetünk.

Bucsay Mihály volt az, aki először revideálta ezt.

Neuser és Makkai professzor urak inspirálására éppen húsz éve kezdtem el a „*Révész-doktrína*” revideálását azon az úton, amit Bucsay Mihály 1979-ben kijelölt. Ennek első eredményeit már 1988-ban a bécsi nemzetközi Kálvin-kutató konferencián, majd a kilencvenes évek elején a Teológiai Szemlében és az ez év elején megjelent Kálvin-tanulmánykötetben publikáltam.³

Amikor a téma feldolgozásához kezdtem, már látható volt jó néhány módszertani probléma. Itt van mindjárt a *reformáció hazai kifejlődésének és folyamatának a sajátosságai*. Ugyanis nagyon nehéz a reformáció magyarországi két ágának különválását nyomon követni.

A szűkebb témát érintve pedig, a helvét irány megerősödésében azt is nehéz ellenőrizni, hogy *mikor melyik svájci reformátor hatása volt mérvadó az egyes munkák vagy tanok létrejöttében*. Mert a magyar reformátorok legtöbbször a Sola Scriptura elvén csakis a Szentírást idézte.

¹ Lásd: „*Kálvinista Róma*”. ThSz 1933–34, 1–108., *Kálvin legelső magyar támadója*. ThSz 1933, 1–18., *Kálvin a 1564-i nagyenyedi zsinaton*. Kolozsvár, 1934., Méliusz és Kálvin, Cluj, 1936, 48., valamint vö. *Szemponatok a „kálvinizmus” eredetének vizsgálatához*. Századok (a továbbiakban Sz), 1934, 257–275.

² ThSz 1979, 275.

³ Hörcsik Richárd: *Kálvin és a 16. századi Magyarország*. ThSz 1990, 341–348., valamint: Fazekas Sándor (szerk.): *Kálvin időszerűsége. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékéről és magyarországi hatásáról*. Bp., 2009, 13–37.

Végül a magyar reformáció *helvét teológiai gondolkodásának a sajátosságai* is problematikusak. Általában abban megegyeznek az egyháztörténészek⁴, hogy a svájci teológusok tanításainak szinte mindegyik lényeges vonása jelen van a magyar református XVI. századi teológiában.

Ezért tanulmányommal szeretném finomítani a Révész által kőbe vésett megállapítást. Azt bizonyítani, hogy a helvét irány kialakulásának folyamatában sokkal több szerepe van Kálvinnak, mint azt Révész állította. Valamivel szorosabb volt az a kötelék Magyarország és Kálvin között, ami kialakult még életében és aztán halála után a XVI. században.

Ehhez, úgy vélem, szükséges az újabb kutatások eredményeit felhasználva, a következő kérdésekre választ adni: *milyen magyar kapcsolatai lehettek Kálvinnak? Hol és mikor jelentek meg Kálvin művei a XVI. századi magyar egyházi és világi könyvtárakban – ami egyben fokmérője is Kálvin magyarországi olvasottságának? Használták-e tankönyvként Kálvin műveit? Milyen gyakorisággal jelennek meg a nagy reformátor gondolatai a magyar teológiai élet azon szakaszában, amikor megerősödik és kikristályosodik a magyar református egyház egésze?*⁵

Magyar peregrinusok a XVI. századi Genfben

Az első terület amit szükséges áttekinteni az újabb adatok tükrében – a magyar peregrináció hatalmas folyamatában –, a genfi magyar diákok névsora, akik találkoztak vagy találkozhattak Kálvinnal; és akik közvetlen halála után szellemének hatása alá kerülhettek.

A magyar református egyháztörténeti szakirodalomban Révész Imre⁶ nyomán vált ismertté, hogy *Kálvinnak nem volt magyar tanítványa, és csak egy magyarral találkozott életében*. Kálvin magyarországi recepciójának pontosítása végett azonban ismét számba kell venni Nagy Sándor Béla kutatásainak alapján a genfi magyar diákokat.⁷

Ha a „*Livre du Recteur*”⁸ lapjaiba betekintünk, valóban azt látjuk, hogy Kálvin életében nem volt beiratkozott magyar diákja a genfi akadémiának. Ugyan-

⁴ Kathon Géza: *Svájci teológiai elemek Szegedi Kis István hittani nézeteiben*. Studia et Acta III. Bevezetés, 15–24.

⁵ Amikor ezekre a kérdésekre válaszolok, természetesen nem szabad szem elől téveszteni azt a tény sem, hogy az újonnan előkerült adatok alapján sokkal szorosabb kapcsolat mutatható ki a magyar reformátusok és Bullinger vagy Béza között. Nem kívánom vitatni akár Kathonának vagy Bucsaynak azon tételes állítását, hogy Kálvin tanításai főleg Béza és Bucer interpretálásában hatottak a magyar teológiai életben, de talán némileg módosulhat az eddig kialakult vélemény Kálvin és a XVI. századi magyar reformátusság viszonylatában!

⁶ Révész Imre: i. m. 125.

⁷ Megtalálható a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtárának kéziratárában (a továbbiakban SRKTGYM, Kt.), Sárospatakon, Kt. 80007. sz. alatt. A tágabb korszak svájci peregrinációjával kapcsolatban I. Hegyi Ádám: *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és akadémiákon 1526–1788 (1798)*. Bp., 2003.

⁸ L. erre vonatkozóan: Nagy Sándor Béla: *Kálvin Akadémiájának diákjai*. Református Egyház (továbbiakban RE) 1967, 119–120.

akkor más forrásból tudomásunk van arról, hogy ez idő alatt több magyar is megfordult Genfben. *Ez az ellentmondás is jelzi, hogy újabb egyháztörténeti problémával állunk szemben.*

A magyar protestáns peregrináció XVI. századi vonulatát tekintve⁹ a fő irány ekkor Wittenberg volt, amely ekkor még elvonta Genfből és más svájci egyetemektől a magyar peregrinusokat.

Néhány XVIII. századi forrás viszont arról tanúskodik,¹⁰ hogy több magyar peregrinus megfordult mint „látogató” az egyetem falai között és találkozhatott Kálvinnal. Az első magyar peregrinus diák, aki találkozott Kálvinnal, Belényesi Gergely volt.¹¹ 1544-ben járt Genfben. Bod Péter szerint¹² a következő genfi látogató magyar Szegedi Gergely volt 1556-ban¹³, aki már 1559-ben egy Kálvin-kommentár tulajdonosa.¹⁴

A következő magyar diák Nagy Sándor Béla¹⁵ szerint Károlyi Gáspár, aki ugyancsak 1556-ban látogatott Genfbe. Az 1568-as Bézához intézett leveléből¹⁶ az is kitűnhet, hogy ő is ismerte Kálvin munkáit. Végül 1557-ben Gönczi Kovács György¹⁷ járt Genfben. *Kálvin életében tehát – eddigi ismereteink szerint – négy magyar diákkal találkozhatott.*

Halála után, a genfi akadémia első beiratkozott magyar diákja Szikszai Hellopeus Bálint 1566-ban¹⁸, őt követte Thuri Mátyás.¹⁹ Mindkettőjükre nagy hatással volt Kálvin szelleme és Béza egyaránt. Később Thuri Mátyás például disztichonával tanúsította Kálvin *Institutiója* iránti nagyrabecsülését.²⁰ Ugyancsak 1566-ban járt Genfben Cormaneus Paksi Mihály.²¹

⁹ S. Szabó József: *A tudományos peregrináció a reformáció korában*. Protestáns Szemle (a továbbiakban PSz) 1938, 322.

¹⁰ Bod Péter: *Magyar Athenas*, 1766 (reprint kiadása Bp., Magvető Kiadó, 1982); vagy Lampe-Ember: *Historia Ecclesiae Reformatae...* Utrecht, 1728.

¹¹ Bucsay Mihály: *Belényesi Gergely, Kálvin magyar tanítványa...* Bp., 1944, 107.

¹² Bod Péter: i. m. 420.

¹³ Bucsay feltételezése szerint Belényesi azonos Szegedi Gergellyel. L. Bucsay Mihály: *Belényesi...* Bp., 1944, 2–3.

¹⁴ Dankanits Ádám: *XVI. századi olvasmányok*. Bukarest, 1974, 45.

¹⁵ SRKTGYM Kt. 8002. 16., valamint Bod Péter: i. m.

¹⁶ Nagy Barna: *Károlyi Gáspár és esperestársai levele Béza Tódorhoz*. RE 1968, 12. sz. 258.

¹⁷ Bod Péter: i. m. 120.

¹⁸ RE 1967, 119. 416. számú beírás: „Ego Valentinus Hellopeus Ungarus Polliceor me observaturum, Deo favente, fidem et religionem Christianam, quam Genevensis civitas profitetur, quatenus cum verbo Dei consentire videtur. Ideo me hic subscripsi 12 mensis Octob. Anno Domini 1566.V. Hellopeus”.

¹⁹ RE 1967, 119. 417. számú beírás: „Ego Matthias Thurinus nationes Ungarus polliceor me fidem et religionem Christianam in puro Dei Verbo fundatam quam civitas Genevensis profitetur observaturum. 14. Oct. Anno Domini 1566.”

²⁰ Idézi: Révész Imre: *Kálvin János Institutiója (1536)* című kiadványban. Bp., 1936, LXVII.

²¹ Nagy, A. B.: *Les Relations intellectuelles...* (Hungaria) 1930, 17., valamint Nagy Sándor Béla: i. m. 22.

Ugyancsak látogató volt Skaricza Máté 1570-ben.²² 1572-ben Ilosvai Benedek²³, 1573-ban Thury Jakab²⁴. Őket három beiratkozott diák követi: Horváth Gergely²⁵ – 1580-ban, és Polinay Mátyás ugyanaz évben.²⁶ 1584-ben az ötödik beiratkozott magyar Enyedi György²⁷, és egy látogató diák Laskói Csókás Péter²⁸. Végül Szenczi Molnár Albert²⁹ – az *Institutio* későbbi fordítója – két társával: Felkmann Péterrel és Besztercei Jánossal együtt 1596-ban zárják a magyar diákok sorát a XVI. századi Genfben.

Összesen tehát – eddigi ismereteink szerint – Kálvint négy magyar diák kereste föl. Halála után az akadémián Béza vonzása miatt öt beiratkozott és nyolc látogató diák fordult meg Genfben. Ezek a számok elenyészők Wittenberg árnyékában. Mégis jelentős dolognak tartjuk, mert az előbb felsorolt diákok legtöbbször később fontos szerepet játszott a magyarországi helvét irány kiszélesítésében, meghonosításában.

Kálvin művei a XVI. századi magyar könyvtárakban

Amint már utaltam rá, hosszú ideje tartja magát az a vélemény, amit alighanem Szenczi Molnár Albert indított útjára, amikor az 1624-es *Institutio*-fordításának előszavában megjegyezte: *„...ez (az) ember (ti. Kálvin) melyet az Magyarok még ez ideig igazán meg nem hallgatnak...”*³⁰ Ennek szellemében mintegy 350 évvel később állapította meg Kathona Géza, Révész Imrével³¹ egybehangzóan: *„... (Kálvin) hatása a hazai helvét reformáció kezdeteinél csak jelentéktelenebb művei szerepeltetésében mutatható ki.”*³²

²² Skaricza Máté: *Szegedi Kis István élete*. Ford.: Faragó Bálint. Mezőtúr, 1906, Nagy Sándor Béla: i. m. 23.

²³ Bod Péter: i. m.

²⁴ Bézának báró Telegdy Miklóshoz írt leveléből tudjuk (1573), hogy Thury Jakab genfi diák volt. A genfi akadémia anyakönyvéből azonban nem állapítható meg, hogy beiratkozott volna vagy éppenséggel rendkívüli hallgató lett volna, mert a „Livre du Recteur” éppen ezekben az években (1572–1576) csak üres lapokat tartalmaz. Nagy Sándor Béla: i. m. 25.

²⁵ RE 1967, 119. 647. számú beírás: „Georgius Horváth. Marci filius, Pannonius; 28 Jul. Ao. 1580”

²⁶ Uo. 664. számú beírás: „Matthias Polinaj. Ungarus. Stud. teol. 7. aug. 1580.

²⁷ Uo. 1095. szám alatt: „Georgius Enyedinus. Transsylvanus (1584)”

²⁸ Bod Péter: i. m. 155. Thury Etele: *Iskolatörténeti Adattár*. Pápa, 1906, I. 5. Nagy Sándor Béla: i. m. 29.

²⁹ Bod Péter: i. m. 181.; Nagy Sándor Béla: i. m. 31. Naplójában Szenczi említést tesz, hogy 1596. augusztus 16-án találkozott Genfben két magyar ifjúval, akik angliai és franciaországi utazásukból érkeztek oda. L. Szenczi Molnár Albert: *Naplója* 14 skv. Kiadta Dézsi Lajos 1898-ban.

³⁰ Révész Imre: *Szemponatok a magyar „kálvinizmus” eredetének vizsgálatához*. Sz 1934, 274.

³¹ Lásd a 8. sz. jegyzetet.

³² *Studia et Acta*: III. 22.

Az elmúlt három évtized könyvtártörténeti kutatásai³³ azonban ha elszórtan is, de sok új adatot hoztak felszínre, amiket összegyűjtve, némileg módosulhat az eddig kialakult vélemény Kálvin XVI. századi magyarországi recepciójáról. Ez a könyvtártörténeti kutatás elsősorban azt vizsgálja, hogy a XVI. századi magyar könyvtárakban előfordultak-e Kálvin-művek. A kérdésre adott válasz pedig arra is feleletet adhat, hogy *ismerték-e Kálvin munkáit, és mit olvastak tőle a XVI. századi Magyarországon!*³⁴

Az első olyan könyvtárjegyzék már 1552-ben elkészült, a felső-magyarországi eperjesi plébániatemplom könyvtáráról, ahol Kálvin munkája – az *Institutio* – előfordult.³⁵

Ha kissé északabbra megyünk, a közeli Kis-Lengyelországban 1555-ben egy Melhior Krupka nevű nemesember könyvtárában több Kálvin-mű megvolt.³⁶ Erdélyben 1559-ből fennmaradt egy 1559-es kiadású Kálvin-kommentár, amely a kötéstábláján látható betűk tanúsága szerint már a kiadás évében az egykori genfi diák Szegedi Gergely tulajdonában volt.³⁷ Sőt egy évvel később pedig, 1560-ban az egyik inventáriumból megtudjuk, hogy Szegedi Máté egy Kálvin-kötetet kapott ajándékba.³⁸

Az ország közepe felé térve, Budán 1560-ban³⁹ a szökött Bélaváry György javai között egy „Postilla Calvini”-t találtak. Ugyanebben az évben írták össze Sárvárott halála után, Perneszith Györgynek, Nádasdy Tamás nádor tiszttartójának, Bornemisza Péter mecénásának a hagyatékát. „Szinte minden teológiai munka a reformáció kálvini irányához tartozik” benne.⁴⁰ „Zwingli 5, Kálvin 4,

³³ Magánygyűjtemények Magyarországon 1551–1721. Szeged, 1981. Könyvtártörténeti Füzetek: I., II. kötet, Szeged, 1982. III. kötet, Szeged, *Magánygyűjtemények a királyi Magyarországon és az Erdélyi Fejedelemségben, 1531–1721*. IV. kötet, Szeged, 1985. – A *Dernschwamkönyvtár*. Szerk.: Keserű Bálint. Szeged, 1984, 343., *A magyar könyvkultúra múltjából*. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése. Szeged, 1983, 645. Kovács Sándor Iván: *Bornemisza Péter mecénásának könyvtárjegyzéke 1560-ból*. ItK 1962, 83-89. Schulek Tibor: *XVI. századi magyar nyomtatványok töredékei a wolfenbütteli könyvtárban*. MKsz 1970, 119–129.

³⁴ Kálvin recepciójának egyébként lehetne egy másik könyvészeti vizsgálódási módja. Annak feltérképezése, hogy a magyar reformáció helvét irányának követői munkáiban (prédikációk, káték stb.) hol és hányszor hivatkoznak Kálvinra, vagy mikor milyen idézeteket vesznek tőle. Ez a mód azonban azért nem vezethet teljes sikerre, mert a XVI. században a lelkészek a teológiai munkákban egyszerűen csak a Szentírásra hivatkoztak. Tehát csak olyan tartalmifilológiai elemzés hozhatna eredményt, mint tette ezt Kathona Géza Szegedi Kis István „Locii”-jával kapcsolatban. Ezt azonban elvégezni lehetetlen minden XVI. századi teológiai munka szerzőjével.

³⁵ MKsz 1911, 305.

³⁶ Waclaw Urbán: *A reformáció útja Kelet-Közép-Európában*. 1971, 359.

³⁷ Dankantis: i. m. 45.

³⁸ ItK 1962, 87.

³⁹ *A magyar könyvkultúra múltjából*. (Adattár: II.) Szeged, 1983, 54. megjegyzése szerint 1560 körül.

⁴⁰ ItK 1962, 87.

Bullinger 2, Musculus pedig egy kötettel van képviselve. A négy Kálvin-mű közül az első az *Institutio*.⁴¹

A következő leltár Pozsonyba vezet bennünket. 1561-ben Budai Jakab deák, magyar királyi udvari kamarai írnok hagyatékában olvashatjuk a 15. tétel alatt: „*Liber Iudicium Joannis Calvini de sanctorum reliquiis*”.⁴²

Ezekben az években fejezte be (1562 előtt) könyvtára gyűjtését a felső-magyarországi Bártfán Dernschwam János (1494–1567/68), a neves humanista üzletember, a Fuggerek magyarországi megbízottja, akinek halálakor 1162 kiadványt írtak össze.⁴³ Meglepő, hogy közöttük 16 kisebb-nagyobb Kálvin-munkát találunk. Közöttük: az *Institutiót* (1550-es kiadás); a *Genfi Kátét* két példányban (1550-es kiadás); kommentárjait: Ézsaiás, Zsidókhoz írt levél, Pál levelei, Péter I–II., János levelei, Jakab levelei, *Harmonia ex tribus* (1555-ös kiadás); és még néhány teológiai munkát.⁴⁴

A század hatvanas éveiben Erdélyben több helyen már az *Institutiót* megtalálhatjuk. A nagyenyedi Bethlen Gábor Kollégium könyvtárában volt egy 1561-es kiadás.⁴⁵ A kolozsvári Református Kollégiumban pedig egy 1563-as fólió kiadását jegyezték fel. Ezekon az adatokon kívül Dankanits kutatásai azt bizonyítják, hogy az 1560-as években Kálvin több teológiai munkája forgott közkezen Erdélyben.

Időben tovább haladva a következő jelentős könyvtár, pontosabban könyvkereskedés a kassai Gallen Jánosé volt, amit 1583-ban összeírtak.⁴⁶ Ez a jegyzék azért rendkívül tanulságos, mert fényt vet arra, hogy Felső-Magyarország egyik jelentős kultúr- és kereskedőcentrumában, egy könyvkereskedésben a 608 tételből hét Kálvin-munkára bukkanhatunk. Ezek közül is három az *Institutióból* volt meg.⁴⁷

⁴¹ A többi Kálvin-mű címe meghatározhatatlan: „*Libri tres Joannis Calvini*”

⁴² *A magyar könyvkultúra múltjából...*, 55.

⁴³ *Dernschwam-könyvtár...*, 343. o. alapján.

⁴⁴ Felsorolásuk a következő: „*Joannis Calvini: In omnes Divi Pauli Epistolas atque etiam in Epistolam ad Hebræos Commentaria Cum Iudiciorum Sententiarum et locorum omnium. – Eiosdem in Epistolas Canonicas Commentarii: Unam Petri: Johannes; Jacobi Petri Alteram, Jude unam. Impr. Genave, Anno D. 1551. in folio. – Institutio totius Christianae Religionis.; Iudices Duo Rerum insignium et locorum...*, Eiosdem Chatechismus Ecclesiae Geneveensis hoc est formula erudiendi pueros in doctrinae Christi. Imp. Geneve, A. 1550. in folio. – In Isaiam prophetam Commentarii Joannis Calvini ad Eduardum Angliae regem. Geneve, 1551. folio. – Harmonis ex tribus Evangelistis Composita Mattheo, Marco et Luca adiuncto seorsum Joannae, ...cum Joannis Calvini commentariis. Geneve, Robertum Stephanum, A. 1555. – In librum Psalmorum Joannis Calvini Commentarius. A. D. 1557. magnó folio. – (colligatum) De Vitandis Superstitionibus que sincera fidei confessione pugnant, libellus Joannes Calvinus ultimum Responsum cum Appendicibus. Imp. Geneve, 1549. – Partes due Joannes Calvinus de Reliquiis Sanctarum. Impr. Geneve, 1548. – Catechismus Joannis Calvini. Impr. Geneve, 1550.”

⁴⁵ Nagy Géza: *Kálvin hatása Erdélyre*. ThSz 1936, 305.

⁴⁶ MKsz 1887, 136–138.; MKsz 1895, 310–320.

⁴⁷ Felsorolásuk a követkő: *Calvini devitandis substitutionibus*, 2 exemplaria, de. 68. (Lugdunische bucher in quarto). – *Institutiones Calvini fl. 2.* – *Institutio Calvini fl. 2.* – *Calvinus in psalmos in folio fl. 5.* (Bücher in grossen Kasten).

Végül a bibliafordító, egykori genfi diák Károlyi Gáspár könyvtárát említhetjük 1597-ből, ahol három Kálvin-munkát jegyezték fel.⁴⁸

Azt hiszem, nem volt felesleges felsorolni ezeket az apró részleteket. Ha képzeletben a történeti Magyarország térképére kivetítjük a könyvtárak helyeit (Sárvár, Buda, Pozsony, Bártfa, Eperjes, Kassa, Gönc, Kolozsvár, Nagyenyed); és a felsorolás idejét (1552-től, főleg az 1560-as években), megállapíthatjuk: a *XVI. század ötvenes éveitől kezdve Magyarországon előfordultak Kálvin művei, amik között a leggyakoribbak az Institutio és kommentárjai voltak.*⁴⁹

A következő kérdés, amire válaszolnunk kell: *Olvasták-e ezeket a Kálvin-műveket?* Természetesen ezt a polgári vagy főúri könyvtárlajdonosok esetében nem tudjuk bizonyítani. Az egyházi embereknél – úgy katolikus, mint protestáns részről – már van arra nézve adatunk, hogy olvasták, forgatták és felhasználták Kálvin műveit. Vegyük sorra a fellelhető adatokat!

Az első nyom, hogy Magyarországon olvassák Kálvint, Moiban Ambrus boroszlói reformátor, azt írja Kálvinnak, hogy Lengyelországban az ő iratait a legnagyobb tetszéssel fogadják, csakúgy mint Magyarországon.⁵⁰ Egy év múlva egy Páduában tanuló római katolikus ifjú, Draskovich György 1551-ben⁵¹ Kálvin úrvacsoratana ellen egy vitairatot jelentetett meg. A könyvecske előszavából kiderül, hogy a polémia írójának véletlenül került a kezébe Kálvin első korinthusi levél kommentárja és ez készítette a művének megírására.⁵²

Hat évvel később, 1557-ben, október 26-án Huszár Gál Bullingernek küldött levelében egyebek mellett már Kálvin műveinek magyarországi népszerűségéről is ír.⁵³ Ezt erősíti meg négy évvel később Kaprophontes levele Kálvinhoz, „mert Önnek és a helvétiai tudósoknak tekintélyében bízunk most az egész Magyarországon.”⁵⁴

Kálvin művei mint tananyag a XVI. század végi iskolákban

Kálvin XVI. századi magyarországi jelenlétére, illetve hatásának egy másik fontos tényére hívta fel a figyelmet Fekete Csaba⁵⁵. Kutatásai nyomán tudjuk, hogy

⁴⁸ Kemény Lajos: *Károlyi Gáspár hagyatéka*. Történelmi Tár 1889, 784–792.

⁴⁹ Azt viszont nem szabad elhallgatnunk, hogy ugyanebben az időben sokkal több Melanchthon- és Luther-munka volt található az említett könyvtárakban. Kálvin munkái az ország szinte minden területén mégis jelen voltak, s ez azt is jelenti, hogy a reformációnak ebben a szakaszában (1550-től 1570-ig) olvasták műveit, s nemcsak az egyháziak, hanem a világi értelmiség tagjai is.

⁵⁰ Corpus Reformatorum, 13. k. 638. Loesche: *Kálvin hatása és a kálvinizmus Európa keleti országaiban*. Db., 1912, 50; 107.

⁵¹ Révész Imre: *Kálvin legelső magyar támadója, Draskovich György*. ThSz 1933, 3–18.

⁵² Uo. 9.

⁵³ Studia et Acta: III. kötet, 23.

⁵⁴ S. Szabó József: i. m. függeléke, 183., valamint: P5z 1911, 97–99.

⁵⁵ MKsz 1987, 4. sz. 312–313.

az *Institutio* egyik 1557-es nyolcadkrét kiadása valószínűleg 1579-ben került Magyarországra, mégpedig a Wittenbergben tanuló Szőlősi János által.

Önmagában már az a hír is figyelemreméltó, hogy egy wittenbergi magyar diák, Luther egyetemén, az *Institutiót* forgatja. A bejegyzésekből egyértelműen megállapítható, hogy azt alaposan át is tanulmányozta.

Ami viszont a legérdekesebb, az *Institutio* itthoni, további sorsa. A bejegyzések arról tanúskodnak, hogy az újabb tulajdonosa 1595 és 1600 között *tananyagként használta azt és négy ízben is előadta a növendékeinek Kálvin fő művét*. Előbb csak magánórákon, rendkívüli tárgyként, végül pedig nyilvánosan is. Az ismeretlen lelkész tanár feljegyzése szerint Radnóton!⁵⁶

Fekete Csabával együtt úgy vélem, mi is joggal feltételezhetjük: a XVI. század végére Kálvin művének az elsajátítása magától értetődően beletartozott a jelentősebb református iskolák curriculumába. Hasonlóan, mint tették ezt a XVI. századi angol iskolákban és egyetemeken. A reformáció helvét ágának a fokozatos terjedése során Kálvin fő műve a Melanchthon-féle *Loci Communes* párjává vált. Ezt erősíti egy másik adat, miszerint egy 1578-as lausanne-i *Institutio* kötetének a metszésére a tulajdonosa ezt írta rá: „*Loci Communes*”, amit 1610-ben már bizonyíthatóan Magyarországon használtak.

Ha jól meggondoljuk, hogy az *Institutio* Kálvin szándéka szerint valójában tankönyv, illetve oktatási vezérfonal, akkor nem lehetetlen annak feltételezése, hogy a külföldi egyetemjárásból hazatért diákjaink, ezt követően, a néhány éves rektorságuk során tankönyvként használták Kálvin művét, mint tette ezt az ismeretlen radnóti tanár.

Reméljük azt is, hogy a jövőben felbukkan arra vonatkozóan is adat, hogy az 1564-ben Méliusz által lefordított kálvini *Genfi Kátét* már a XVI. század utolsó évtizedeiben is tananyagként használták a református iskolákban, mint tették ezt a lutheránusoknál, Luther *Kátéjával*.

Kálvin tanításai a XVI. századi magyar teológiai életben

A XVI. század ötvenes éveiben már elszórtan találhatunk nyomokat a magánlevelekben Kálvin munkáinak használatáról. A lelkészek számára Kálvin nem jelentett nyelvi akadályt.⁵⁷ Ez az 1550-es évtized Kálvin műveinek ismeretében abban a tekintetben is meghozta gyümölcsét, hogy 1560-tól kezdve a helvét irány megerősödésének, egyházszervezetének kiépülése folyamatában egyszerre megjelentek egy sokkal magasabb szinten Kálvin tanításai, a *zsinatok*

⁵⁶ Fekete Csaba: *Calvin irodalom a Debreceni Református Kollégiumban*. In: *Honnan-Hová? Kálvin Konferencia, Balatonfüred, 1955. április 4–6. Bp., 1996, 106–107.*

⁵⁷ A nyelvismeret problémájára lásd Révész Imre és Asztalos Miklós tanulmányát. Asztalos: *A wittenbergi egyetem magyar hallgatóinak nyelvismerete a XVI. században*. Egyetemes Philológiai Közöny. 1934. Révész Imre: *Szemponatok a magyar „kálvinizmus” eredetének a vizsgálatához*. Sz 1934, 259. skk.

végzéseiben és a *könyvkiadás terén* egyaránt. Különösen a század hatvanas éveiben lehetünk tanúi Kálvin szélesebb befogadásának.

Kálvin és a XVI. századi zsinatok. A magyarországi zsinatok közül elsőként az 1560-as *medgyesi zsinaton* fogalmazzák meg az ágostai és a helvét úrvacsoratan közötti különbséget. A szövegben „Kálvin követői”-ről van szó, akik közül Dávid Ferenc és Heltai Gáspár terjesztették elő a 15 pontból álló hitvallásukat.⁵⁸ Kathona Géza kutatásai alapján⁵⁹ az első kálvini irat, amely a magyarországi helvét reformáció kibontakozása során előjött, a Westphalushoz intézett „Admonitio” volt. Az 1561-es *kolozsvári zsinat*⁶⁰ ennek szellemében szabályozta az úrvacsoratan. Érdekes, hogy erről az eseményről még abban az évben tudósítja Kálvint Kaprofontes Ferenc: „*Kemény vitatkozások folytak a szakramentumról, de utóvégre is abban az intelemben egyezett meg mindenki, melyet Ön Westphalushoz intézett, s amint látszik azt is vallják.*”⁶¹

A következő évben, 1562-ben a Debrecen-Egervölgyi Hitvallásban újabb két jellegzetes és fontos kálvini tanítás jelentkezik: a *kettős predestinációról* és a *lelkek halál utáni átmeneti tartózkodási helyéről* szóló tan.⁶²

Közbevetőleg említem meg, hogy 1562-ben Méliusz megjelenteti kátéját, aminek címlapján ez olvasható: „*Calvinus Janos írassa szerint.*”⁶³ Bucsay Mihály szerint: „*Szinte tetten lehet érni, amint Méliuszt a káté nyomtatása közben Kálvin egyre jobban befolyása alá vonta. A debreceni reformátor még Luther kátéinak jellegzetes felépítése szerint kezdett hozzá az íráshoz, de ezt a rendet nyomtatás közben egy másik gondolatmenettel váltotta fel, melynek tengelyében már a kettős praedestináció tanítása áll.*”⁶⁴

Sőt a következő évben Méliusz fontosnak tartotta, hogy Kálvin 1545-ös *Genfi Kátéjának* a szövegét lefordítsa, és feltehetően 1563-ban (vagy 1564 elején) ki is adta.⁶⁵ Ebből is világossá lehet: Méliusz olvasta, fordította és mi több, felhasználta saját teológiai gondolkodásában. Bucsay ebből azt a következtetést vonja le: „...tehát ilyen szoros szellemi találkozások következtében lett Kálvin követőjé.”⁶⁶

A Méliusz által fordított káté az 1564-es *tarcali zsinaton* hivatalosan „*egyetemes szavazattal bevétett.*”⁶⁷ A megjelent lelkészek itt újra határozottan kinyilatkoztatták a Béza-féle hitvallásokhoz és a Kálvin Kátéjához való ragasz-

⁵⁸ Kiss Áron: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései.* Bp., 1881, 56.

⁵⁹ Kathona Géza: *Fejezetek a török hódoltság...*, 186.

⁶⁰ Kathona azt írja, hogy az 1561-es tarcali zsinat, de Kiss Áron 1561-ben a kolozsvári zsinaton írja le, ahol Kopácsi elnökölt!

⁶¹ S. Szabó: i. m. Függelék, 182.

⁶² *Studia et Acta*: III. kötet, 23.

⁶³ Leírását lásd a *Studia et Acta* II. kötetében. 210. Nagy Barna közlésében.

⁶⁴ Bucsay Mihály: *Kálvin jelenléte Magyarországon 1544–1944.* ThSz 1979, 275–276.

⁶⁵ Bucsay: i. m. 276.

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ Az 1566-os gönci zsinat határozatának 3. pontja: „*Ismerkedjenek meg a Kálvin kátéjával is, amely a megelőző zsinatban egyetemes szavazattal bevétett.*” Kiss Áron: i. m. 443.

kodásukat.⁶⁸ Ugyanabban az évben a *nagyenyedi zsinaton*⁶⁹ már egy újabb Kálvin-művet fogadnak el zsinórmértékül.⁷⁰ Az 1569-es *nagyváradi zsinaton* pedig hivatkoztak az *Institutióra*.⁷¹

Ezekből az idézetekből is lehet látni, hogy Kálvin neve nemcsak mint tekintély hangzik el, hanem bizonyos tanításai is jelen vannak a XVI. századi református zsinatok alkalmával.

Abban viszont igazat kell adnunk Révész Imrének, hogy a „*helyes arányok*” összképe azt mutatja: Kálvin tanításai itt sem egyeduralkodók⁷², megférnek a többi említett reformátoré mellett. Mert – ahogyan ezt Révész Imre vagy Káthona Géza is kifejtette – a helvét irány magyarországi kibontakozásában az 1560-as években egyszerre jelenik meg Kálvin, Béza, Bullinger; akik tanításai erősen „összekuszálódnak” még a zsinatok végzéseiben is. Itt is megfigyelhető az a sajátosság, hogy a kánonalkotó reformátoraink nem egymásra vagy Kálvin tanításaira hivatkoztak, hanem egyedül a Bibliára.

*Azt állítom tehát, hogy Kálvin markánsabban volt jelen a XVI. század második felének magyar teológiai életében. Ebben a tekintetben nem tudunk teljesen egyetérteni Révész Imrével, aki azt állítja: „...csak a XVII. század második felétől fogva kezdenek tekinteni egyes magyar teológusok (Kálvinra)”.*⁷³

Kálvin és a teológiai közgondolkodás. A fent idézett zsinatokon túl – időben tovább haladva – még néhány idézet szeretnék felsorolni, amik, úgy hiszem, apró, de lényeges bizonyítékai Kálvin markánsabb teológiai jelenlétének a XVI. század utolsó harmadában is.

Thúri Farkas Pál abaújszántói lelkész, „*lelkes Kálvin-tanítvány*”⁷⁴ nyilván 1574-es halála előtt írta Kálvin *Institutiójáról* a később világhíressé lett disztichonját:

*„Prater Apostolicas, post Christi tempora, chartas,
Huic peperere libro secula nulla parem.”*⁷⁵

Ez az idézet, úgy véljük, bizonyítéka annak, hogy Thúri jól ismerte és olvasta Kálvin *Institutióját*. Csakúgy mint egy másik lelkész társa, Skaricza Máté, aki Szegedi Kis István hatalmas posthumus műve, a *„Teologiae Sincerae Loci*

⁶⁸ S. Szabó József: *Károlyi Gáspár élete és munkássága*. In: *Károlyi emlékkönyv*, Bp., 1940, 9.

⁶⁹ Az 1564-es nagyenyedi zsinaton a református teológia mérvadó képviselői sorában Kálvin Béza és Vermigli Martyr Péter neve társaságában szerepel. Kiss Áron: i. m. 436.

⁷⁰ *Studia et Acta*: III. kötet, 23. Zoványi a zwingliánus vélemény éles hangsúlyozását látja benne, de Révész szerint szövegszerűleg, pontról pontra kimutatható benne Kálvin hatása. Lásd Révész tanulmányát: *ThSz* 1933, 4.

⁷¹ Révész Imre: *Méliusz és Kálvin*. Cluj, 1936, 15., valamint Lampe–Debreceni Ember Pál: *Historia Ecclesiae Reformatae, in Hungaria et Transylvania...* Trajecti ad Rhenum, 1728, 235.

⁷² *Studia et Acta*: III. kötet, 23.

⁷³ *ThSz* 1932, 5.

⁷⁴ Írja róla Révész Imre a *Kálvin Institútiója* című kiadványban. Bp., 1936, LXVII.

⁷⁵ Uo. idézve. Szenczi fordítása 1617-ből: „*A Szent könyvek utána, kiket az nagy apostolok írtak, Ennél jobb könyvet még soha senki nem írt.*”

Communes" bevezetésében írta 1585-ben: „A Kálvin minden írása kemény acél, az előzőeké csak dióbél. Különösen pedig volt-e valaha mű, amely erőteljesebben, finomabban és szabatosabban lett kidolgozva az ő Institutiójánál, akár formáját, akár tartalmát nézzük és vetjük mérlegre?”⁷⁶ Ez is jellemző adat Kálvin *Institutiójának* ismertségére.

S végül egy levéldízetet, amit Károlyi Gáspár és két abaúji lelkész társa 1568-ban (tehát csak négy évvel Kálvin halála után) Bézához írtak, s ami szintén alátámasztja azt, hogy a reformáció századában Magyarországon a teológusok ismerték Kálvint. „Az ő (ti. Kálvin) írásairól ugyanis ha valahol egyebütt is, hát a mi országunkban valóban el sem lehet mondani, milyen nagyra becsülik s mily szorgalmasan olvassák és újra meg újra forgatják azokat.”⁷⁷

A fent ismertetett könyvészeti vizsgálódások – a zsinatok végzéseiének átnézése és néhány megmaradt levélrészlet átnézése – után, úgy hiszem, hihetünk Károlyi Gáspárnak. Vagyis a XVI. század ötvenes éveitől kezdve kimutathatóan ismerték Kálvin főbb műveit a magyar lelkészek: kátéját, az úrvacsoráról szóló munkáját, az *Institutiót* és néhány kommentárját.

Azon túl, hogy ismerték, fel is használták Kálvint. Most csak a XVI. század három legjelentősebb teológusát említem ebből a szempontból. Kathona Géza igen részletesen kimutatta, hogy Szegedi Kis Istvánnál Kálvin tanításai Musculuson és Bézán keresztül mennyire hatottak. Szegedi „Locí”-jában különösen Kálvin *Genfi Kátéját* idézte hosszasan.⁷⁸ Méliusz Juhász Péternél pedig Bucsay Mihály mutatott rá, hogy mennyire „elmélyülten és ismételten olvasta Kálvin Kátéját és az *Institutiót* is, saját kátéjának a megírása előtt”.⁷⁹ A harmadik teológus Méliusz debreceni utódja, Károlyi Péter, akinek gondolkodásában ugyancsak kimutatható Kálvin hatása. Maga írja: „A tudomány lényegére nézve köztünk és Kálvin között nincs különbség.”⁸⁰

A XVI. századi Magyarországon azonban nemcsak a teológusok ismerték Kálvint, hanem az ún. református világi értelmiség körében is találunk nyomokat erre vonatkozóan. Úgy vélem, hogy ennek az egyik legszebb bizonyítéka Báthory István (1555–1605) élete, aki mint országbíró, a jog és igazságszolgáltatás hivatott őre. Végrendelete utolsó szakaszából megtudhatjuk, hogy készített egy latin nyelvű értekezést is, *De praedestinatione* címmel. Maga a cím is, úgy vélem, árulkodik arról, hogy kinek a hatása alatt állt. Az azonban jellemző, hogy amikor azt az ecsedi prédikátorra hagyta, nem felejtette el felhívni a figyelmét: „...hogya ha a szükség úgy kívánja, Calvin és Béza szellemében, javítson, corrigáljon rajtok, ne felfuwalkodásból, hanem keresztyéni szelídségből.”⁸¹

⁷⁶ Uo. idézve

⁷⁷ RE 1968, 258.

⁷⁸ Kathona Géza: *Fejezetek a török hódoltsági...* 188.

⁷⁹ *Studia et Acta*: II. kötet, 346.

⁸⁰ Uo. 514.

⁸¹ Komáromy András: *Báthory István országbíró végrendelete*. Sz 1890, 140.

A reformáció századának egyik legnagyobb magyar református imádkozójának⁸² nem véletlen, hogy elsősorban Kálvin és Béza szolgált mintául. Ez is jól mutatja Kálvin ismertségét, hogy a XVI. század utolsó harmadában már nemcsak a teológusok, hanem a református világi értelmiség is egyre gyakrabban olvashatta és használták munkáit.

Kálvin a disputákon. Kálvinnak, a XVI. század második felében, a magyar teológiai közgondolkodásban való megjelenésének további erősítését mutatja még két olyan adat, ami egyértelműen sugallja: Kálvin műveit olyannyira használták, hogy művei hitvitára készítetnek egyes teológusokat.

Az első, még a reformátor életében, 1551-ben született munka, Draskovich György tollából.⁸³ Draskovichnak ez a műve azért figyelemre méltó, mert a Kálvin elleni magyar polémia egyik legkorábbi terméke. Mi több, a reformációellenes magyarországi eredetű irodalom első példánya. Nem véletlen, hogy ez éppen Kálvinnal kezdődik!

Ez az eset mindenestre jól mutatja, hogy már Kálvin életében nemcsak a magyar protestáns, hanem a római katolikus teológusok részéről is ráterelődik a figyelem.

A század utolsó évében egy másik, már a két protestáns tábor közötti hitvitázó munka utal Kálvin ismertségére. Gönczi István, a bibliafordító Károlyi Gáspár egyik utódja mint gönci lelképásztor *Panharmonia...* címmel írt könyvet.⁸⁴ Gönczi a közeli Kassa város evangélikus rektorának Kálvin elleni támadására⁸⁵ válaszul publikálta vitairatát.

Gönczi védelmébe veszi a genfi reformátort, annak Krisztusról, az úrvacsoráról, a keresztségről és a predestinációról szóló tanait. Természetesen a leggyakrabban az *Institutiót* idézi.

A teljességre igyekvés szándékával, a hitvitákkal kapcsolatban még egy „homályos” adatot kell megemlítenem. Kathona Géza egy bizonyos magyar nemesről is ír, aki ellen 1557-ben Wagner Bálint egy vitairatot készített *Odium calviniarum* címmel.⁸⁶

A fenti vizsgálódásokból is egyértelműen látszik, hogy Kálvin mennyire olvasott volt a XVI. századi református teológusok között, sőt az evangélikus, illetve a római katolikus szerzők előtt sem volt ismeretlen.

⁸² Így nevezi őt Bucsay Mihály. ThSz 1979, 280.

⁸³ Draskovich György: *Confutatio eorum quae dicta sunt a Johanne Calvinuo Sacramentario, Super Verbis Dominis Hoc ets Corpus meum*. Abacuc II. Vae qui aedificat civitatem in Sanquibus. 1551.

⁸⁴ Gönczi István: *Panharmonia, sive Universalis consensus Iesu Christi...* Vizsoly, 1599.

⁸⁵ Graver Albert: *Bellum Joannis Calvini et Jesu Christi Nazareni*. 1597.

⁸⁶ „...ha az csakugyan létezett” – fogalmaz Kathona Géza *Svájci teológiai elemek Szegedi Kis István hittani nézeteiben* című tanulmányában. *Studia et Acta*: III. 19.

Összegzés

Révész Imrével nehéz vitatkozni, de úgy hiszem, hogy az általa, a harmincas években megfogalmazott doktrína, ami hosszú évtizedeken át iskolát teremtett a magyar egyháztörténeti felfogásban – miszerint „Kálvinra, mint a református szellemnek valamennyi többi fölöző, s elsősorban mértékadó képviselőjére, úgy látszik, csak a XVII. század második felétől fogva kezdenek tekinteni egyes magyar teológusok”⁸⁷ –, nos, az azóta eltelt két emberöltő kutatási eredményeit csokorba szedvén, nem állja meg a helyét.

A történeti összkép tehát azt mutatja a téma feldolgozása után, hogy a helvét reformáció Magyarországon a XVI. század hatvanas éveire meggyökerezett és megvetette a lábát még az ország nyugati részében is. Elsősorban Kálvin, Béza és Bullinger nyomdokain haladva történt mindez. *Ebben a kiterjedési folyamatban azonban Kálvinnak sokkal nagyobb „direkt” hatását véljük felfedezni, mint azt eddig a kialakult felfogások és kutatások állították; s nemcsak a teológusok, hanem a protestáns értelmiség körében is úgy Magyarországon, mint Erdélyben. A magyar reformátorok Kálvin tanításait sajátosan ötvözték a többi svájci teológuséval és formálták ki sajátos „magyar” református teológiájukat.*

Dr. Hörcsik Richárd (Sátoraljaújhely, 1955) C.Sc. református teológus, történész, a Debreceni Református Hittudományi Egyetem tanszékvezető egyetemi tanára; országgyűlési képviselő, Sárospatak Város polgármestere. E-mail: richard.horcsik@parlament.hu Az itt közölt írása részben megjelent In: Fazakas Sándor (szerk.) [2009]: *Kálvin időszerűsége. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékéről és magyarországi hatásáról*. Budapest, Kiadja a Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, 13–37. o.

⁸⁷ Révész Imre: *Kálvin legelső magyar támadója Draskovich György és Confutatioja*. ThSz 1933, 5.

Dr. Füst-Molnár Szilveszter

Szemponatok az *ecclesia semper reformanda* elvének érvényesítéséhez

Bevezetés

Minden közösség, így az egyház és egy felekezet számára is elengedhetetlenül fontos, hogy tisztában legyen azokkal a meghatározó tulajdonságokkal, amelyek identitásának alkotóelemeit képezik. Olyan igazság ez, amely minden korra igaz. Ma nagyon sokféle tendencia érvényesül. Különösen is érdekes, hogy ezekben a folyamatokban nemegyszer egymással ellentétes erőkről beszélhetünk. Ha csak egy rövid pillanatfelvételnél akarnánk értékelni a jelent, akkor mondanivalónkat azonnal a válság, a kilátástalanság, a magány, a közöny és az értékrelativizmus gondolatai köré csoportosítanánk. Folyamatosan beszűkülő jövőképünk elveszíti a felelősség-hordozásnak azt a dimenzióját, amellyel a jelen cselekvését radikálisan más irányba terelhetnék. Számos ponton érzékelhetjük tradícióink krízisét is. Éppen ezeknek a főbb vonalakban meghatározott tendenciáknak az ellenhatásaként egyre nő az igény a hagyományos értékekre, a közösség különböző formáira. Azonban életünk alapvetően a negatív tendenciák szerint is berendezett, így időnk és életterünk szinte már rutinosan annak a kontextusnak a szabályait követi, amellyel szemben valami mást szeretnénk. Tapasztalataink ebből a világból valók, ahol otthonosan mozgunk, de sohasem érezhetjük benne igazán otthon magunkat. Gondolkodásunk végletesen racionalizálódott, elveszítve ezzel az életnek azt a titokzatosságát, amely gátat szabhat a gátlástalan kíváncsiságnak, és nemegyszer tűnik úgy, hogy szép lassan az irracionális hit terei is felszámolásra kerülnek. A modern korról párhuzamosan kibontakozó szekularizációt követően nem kevesen kongatták a vallások vészharangjait.¹ Aztán amikor a modern kor bealkonyodott, és felváltotta valami más, amelyet jobb híján posztmodern idősoknak nevezünk, egyre inkább megbizonyosodhattunk a vallások marandóságáról.² Peter Berger egyenesen a szekularizációs folyamatok megfordulásáról beszél (deszekularizáció), és az 1990-es évek vallásszociológiai felméréseire támaszkodva megdönteni véli azt a masszív hitt hipotézist,

¹ Harvey Cox: *The Secular City: Secularization and Urbanization in Theological Perspective*. Collier Books, 1965.

² Nem sokkal később Harvey már a vallások helyzetét jellemzi és elemzi a szekularizált világban (városban). Harvey Cox: *Religion in the Secular City: Toward a Postmodern Theology*. Simon & Schuster, 1985. Harvey Cox, Arvind Sharma (edt.) *Religion in a Secular City: Essays in Honor of Harvey Cox*. Trinity Press, 2001.

amiben a modernség és a szekularizáció elválaszthatatlanul összekapcsolódik. Sőt, a vallás egészen jól megfér a modernizáció bizonyos formáival.³ Számos ponton azonban mégis olyan mértékű transzformációval is számolnunk kell, amely sokszor belső ellentmondásokhoz vezet a vallások bizonyos formáinak a megélésénél.

Az évfordulók – így különösen a mostani Kálvin Év is – megfelelő alkalmat teremthetnek a helyzetértékelésre és azon belül bizonyos aspektusok kidomborítására. Az emlékezés egyben életre hívja a szembesülést. Viszonyítási pontokat kereshetünk a szembesülés különböző rétegeinél, ahol jelentőséget kell kapniuk a hangsúlyos kérdések megfogalmazásának, amelyek alapján lelepleződhet a valóság. A közel félezer éves református tradícióban mi az, ami még ma is érvényre juttatható? Mi az a belső dinamizmus, ami ébren tartja a református lelkeséget? Miben és hogyan járul a református hit az egyház hitéhez: az egy, szent, egyetemes és apostoli egyházéhoz? Érezzük-e ezekben és az ezekhez hasonló kérdésekben református közösségeink felelősségét és saját, egyéni felelősségünket? Ismerjük-e a valós helyzetünket? Komolyan vesszük-e saját magunkat? Komolyan vesszük-e azt a bizonyosságtételt, amelyet a református hit mindig a Szentírás normájához kíván mérni? Gondolataink fókuszába az *ecclesia reformata, ecclesia semper reformanda est secundum Verbi Dei* (az egyház reformált, mert szüntelenül reformálódnia kell Isten ígéjének megfelelően) alapelvét állítjuk, amely igaz, hogy nem a reformáció felfedezése, de a reformációnak egyik legfőbb meghatározottsága.

Félreértések az *ecclesia reformata, semper reformanda* elvével összefüggésben

Érdemes tisztázni, hogy milyen alapvető félreértéseket kell elkerülnünk az *ecclesia reformata, semper reformanda* elvével kapcsolatosan, hogy valóban a reformáció teológiájának megfelelően bontsuk ki értelmét.

- a) Számos összefüggésben hallottuk és halljuk az egyház megreformálásának szükségességét, ahol a nézetkülönbségeket erősítjük, és az esetek zömével saját álláspontunk igazolásának szolgálatába állítjuk ezt a kifejezést. Sőt, sokszor fordítjuk azok ellen, akik tőlünk eltérő módon gondolkoznak a református családon belül. Számos szakadásnak ez a félreértés áll a háttérben.
- b) Másik jelentős félreértés, amikor azt gondoljuk, hogy az egyház megreformálhatja önmagát. Ez a lehetőség általában az idézett alapelv félreformálásából és félreértéséből fakadhat: „reformált és mindig reformáló egyház”. Ebben az esetben az emberi elképzelések és erőfeszítések

³ Peter Berger: *The Sacred Canopy*. New York, 1969. és Peter Berger (ed.): *The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics*. Eerdmans, Grand Rapids Michigan, 1999; protestáns vonatkozásban lásd különösen is a 3. fejezetet: David Martin: *The Evangelical Protestant Upsurge and its Politics Implications*. 37–50.

- olyan nagyraértékelésével találkozhatunk, amelyek elégséges garanciának tüntetik fel magukat minden változással összefüggésben.
- c) Jelentős félreértést okozhat, ha a fiatalabb nemzedék azt gondolja, hogy neki az előző nemzedékhez képest kell forradalmian újat nyújtania.
 - d) Vérmérséklettől függően valamifajta konzervativizmust, sőt fundamentalizmust is érthetnénk alatta, amely elutasít minden kezdeményezést, és csak a múltat kívánja restaurálni. Ennek az ellenkezőjét is érthetnénk alatta, amikor is a liberalizmus zászlaját magasra tartva, a haladás és fejlődés hívószavait hangoztatva kívánnánk szakítani a múlttal.
 - e) Egyháztanilag nézve a legnagyobb félreértések egyike az lehet, amikor a református egyházon kívül más keresztyén felekezetek létét nem tekintjük igazán legitimnek.
 - f) Félreértést jelenthet a lokalitás és az univerzalitás ekkleziológiai összefüggéseinek megértésénél. Jelentős hangsúly kerül a helyi gyülekezetekre, egyházakra. Egyfelől az egyház szolgálata iránti felelősséget mélyítheti a *semper reformanda* elvének megfelelően, mindemellett számtalanszor tapasztaljuk, hogy hiányzik a szükséges kapcsolat és szolidaritás az egyház egészével – akár nemzeti, akár szélesebb nemzetközi perspektívákban.
 - g) A *semper reformanda* elvének rossz értelmezése és alkalmazása könnyen teremthet olyan illúziót, amelyben a hiányosságok teljesen a háttérbe szorulnak, mondván, ezek pusztán ideiglenesek, hiszen a folyamatos reformáció során úgyszólván korrigálhatók.
 - h) Félreértések sorozatát adhatja, hogy a *semper reformanda* elvében, az *ecclesia* szót szociológiai kategóriaként értelmezzük, nem pedig *krisztológiai* fogalomként.

Ennek a néhány félreértésnek az említése is jól illusztrálja a református hagyományon belül azokat az egymásnak feszülő jellegzetességeket, amelyek a tradíció sajátosságává váltak. Egyik ilyen kettősség az egyház egysége iránt érzett felelősség és elkötelezettség, amely sok esetben a lelki igény területén is komolyan jelen levő meghatározottság, míg másfelől a szakadásra való hajlam különösen is erős kontrasztként árnyékolja be a református közösségek egyházképét. Mára már közel 750 féle református egyház adatait ismerjük a világ majdnem minden országából.⁴

Másik jellemző ellentmondásként merülhet fel az Isten üzenetének átadása, amelynek központi szerepe van a református felekezeten belül, másfelől azonban számtalan esetben nagyon hiányos az egyházak közötti kommunikáció és együttműködés, valamint a közös bizonyágtétel is meglehetősen zavaros. A különbségekből és az ellentmondásokból következően egyre fokozódik az egyetértés (*consensus ecclesiae*) hiánya, amit olykor csak növel a közösségekben elhatalmasodó közöny is.

⁴ Vö.: Jean Jaques Bauswein, Lukas Vischer: *Reformed Family Worldwide*. Eerdmans, Grand Rapids, 1999. L. még Lukas Vischer: *A világot átfogó református család*. Kálvin Kiadó, Budapest, 1–16.

Arra is fel kell hívnunk a figyelmet, hogy Magyarországon a református egyház helyzete sajátos tendenciákat mutat a világ reformátusságával szemben. Tagoltsága pusztán történelmi okokra vezethető vissza, amelyek során az utódállamokba került református egyházaknak meg kellett szakítaniuk egyházi jogi kapcsolataikat a Magyarországi Református Egyházzal. A különböző egységtörekvések és zsinati deklarációk állhatnak egyházi jogi, alkotmányos, szervezeti alapokon. Ez önmagában azonban sohasem jelent garanciát arra, amit a *koinonia* és a *communio*, a közös jóban való részesedésként élhetünk meg az istentiszteleti és sákramentális közösségekben.⁵

A XVI. századi református ekkleziológia nagyon világosan mondta el álláspontját. A *II. Helvét Hitvallás* XVII. részének 1–4. pontja a Szentírással igazolja, hogy Isten egyháza mint egyetemes, egyetlen és oszthatatlan rend áll a földön az emberek üdvösségéért. Isten Fia sereget gyűjt. Bizonyosságát adja továbbá, hogy 1) térben és időben csak egy közönséges anyaszentegyházról akar tudni; 2) kijelenti, hogy a földön hadakozó egyház (*ecclesia militans*) sok részegyházból áll, amelyek mind az egy anyaszentegyház egységébe tartoznak; 3) végül pedig az egyház egységét nem a külső szertartásokban, törvényekben és rendtartásokban keresi, hanem az *egyetemes keresztyén hit igazságában és egységében*.⁶

A *Heidelbergi Káté*ban ugyanez a bizonyosság szólal meg, és pedig az igazolást nem igénylő evidencia erejével. Az egyház létéből indul ki: „Mit hiszel az anyaszentegyházról?”⁷

A *II. Helvét Hitvallás* ekkleziológiája szintén ennek a szemléletnek ad teret, ami gyakorlatilag az Újszövetség korának egyházától⁸ az ókori keresztyénségen át⁹ a reformáción keresztül egészen napjainkig meghatározó, ami a *sokféleségben érvényesülő egység*. Nagy Barna így ír erről a *II. Helvét Hitvalláshoz* készített bevezető tanulmányában: „Az egyházi hitvallás csakis az egyház: az egy 'közönséges keresztyén anyaszentegyház' ügyét akarhatja szolgálni, és az igaz és tiszta keresztyén hit igazságait megszólítani. Csak azt keresheti, ami az egyetemes érvényű krisztusi igazság, ami tehát katolikus dogma.”¹⁰ A rész és az egész viszonya tehát tartalmi kérdés és nem szervezeti, ugyanakkor hierarchikus probléma. Ebben az összefüggésben az egyház és annak jelei (*nota ecclesiae*) mindig Krisztus jelenlétéhez kötött, így sohasem mennyiségi kérdés, hanem a minőségé és az identitásé.¹¹

⁵ Vö.: Szűcs Ferenc: „Egyház és egyházak – Az egyetemes Magyar Református Zsinat és a Magyar Református Világszövetség kérdései”. in: *Tükör által homályosan*. THÉMA, 127–143., 139.

⁶ Vö.: *II. Helvét Hitvallás* 17. fejezete.

⁷ *Heidelbergi Káté* 54. kérdés és felelet.

⁸ L.: Oscar Culmann: „*The Plurality of the Gospels as a Theological Problem of Antiquity*”. in: *The Early Church*, London, 1956, 390., kiemelés Szűcs: i. m., 128.

⁹ Patout Burns: „*Establishing Unity in Diversity*”. in: *Perspectives in Religious Studies* 32 (winter 2005), 381–399.

¹⁰ Nagy Barna: „*Bevezetés a II. Helvét Hitvalláshoz*”. in: *A MRE Hitvallásos Iratai*, Budapest, 1996., kiemelés Szűcs: i. m., 134.

¹¹ Vö. Szűcs: i. m., 127–132.

Ezeknek a felismeréseknek a keretében kívánjuk az *ecclesia reformata, semper reformanda* elvét érvényesíteni az ekkleziológia klasszikus témakörében a kálvini értelmezésnek megfelelően, különösen is szem előtt tartva a korábban felsorolt félreértések lehetőségét. Egyben hangsúlyozni kívánjuk, hogy az *ecclesia reformata, semper reformanda* elve mindig az éppen aktuális kontextus, a történeti, társadalmi, politikai, szociális és kulturális valóságban vár érvényesülésre.

Una ecclesia – Ecclesia reformata

Az ekkleziasztikai egotizmus félrevezető diadala és a teljes cinizmus veszélyei ellenére is egyházi közösségeinkben jelen van a sóvárgás az egyháznak mint Krisztus testének olyan meghatározása és megélése után a világban, amely során elkerülhetjük a végletek nem kívánt örvényeit, amelyeket hol saját magunk, hol pedig mások kavarnak az egyház körül. A félreértésekben már utaltunk a *református* kifejezés nem megfelelő használatára és az ebből fakadó téves következtetésekre. Az egyház, amely reformátusnak vallja magát, olyan megújulásról tesz bizonyosságot, amely a Szentlélek megújító erejének és munkájának a következménye. Érdemes figyelmünket az *egyház* reformátor-teológiai meghatározására irányítanunk, különösen is Kálvin értelmezésének megfelelően, ahogyan azt az *Institutio* IV. könyvében elénk tárja:

Kezdem pedig az egyházzal: amelynek kebelén akarja Isten gyűjteni fiait, nem csak azért, hogy annak a segítségét és szolgálatát vegyék igénybe addig, míg csecsemők és gyermekek, hanem hogy az egyház az ő anyai gondozásával igazgassa őket, míg fel nem serdülnek s míg végre hitüknek célját el nem éri. Ezt a két dolgot ugyanis, mivel Isten összekötötte, szétválasztani nem szabad [Mk 10, 9], úgy hogy akiknek Isten az atyjuk, azoknak az egyház legyen az anyjuk...¹²

Kálvin egyházzal alkotott teológiai meghatározása független attól az averziótól, ami a Rómával való vitából fakadhatna. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint Cyprianusra, a harmadik századi karthágói püspökre való utalás az idézet utolsó mondatában. Minden lelkiismeret-furdalás nélkül teszi ezt meg magasan szárnyaló meghatározásában az *ecclesiára* tekintettel.

Nem menekül a választottak számára készített *láthatatlan egyház* kecsegtető megoldásokat kínáló értelmezése mögé, hanem az egyház valóságát kiterjeszti – a *Credónak* megfelelően – a *látható* és a *láthatatlan*, vagyis Isten választottainak és megdicsőült szentjeinek az egyházára is.¹³ Az elhívottak Krisztusban egyesülnek (Ef 1, 22–23). Amennyiben az egy fejtől függnek, együtt növekednek az egy testben, egybeilleszkedve (Ef 4, 16), mint ugyanannak a

¹² Kálvin János: *A keresztyén vallás rendszere*. (1559-es kiadás nyomán), Pápa, 1910, IV. 1. 1, 295–296. (További utalásokat lásd az *Inst.* rövidítésnek megfelelően)

¹³ *Inst.* IV. 1. 2, 296.

testnek a tagjai (Róm 12, 5; 1Kor 10, 7; 12, 12, 27). Igazán egygé azok válnak, akik egy hitben, reményben, egy szeretetben és ugyanabban az isteni Léleken élnek. Ők ezért nemcsak az örök életnek ugyanarra az örökségére vannak elhíva, hanem arra is, hogy közösségük legyen az egy Istennel és Krisztussal (Ef 5, 30).¹⁴

Kálvin egyházra vonatkozó meghatározásának röviden ezek a legfőbb pontjai. Mindezek következtében nagy veszélyt jelent elhagyni az *egy, szent, katolikus* egyházat, mert nemcsak az egyháztól szakadunk el, hanem ezzel együtt Istent és Krisztust is megtagadjuk.¹⁵

Kálvin teológiai meghatározását különösen érdemes fontossá tenni a mai kor számára akár a Magyarországi Református Egyházra nézve is. Mélyen elgondolkodtató a jelenlegi egyházzól alkotott közfelfogásunk. Nagyon találó, és a mi viszonyainkra is ráillik Harvey megállapítása, nevezetesen hogy már-már ironikus, ahogyan életünket az individualizmus törvényszerűségének megfelelően rendezzük be és közben identitásunk után kutatva még valamilyen homályos és bizonytalan vallási identitást is őrizve, még mindig keresztyéneknek hívjuk magunkat, és mindeközben életünket, melyben az egyéni érdekeinket helyezük előtérbe, szekularizáltan éljük. Az Istennel és Krisztussal való kapcsolatunk és az erre építő kapcsolataink egymással már egyáltalán nem meghatározóak.¹⁶ Ennek során az egyházzól alkotott képünk súlyos deformításokat szenved, gyakorlatilag két véglet között őrlődve. Az egyik oldalon van a kultúra, a keresztyénség és társadalom szintézisének véglete, míg a másik oldalon a „tiszták” egyháza mint „Noé bárkájának” a szélsősége. Egyértelmű, hogy az egyház a mai társadalom életében elvesztette privilegizált helyét. Éppen ezért nagy kérdés, hogy milyen kritériumoknak megfelelően fog alakulni az egyház új *modus vivendije*. Az egyháznak folyamatosan fel kell tennie önmagára nézve azt a kérdést, hogy miben különbözik más közösségektől és szervezetektől, amelyek nem egyháznak hívják magukat. Ekkleziológiai és ekkleziasztikai felelősségünk abban áll, hogy a megreformált egyházat alapvetően ne a konzervatív vagy liberális gondolkodásnak megfelelően határozzuk meg, hanem annak a *radikalizmusnak* megfelelően, ahogyan ezt a XVI. századi reformátori teológia ekkleziológiája is tette, és amelynek jeles példájául szolgál Kálvin egyház-meghatározása is. Amennyiben egyházképünk nem képes meghaladni a szociológiai kategóriákat, úgy a megújulás is korlátozott és félreértett marad. Azért beszélhetünk *megreformált egyházzól*, mert az egyház megújítása nem csupán általunk történik, hanem Isten kezdeményezésére és közbenjárásával. Mi elfogadói lehetünk a Szentlélek munkájának, aki megreformálja az egyházat Isten ígéjének megfelelően. Az egyház Isten műve, Szentlelke és ígéje hozta létre. Megőrzi és oltalmazza, formálja és szüntelenül reformálja azt. Kálvin ennek félreérthetetlen következményei szerint határozza meg helyünket az egyházban, ahogyan erről az *Institutió*-ban olvashatunk:

¹⁴ *Inst.* IV.1.2, 297.

¹⁵ *Inst.* IV. 1.10, 308–309.

¹⁶ Barry A. Harvey: *Another City: An Ecclesiological Primer for a Post-Christian World*. Continuum International Publishing Group, 1999, 2–3.

[...] nincs más út az örök életre, hacsak az nem, hogy mi ennek az anyának a méhében fogantatunk, általa születünk és emlőjén tápláltatunk; hogy ő megtart minket, és irányítása és vezetése által megőrizz, míg mi e halandó testtől megszabadítva, az angyalokhoz hasonlók nem leszünk.¹⁷

Chatolica ecclesia – extra ecclesiam nulla salus

Mit is jelent az egyház katolicitása, az, hogy az *egész szerintivel* (*kath' holon*) törődünk? Anthiokiai Ignatius írja le először, hogy „bárhon, ahol Jézus Krisztus jelen van, ott van a katolikus egyház”.¹⁸ A keleti ortodox Meyendorff az egyház katolicitását alapvetően két dimenzióban látja érvényesülni. Ez az egyház herezizisekkel és a szakadásokkal szemben való meghatározottsága. A herezizisekkel való szembenállás az igazság kisajátítását és felkaszabolását, a szakadásoktól való megóvás pedig az egyház közösségén belüli megosztottságot kívánja megfékezni.¹⁹ Az egyház története során nemegyszer elkövette azt a hibát, hogy azt gondolta, az egyház szentsége csak szakadások mentén tartható fent, kijátszva így egymás ellen a *szentség* és a *katolicitás* ekkleziológiai paramétereit. Amikor az *univerzális* egyház témaköréhez érkezünk, az általánosságokon túl semmilyen megfoghatóbb konkrétummal sem vagyunk képesek szolgálni. A szó szoros értelemben csak az Isten tudja, hol található az egyetemes egyház. Márpedig ha Ignatiusnak igaza van, akkor Meyendorff vonalán haladva a keresztyén identitás meghatározó sajátága a katolikus egyházba tartozás, amely minden keresztyén közösségtől megkívánja ennek a katolicitásnak a megélését. Vajon képes lehet-e egy keresztyén közösség létrehozni ezt az egyetemességet szentségre és tökéletességre való törekvéseiben? Bátran egy sorba állíthatjuk a kálvini gondolatokat az előbbi fejtegetéssel, hangsúlyossá téve ezzel Kálvin kiváltképpen is erősen ökumenikus hangvételét. Sadolet bíborosnak írt híres levelében nem kis szenvedélyességgel erősíti meg meggyőződését az egyház egységével és katolicitásával kapcsolatosan:

Nos, amennyiben egy igazabb meghatározást is elvisel az egyházra vonatkozólag saját magáénál, a jövőre nézve mondja azt, hogy az egyház minden szentek közössége, kiterjesztve az egész világra és minden időre, amelyet a tanítás és Krisztus egy lelke köt össze, ápolja és megtartja a hit egységét és a testvéri szövetséget. Az ilyen egyházzal tagadjuk a köztünk lévő nézetkülönbséget és sokkal inkább nagyra becsüljük, mint közös anyánkat, ezért nem kívánunk egyebet, mint az ő kebelében megmaradni.²⁰

¹⁷ *Inst.* IV.1.4, 299.

¹⁸ Anthiokiai Ignatius: *The Epistle of Ignatius to the Smyrnaeans*. VIII. fejezet, in: Alexander Roberts, James Donaldson: *The Ante-Nicene Fathers of the Church* (American reprint of the Edinburgh edition), vol.1, Eerdmans, Grand Rapids Michigan, 1993. 90.

¹⁹ John Meyendorff: *Catholicity and the Church*. St. Valadimr's Seminary Press, Crestwood, N.Y., 1983. 7–8.

²⁰ Reply to Sadolet: *Calvin: Theological Treaties*. ford. és kiadja J. K. S. Reid. Library of Christian Classics, Vol. XXII. Westminster, Philadelphia, 231.

Kálvin különösen is nagy hangsúlyt fektetett az egyházi szolgálatra, ami-
ben nyilvánvalóvá válhatnak Isten egyháznak adott ajándékai csakúgy, mint a
Szentlélek jelenléte az egyházban. Ezt írja az *Institutió*ban:

Így megy végbe a szentek megújítása; így épül fel Krisztus teste [Ef. 4, 12];
így növekedünk mindenestől fogva abban, aki a fő [Ef. 4, 15], így olvadunk
egybe egymás közt; és így jutunk mindannyian a Krisztus egységére, ha
tisztelőben tartjuk a kijelentéseket, ha befogadjuk az apostolokat és nem
vetjük meg a nekünk tulajdonított tudományt.²¹

Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy – Kálvin tanításaiban is – a ke-
resztyén egység egyszerre ajándék és feladat is. A fenti kálvini idézet ezt az
egységet Jézus Krisztusban való részesedésünk valóságaként tartja elérhető-
nek. Ennek a meggyőződésnek és a Jézus Krisztusban elnyerhető egység utáni
vágyakozásnak ad hangot, amit az *Institutio* negyedik könyvének címében is
előre jelez (*Az igaz egyházzól, amellyel egységben kell élnünk, mivel minden
istenfélő embernek anyja.*²²).

Kálvin fájdalmasan látja a Krisztus egyházának megosztottságát nemcsak
római katolikus és protestáns vonatkozásban, hanem a protestáns egyházak
között is.²³ A szakadások különösen is az egyes gyülekezetekre nézve válnak
igazán problematikussá, amelyek az egész egyház egységének a mikrokozmo-
szai. Ennek összefüggésében Kálvin kiváltképpen is hangsúlyosan fogalmaz az
efézusi levélhez írt kommentárjában:

[...] nem érhetjük el az örökéletet a kölcsönös harmóniában élés nélkül
ebben a világban. Istennek hangja egy, aki mindenkit hív, hogy ugyanan-
nak a hitnek az egyetértésével [*fidei consensu*] egyesüljenek és tanuljanak
meg segíteni egymásnak. Ha csak ez az egy gondolat vesz lakozást a mi
értelmünkben, és ez a törvény [*legem*], hogy az Isten gyermekei között ne
legyen több ellenkezés, mert a Mennyek Országá nem osztható részekre,
akkor mennyivel inkább kell óvatosnak lennünk az egymás iránti kedvesség
ápolásában! Mennyivel inkább utálnunk kell minden viszálykodást, mert ha
pontosan fejezzük ki, hogy mindazok, akik elkülönülnek az ő testvéreiktől,
azok elidegenítik magukat a Mennyek Országától.²⁴

Kálvin a fenti magyarázatában a Mennyek Országá és Isten Országá kife-
jezéseket az egyház szinonimájaként használja. Amikor a lokális egyházzól és
gyülekezettről beszél, akkor ezt úgy teszi, hogy az egész katolikus egyház meg-
határozását érti alatta.

²¹ *Inst.* IV. 3. 2, 339.

²² *Inst.* IV. 1. 1, 295.

²³ Vö.: T. H. L. Parker: „*Calvin the Ecumenical Churchman*”, in: *Portrait of Calvin*. SCM Press,
London, 1954, 106kk.

²⁴ Kálvin az Ef. 4. 4-hez („Egy a test, egy a lélek, mint ahogyan egy reménységre kaptatok
elhívást is.”) fűzi megjegyzéseit. John Calvin: *Commentaries on the Epistle of Paul to the
Galatians and Ephesians*. William Pringle, Baker Books, Grand Rapids Michigan, 263.

A kálvini és a reformátori hitvallásokhoz elválaszthatatlanul kapcsolódik az *extra ecclesiam nulla salus* (az egyházon kívül nincs üdvösség) tétele, amelyben ugyancsak egy Cyprianusra történő utalással találkozunk, amely szervesen beépült a református tradícióba mint az egyház lényegi meghatározásának tétele. Ennek valósága jól kimutatható a különböző reformátori hitvallásokban is, pl. a *Belga Hitvallás* 27–28. cikkelyeiben így olvassuk:

Hisszük és valljuk az egy katolikus azaz egyetemes egyházat, mely szent gyülekezet, minden igaz keresztyén hívő közössége, akik teljes üdvösségüket az egy Jézus Krisztusban várják, mint akiket megmosott vérével, megszentelt és megpecsételt Lelkével... (27. cikkely) Hisszük, hogy azért mert ez a szent közösség és gyülekezet a választottaknak közössége, és rajta kívül nincs üdvösség, egyetlen bármilyen rendű és rangú embernek sem kell attól elszakadnia, hogy önmagával megelégedve külön éljen, hanem mindenkinek egyaránt ehhez kell csatlakoznia, és ezzel egyesülve kell megmaradnia (28. cikkely).²⁵

Ugyanilyen meghatározással találkozhatunk a *Heidelbergi Káté* 54. kérdés-feleletében is: „Hiszem, hogy Isten Fia a világ kezdetétől fogva annak végéig, az egész emberi nemzetségből, Szentlelke és igéje által az igaz hit egységében magának egy kiválasztott gyülekezetet gyűjt egybe...”²⁶

A protestantizmust számtalanszor éri az a vád, hogy megosztó. Különösen elgondolkodtató lehet, hogy az előbb idézett hitvallási tételek tükrében hogyan is gondoljunk a protestantizmus Rómától való elszakadására. Kálvinra összpontosítva ezzel a kérdéssel, a válasz egyfelől egzisztenciálisan egyszerűen megközelíthető. Amennyiben Kálvin szülőföldjén marad és nem hagy fel az egyház megreformálásának szándékával, úgy a szó szoros értelemben elveszítette volna a fejét vagy éppen máglyán végezte volna, mint ahogyan nem kevesen jutottak ilyen sorsra azon kortársai közül, akik a reformáció elkötelezettjei voltak. Egyszerűen szólva Kálvin ugyanúgy válaszolna, ahogyan Luther is tette: nem ő hagyta el az egyházat, hanem az egyház közösitte ki őt.²⁷

A Rómától való elkülönülés teológiai nézve lényegesen összetettebb. Egyfelől nem volt „borzasztóbb bűn”, mint az egyház iránti hűtlenség.²⁸ Másfelől Kálvin radikálisan megkérdőjelezte a Római Egyház egyháziasságát az evangélium iránt mutatott hűtlensége miatt. Kálvin egyház-meghatározásának kritériuma világosan kifejezésre jut az *Institutióban*:

²⁵ *Belga Hitvallás*. Koinónia, Kolozsvár, 1998, 43–44.

²⁶ *Heidelbergi Káté*. Kálvin Kiadó, Budapest, 1996. 55.

²⁷ „Menjetez és kürtöljetez azt, hogy eretnekek vagyunk mi, akik az ő egyházuktól elszakadtunk, noha az elszakadásnak semmi más oka nem volt azon az egyen kívül, hogy ők a tiszta igazság bevállását elviselni semmiképpen sem tudják. Arról nem is szólok, hogy irtózatosságotokkal űztek ki bennünket maguk közül. S éppen ez az, ami a kelleténél is jobban kiment bennünket, hacsak nem akarják szakadarsággal vádolni az apostolokat, akikkel teljesen azonos a mi ügyünk. Előre megmondta Krisztus az apostoloknak (Jn. 16. 2), hogy az ő neve miatt ki fogják vetni a gyülekezetből.” *Inst.* IV. 2. 6, 331.

²⁸ „Nem is lehet elképzelni borzasztóbb bünt annál, mintha szentségtörő hűtlenséggel megsértjük azt a házasságot, melyet Isten egyszülött Fia velünk kötött méltóztatott.” *Inst.* IV.1. 10, 308.

[...] az ige hirdetésének tisztasága, és a szentségekkel való élés helyes módja alkalmas záloga és bizonyítéka annak, hogy azt a társaságot [societas], amelyben ez a két dolog fellelhető, egyháznak egész biztonsággal elfogadjuk, [...]”²⁹

Ezen meghatározás egyik kritériumának sem felelt meg Kálvin korának Római Egyháza, így a szakadás értelmezése is új teológiai megvilágításba került. Fontos kiemelnünk, hogy Kálvin elképzelhetőnek tartja, hogy „a tudomány és szentségek kezelésébe is csúszhat be valami hiba, ami azonban ne idegenítsen el bennünket az azzal való közösségtől”.³⁰ Sőt, meglepő szabadsággal egészíti ki az egyház definícióját: „[...] mindaddig, míg állhatatosan megmarad [Róma] az említett két dolog mellett, sehol sem kell azt megvetni, még akkor sem, ha oly sok fogyatkozás található benne.”³¹ Kálvin számára az egyház katolicitása sokkal lényegesebb kérdés volt, mintsem néhány tanbeli elhajlás vagy morális véték azt befolyásolhatta volna. A legalapvetőbb kérdés számára Krisztus és az egyház viszonyára koncentrált, és úgy látta, hogy ezzel kapcsolatosan Róma hatalmas tévedésben van. Mindezek alapján Rómát heretikusnak tartotta, amely elszakadt az igaz egyháztól Isten ígéje és Jézus Krisztus elutasítása révén. Egyedül Krisztus (*solus Christi*) lehet az egyház alapja (*unicum fundamentum*), és Kálvin ehhez minden körülmények között ragaszkodott.³² „A pápisták – érvel Kálvin – ‘fél Krisztust’ választottak, és megcsonkították Krisztust, így elpártoltak Krisztustól”.³³ Amikor Róma „megcsonkította Krisztust”, akkor Krisztus értünk történő egyetlen közbenjárását tagadta.³⁴ Kálvinnak így azt a fájdalmas döntést kellett meghoznia, hogy Róma és Krisztus között válasszon. El kellett hagyni a Római Egyházat, hogy „Krisztushoz közeledjünk”³⁵ – mondta Kálvin. Minden kritika ellenére Kálvin közel sem olyan radikális Rómával szemben, mint például Luther, aki ‘babiloni paráznának’ vagy az ‘Antikrisztusnak’³⁶ nevezi. Kálvin minden elhajlás és bűn ellenére ‘az Úr népének maradékáról’

²⁹ *Inst.* IV. 1. 12. 308–309.

³⁰ *Inst.* IV. 1. 12. 309.

³¹ *Inst.* IV. 1. 12. 308–309.

³² Vö.: Kálvin I Kor. 3.11-hez („Mert más alapot senki sem vethet a meglévőön kívül, amely Jézus Krisztus”) írt magyarázatával. John Calvin: *Commentaries on the Epistle of Paul to the Galatians and Ephesians*. William Pringle, Baker Books, Grand Rapids Michigan.

³³ Vö.: Kálvin Gal. 1. 3-hoz („Övé a dicsőség örökkön örökké. Ámen.”) magyarázatát. John Calvin: *Commentaries on the Epistle of Paul to the Galatians and Ephesians*, William Pringle, Baker Books, Grand Rapids Michigan.

³⁴ Különösen is lásd: *Inst.* 2.2., 4, 6–9.

³⁵ *Inst.* IV. 2. 6, 331.

³⁶ Alexander Ganoczy, a római katolikus Kálvin-kutató hívja fel a figyelmet arra, hogy Kálvin egyetlenegy helyen használja az ‘Antikrisztus’ megjelölést a Római Egyházra, és ezt is a *Institutio* első kiadásában I. Ferenchez intézett előszavában teszi meg. A kontextusból kiderül, hogy alapvetően az akkori állapotok ecseteléseként használja a kifejezést, hogy kidomborítsa az ‘apostoli egyház’ jellemzőit. Alexander Ganoczy: *The young Calvin*. Westminster, Philadelphia, 1987. 273. p. Lásd továbbá : *Inst.* IV. 2. 12. 336.

beszél a Római Egyházban.³⁷ Kálvin különbséget tesz a pápaság és a hierarchia megátalkodott tagjai, és a hithű papok és vezetők – mint például Sadolet bíboros – között, aki iránt tiszteletet tanúsít.³⁸

Sancta Ecclesia – Krisztus egyháza

Az egyház minden tökéletlensége és tisztátalansága ellenére Jézus Krisztusban, a főben egyesül. Azért nevezhetjük szent és egyetemes egyháznak, mert Krisztus a szent, Ő a megváltó. Amikor *semper reformata et reformanda* elvével összefüggésben vizsgáljuk az egyház szentségének meghatározottságát, akkor az egyház identitása paradox helyzetbe kerül. Az egyház a hit tárgya, amely az egyház szentségére irányítja a figyelmünket, ugyanakkor szembe-sülünk azzal a gyakorlati következménnyel is, amely nem hagyhatja figyelmen kívül az egyházban lévő bűn kérdését sem. Természetesen az egyház gyakorlati tapasztalatokkal is rendelkezik szentségére nézve. Ezek alapján, amikor az egyház bizonyosságot tesz szentségéről, akkor Jézus Krisztus megszentelő munkájáról tesz vallástételt. Amikor az egyház szembesíti magát hibáival, akkor szükségszerűen ébred rá naponkénti megújulásának fontosságára. Ez a kettősség Kálvin egyháztanában is jól megfigyelhető. Kálvin az alábbiak szerint mélyíti el az egy egyház két dimenzióját: a látható és láthatatlan voltát. „[...] egyedül Istenre kell bízni az ő egyházának megismerését, aminek alapját az ő titkos elválasztása képezi.”³⁹ Az egyház éppen ezért Isten kiválasztott népe, és így nem tehető az emberi ismeret tárgyává, ugyanakkor az egyház Isten kegyelmi eszköze is, ami láthatóan jelen van. Kálvin gondolkodásában Isten örök kiválasztásának hangsúlya nem eredményezheti a látható és láthatatlan egyház egymástól való elválasztását. Az egyház ezért mindazok közössége, akik Jézus Krisztus mellett hitvallást tesznek. A Krisztusban hívőknek különösen is fontos, hogy a látható egyházhoz tartozzanak, mert így kerülhető el leginkább annak a veszélye, hogy az egyház látható és láthatatlan meghatározását kijátsszúk egymás ellen. Ennek megerősítéseként hangsúlyozta Kálvin, hogy a „[látható] egyháztól való elpártolás veszedelmes dolog”.⁴⁰ Az egyház közösségéhez való tartozásunk úgy erősítheti hitünket és bizonyosságunkat, hogy részesülünk az Isten által készített üdvösségből. A kálvini ekkleziológiában mindez a megbotcsátás témakörében jut kifejezésre.

Három dolgot kell tehát itt megjegyeznünk: először, hogy bármilyen nagy szentséggel is tűnjenek ki Isten fiai, mindazonáltal helyzetük olyan, hogy mindaddig, míg halandó testben lakoznak, a bűnök megbocsátása nélkül meg nem állhatnak az Isten előtt. Másodsor, hogy ez a jótétemény annyira az egyháznak a tulajdona, hogy azt csak úgy élvezhetjük, ha megmaradunk

³⁷ G. S. M. Walker: „Calvin and the Church”, in Donald K. McKim (szerk.): *Readings in Calvin's Theology*. Eerdmans, Grand Rapids, Michigan, 1984. 216.

³⁸ *Inst.* IV. 2. 12. 335–336.

³⁹ *Inst.* IV. 1. 2, 297.

⁴⁰ *Inst.* IV. 1. 4, 299.

a vele való közösségben. Harmadszor, hogy azt az egyház szolgálói és pásztorai közlik velünk vagy az evangélium hirdetése, vagy a szentségek kiszolgáltatása által, és hogy ebben tűnik ki leginkább a kulcsok hatalma, amelyet az Úr a hívők társaságára ruházott. Ezért jól meg kell gondolnunk azt, hogy kinek-kinek kötelessége, hogy ne keressük a bűnök bocsánatát, mint csakis ott, ahová az úr helyezte.⁴¹

Kálvinnál is jól nyomon követhető az a feszültség, amely során egyfelől az egyház szentségét és tisztaságát helyezi előtérbe, és ennek alappilléreiül az evangélium hirdetését és a sákramentumok kiszolgáltatását jelöli meg mint az igaz egyház ismertető jegyeit. A másik oldalon azonban pontosan meghatározza, hogy Isten népe ebben a földi életben soha nem lehet tökéletes közösség. Gyakorlatilag az augustinusi *corpus permixtum* elvének reformátor-teológiai megfelelője a *simul iustus et peccator* tétele. Kálvin azonban felhívja a figyelmet arra, hogy az, hogy az egyházat jók és rosszak egyaránt alkotják, nem téveszthet meg bennünket, és ez alapján az egyházat nem határozhatjuk meg csak a tiszták közösségeként.

Mert amikor Isten engedékenységet kíván, ők ezzel nem törődve, önmagukat egészen átengedik a mértéket nem ismerő szigorúságnak. Mivel ugyanis nem hiszik azt, hogy egyház van ott, ahol nincs meg az életnek teljes tisztasága és épsége, a bűnök iránt való gyűlöletből elszakadnak a törvényes egyháztól akkor, amikor azt gondolják, hogy az istentelenek csoportjától különítik el magukat.⁴²

Kálvin egyházfelfogásában tehát nem osztja a puristák nézetét. Azzal is szembesülnünk kell, hogy az egyház nemegyszer nem képes betölteni hivatását. Kálvin külön is az óvatosságra hívja fel a figyelmünket, a háló, a búza és a konkoly krisztusi példázatai alapján. „Isten maga mondja azt, hogy az egyház egésze az ítélet napjáig szenvedni fog abban a bajban, hogy a gonoszok keveredésével megterhelhetik, hiába keresnek olyan egyházat, amely minden szennytől mentes volna.”⁴³

A *notae ecclesiae*, az igaz egyház ismertetőjegyei alapvetően két megközelítésben, *konstitutív* és *illuszratív* módon is értelmezhető. Kálvin egyértelművé teszi, hogy csak annak a konstitutív értelmezésnek lehet szerepe, amelyben különösen is hangsúlyos szerepet kap az egyházfegyelem, ha nem is úgy, mint önálló *notae*. Éppen ezért a két döntő jelentőségű ismertetőjelnek mindenképpen meg kell haladnia illusztratív szerepét mondván, hogy pusztán empirikus jelenvalóságuk még nem garantálja az igaz egyház jelenvalóságát. Az ige hirdetése a reformátori, kálvini tanításban kiegészül a tiszta (*pure*) jelzővel és a sákramentumok kiszolgáltatása a helyes (*recte*), Isten ígéjéhez hű meghatározással. Mindeközben a hit olyan elengedhetetlen alkotóelem, amely alapvetően determinálja az egyház valóságát.

⁴¹ Inst. IV. 1. 22. 319.

⁴² Inst. IV. 1. 13, 315.

⁴³ Inst. IV. 1. 13, 316.

Kálvin ekkleziológiája a lutheri és a puritán megközelítés között találja meg a nyugvópontot. Kálvin így a Luther által határozottan képviselt evangéliumi és krisztocentrikus álláspontoknak egyaránt érvényt tud szerezni egyháztanában, hangsúlyossá téve az egyház szentségi meghatározottságát, ugyanakkor a pragmatikus megközelítésnek is szerepet juttat, kiemelve a látható egyház valóságának fontosságát. Másképpen kifejezve: Kálvin egyidejűleg tartja szem előtt az egyház lényegi meghatározottságát (*esse*) és annak jólétét (*bene esse*).⁴⁴

Kálvin teológiája a szentséggel összefüggésben is úgy áll előttünk, mint egy *complexio oppositorum*, egymásnak látszólag ellentmondó gondolatok sora, amelyek a Szentírás alapján mégis összetartoznak, ahogyan ezt ő is hitte. Következésképpen az egyház szentségének kérdését annak fejében kell keresnünk és megtalálnunk.

Neki [Istennek] magának kell egyházát igazgatni és kormányozni, neki magának kell abban előljárni és kitűnni, s hatalmat egyedül az ő igéje által kell gyakorolni és kezelni, mindazonáltal, mivel nem lakozik közöttünk látható jelenléttel, hogy akaratát saját szájával jelenthetné ki előttünk, ebben – amint mondtuk – az emberek szolgálata mintegy helyettes munkásságot vesz igénybe, nem úgy, hogy azokra ruházza át saját jogát és méltóságát, hanem csak úgy, hogy azok szája által végezze az Ő maga munkáját olyan formán, mint ahogy a mesterember munkájának elvégzésére szerszámot használ.⁴⁵

Kálvin tanításában tehát az egyházi szolgálat magának Krisztusnak a szolgálata az Ő népe között. Bár Krisztus testileg nincsen jelen közöttünk, de munkáját az ő igéje, sákramentumai (*verbum visibilis*) és Szentlelke által királyi tisztségéhez hűen végzi közöttünk. Így minden egyházi szolgálatnak az ige hirdetésétől és a sákramentumok kiszolgáltatásától el egészen az oktatás és a diakónia szerteágazó területéig, Jézus Krisztus felhatalmazása által az ő nevében kell történnie. Ebben az *egység* és a *rend* érvényesülése – az Efézusi levél negyedik részének megfelelően – olyan elengedhetetlen feltétel, hogy egyenesen az egyház jóléte (*bene esse*) függ azok magatartásától, akikre ezt rábízta.⁴⁶

Az Isten igéjére figyelő élet középpontjába Isten kerül, következésképpen mindaz, amit teszünk, Isten jelenlétében (*coram Deo*) történik. Az Ige és az azt megelevenítő Lélek tudatára ébreszti a megigazított bűnös embert Isten jelenlétére az ő életében, és annak minden területét meghatározó jelentőséggel hatja át. Isten gondviselésének legnyilvánvalóbb értelmével szembesülünk itt, amikor ilyen módon vagyunk képesek megragadni a teremtésben kapott istenképességünk (*imago Dei*) értelmét, ahogyan erre a *Heidelbergi Káté* hatodik kérdése és válasza is ráirányítja a figyelmünket. „[...] Isten az embert jóvá, és a maga hasonlatosságára, azaz valóságos igazságban és szentségben teremtet-

⁴⁴ Vö.: R. S. Wallace: *Calvin Doctrines of Christian Life*. Edinburgh and London, 1959. 207.

⁴⁵ *Inst.* IV. 3.1, 336–337.

⁴⁶ *Inst.* IV. 3. 2, 338–339.

te avégre, hogy teremtő Istenét igazán megismerje, szívből szeresse, és vele örökké tartó boldogságban élvén Őt dicsérje és magasztalja.⁴⁷

A hívő ember életének helyes folytatásában kulcsszerepet kap az önmegtagadás, melyen keresztül megnyílik az út Isten áldásai felé. Éppen ezért önmagunk megtagadása nem lesz pusztán negatív folyamatok összessége, hanem meghatározóan Istenhez és felebarátainkhoz tartozásunk pozitívumaként kell értékelnünk. Ebben a folyamatban a keresztyén ember nélkülözhetetlen társa a Szentlélek, aki munkája által ismerteti meg Isten népével Krisztus értünk végzett szolgálatát és áldozatát, amellyel szüntelenül formálja az Óhózzá tartozókat. Témánkkal összefüggésben az *Institutio* harmadik könyvének hatodik fejezetében a kálvini teológia egyik kulcsfontosságú meghatározásával találkozhatunk.

Nem kívánom azonban, hogy a keresztyén ember erkölcsi csakis az evangéliumnak és semmi másnak a bélyegét ne hordják magukon; bár ez magában véve óhajtható és erre törekedni kell. Nem kívánom meg olyan szigorúan az evangélium tökéletességét, hogy hajlandó ne volnék keresztyénnek tartani azt, aki még erre el nem jutott. Mert így mindenkit ki kellene zárni az egyházból, minthogy nem lehet olyan embert találni, aki nagyon is távol nem lenne attól. [...] Túzzuk ki ezt a célt magunk elé, és egyedül erre irányítsuk igyekezetünket! [...] Nem lehet ugyanis Istennel olyan formán egyezkedni, hogy egy részét azoknak, amelyet igéjével élénk ír, elfogadjuk, más részét pedig, ha nekünk úgy tetszik elmellőzzük. [...] Ne szűnjünk meg tehát azon lenni, hogy folytonosan előrehaladást tegyünk az úr útján, és ne ejtsen kétségbe bennünket az eredmény kicsiny volta [...] mégsem elveszett munka az, ha a mai nap felülmúlja a tegnapi, csak őszinte egyszerűséggel tekintünk kitzűzött célunkra, és törekedjünk a vég felé, ne hízelegjünk helyeslőleg önmagunknak, és ne engedjünk gyarlóságainknak, hanem állandó kitartással arra igyekezzünk, mindig jobbakká legyünk, míg csak valódi jóságra nem jutunk, [...] amikor a test gyöngeségétől megszabadulva a Krisztussal való teljes közösségbe felvétetünk.⁴⁸

Végezetül rövid, szentségre vonatkozó elemzésünk összegzésképpen elmondhatjuk, hogy Kálvin egyszerre utasítja el és fogadja el a világot. Emlékeztet arra, hogy ezt a világot a bűn határozza meg, éppen ezért minden bája és kecsegtető ajánlata ellenére sem válhat soha végső és örök otthonunkká.⁴⁹ Kálvin úgy beszél megvetéssel erről a világról, hogy az *eljövendő világgal* való összehasonlításból nyeri alapját. Másfelől azonban Kálvinnál éppen olyan hangsúlyossá válik a jelen világunk azon értelmezése is, amely az Isten teremtéseként szemlélendő, és amely már Krisztusban megváltást nyert. Mindezek alapján Kálvin világról alkotott képe pozitívnak mondható.⁵⁰

A keresztyén ember elhivatottsága éppen a világ elutasításának és egyszerre való elfogadásának metszéspontjában keresendő és található meg. Ez az egész

⁴⁷ *Heidelbergi Káté*, hatodik kérdés-felelet, i. m., 43.

⁴⁸ *Inst.* III.. 6. 5, 659–660.

⁴⁹ *Inst.* III.. 9. 2,

⁵⁰ *Inst.* III.. 10. 2,

egyház közösségére kivetítve nem jelent mást, mint a múlttal való szembesülésben a folyamatos bűnvallást a *communio peccatorum*ot illetően, a jövőre nézve pedig annak a hitét, hogy bűneink bocsánatot nyertek, amely már a *communio sanctorum* hite.⁵¹ Következésképpen amikor az egyház megvallja szentségébe vetett hitét, akkor arról tesz bizonyosságot, hogy Isten akaratának megfelelően szentelődik meg Jézus Krisztusban. Amikor az egyház szembesül saját maga bűnösségével, akkor arra ébred rá, hogy a világ végezetéig szükséges a naponkénti megújulása. Ez az egyházi önismeret olyan alapja az egyház természetének, amelyen keresztül a látható egyház szentségének kritériumai állnak.

Mai egyházunkra nézve Kálvin gondolatai mindenképpen abban mélyíthetik el az *ecclesia reformata, semper reformanda* elvének megértését, hogy az egyháznak elsősorban mindenkor belső megújulásra van szüksége. Ma mindennél fontosabb, hogy az egyház megtalálja saját hangját, és ne fecsérleje lehetőségeit és energiáit arra, amivel ügyeskedve adaptálhatja a gyorsan változó társadalmi kondíciókat. Belső megújulása alapvetően csak Krisztus lelkével, a Szentlélek munkája nyomán történhet, amiben az egyház és tagjai számára világoSSá válik minden körülmények között az Isten országának hatalma.

Dr. Füst-Molnár Szilveszter (Szikszó, 1972) PhD főiskolai docens, a Sárospataki Református Kollégium Teológiai Akadémiájának tanára. A tanulmány eredetileg megjelent in: Sárospataki Füzetek, 2009. 2. szám, 91–106. o.

⁵¹ Vö.: J. Moltmann: *The Church in the power of the Spirit*. SCM Press, London, 1977, 353–354.

NOÉ

Dr. Koncz Sándor

Református örökségünk

Hazánk, egyházunk nagy barátja, helyzetünk értője, fáradozásaink méltánylója, akinek felesége ősei révén a magyar Felvidék leánya, Osterhaven Eugene *A református tradíció szelleme* (Grand Rapids, 1971, 190 lap) címen könyvet írt. A szerző a Western Theological Seminary professzora Holland-Michiganben. Többször járt nálunk. Eszmecsereivel gazdagított bennünket. Ugyanezt teszi most, amikor műve mindnyájunkat segítő gondolatait összefoglalásban közreadjuk.

Az elmúlt 10-12 év alatt sokszoros centenáriumok figyelmeztettek református örökségünkre. [Az írás 1971. március 7-én készült! Lásd: az írás végi jegyzeteket. A Szerk.] 1959-ben volt Kálvin születésének 450., valamint az *Institutio* végleges szövege kiadásának, a genfi egyetem alapításának, a franciaországi református egyház első zsinatának és a francia református hitvallás elfogadásának 400. évfordulója. 1960-ban a skót „Reformációs Parlament” és a skóciai, 1961-ben a belga és holland hitvallások, 1963-ban a *Heidelbergi Káté*, 1966-ban a *Második Helvét Hitvallás* voltak 400 évesek. Közben 1964-ben Kálvin halálára emlékeztünk. 1967-ben magyar református egyházunk első zsinatának négy évszázados fordulóját ünnepeltük. 1968-ban hollandiai református testvéreink első nemzeti zsinatára gondoltunk a quadricentenárium alkalmából. Ez események önmagukban elegendők lennének református tradícióink számbavételére. A modern idők azonban az igen nevezetes dátumokon túl sürgetnek, hogy mai ökumenikus korszakunkban a református örökségből az alapvetőt, a dinamikus útmutatásként kiemeljük.

A református egyház semmiképpen nem valami különös isteni kijelentés. Nem rendelkezik olyan speciális revelációval, amit Isten más keresztyén egyháznak ne adományozna. Hisszük azonban, hogy Isten kegyelméből a kijelentés világába a református egyházi sajátosság nyújtja a legtisztább, legmélyebb bepillantást, mert az őskeresztyénekkal, az apostolokkal, Izráellel van kontinuitásban. Szánjuk és bánjuk, hogy református keresztyén egyházunk sem él úgy, ahogyan Isten ígéje alapján működnie kellene. Ha azonban jobban hiszünk és Istennek egyre átfogóbban engedelmeskedünk, akkor Isten Szentlelkének „megfelel” a református örökség „lelke”.

A református hit központja ugyanis *Isten jelenlétének mély megértése és a Neki szentelt élet*. Mindkettő a Szentlélek által van. Az, ami református, reformáció vagy reformálódás, egyedül Isten ígéje szerint történhet. Azt a kijelentést, amit Isten az egész egyháznak adott, legvilágosabb felfogásban laikusok, teológusok, nemzedékek, korszakok számára a reformáció, a reformálódás, a református közvetíti.

E gondolatokat elemző igazságokat egybefoglalóan mutatjuk be. Nem a könyv egyes fejezeteit ismertetjük tehát. Inkább az eszmélkedés egészére, annak tanulságaira hívjuk fel a figyelmet. Mégpedig kettős aspektusban. Az egyik: a reformáció történeti értékelése. A másik: mai gyakorlati érvényesülése. Bizonyos szokásos filozófiai iskolázottság alapján fogalmazhatjuk úgy, hogy a „való” és a „kellő” világra tekintünk. A reformáció valóságára. És állandó igényére.

Ecclesia reformata

A reformált egyház történeti szükségesség volt és az ma is. Világosan Luther egyik magdeburgi élményéből ez egészen érthető. Templomban látott ábrán, vízen evezve hajó halad a menny felé. Benne a pápa, bíborosok, érsekek, püspökök, szerzetesek, papok ülnek. De egyetlen „laikus” sem. A vízben ellenben csak laikusok kapaszkodnak azokba a kötelekbe, melyek a hajóról a vízbe lógnak. Vannak, akiket tart a kötél. Akadnak, akik elsüllyednek. Ahogyan a hajóban egy laikus sincs, úgy a vízben egy pap se. – Isten úgy rendelte tehát, hogy a hitből való megigazulás egyetemessége reformálja az egyházat.

Félreértenénk a reformációt, ha azt az emberi szellem lázadásának fognánk fel az abszolút hatalmú római egyház ellen. Vagy a szabadgondolkodás idői felbukkanásának, mely megnyitja a hitetlenség kapuját. A reformáció visszatérés az Úrtól kapott, apostoli kornak megfelelő egyszerű egyházhoz. Éppen ezért Jézus Krisztus egyháza nem református. De az igazi egyház az időben mindig Isten igéje szerint református. De az igazi egyház az időben mindig Isten igéje szerint reformált. Luther reformációs jelentőségét kiemelten az adja, hogy a „Roma locuta, causa finita” elhajlás helyére az Ó- és Újtestamentum Szentlélekben ható egységét, az Írás elégséges elvét tette. Az üdvösséghez nincs másra szükség, egyedül arra, ami a szent iratokban van. A Biblia autoritása nem függ külső, egyházszerkezeti tekintélytől, hanem azt önmagában hordja. Az egyház, a corpus fidei a Szentlélek inspirációja által dinamikus.

A lutheri reformációt Isten rendeléséből követnie kellett Kálvinnal „a második reformációnak”, mert Luther, még inkább azonban a részben őt követő, de nem tőle származó torzulások, főleg a csak befelé forduló irányzatok „a kifelé lévő világ” iránt negatívak voltak. Az állam, a társadalom, a kultúra számára Kálvin genfi egyháza „modell” gyanánt kínálkozott a szervezkedő reformált egyház felé. A „második reformáció” alkalmazását francia, német, magyar, olasz, angol, spanyol, lengyel, holland teológusok szétviszik. Szemléletesen kifejeződik: az egyház úgy Krisztusé, hogy hitben, Krisztussal közösségben embereket egyesít. Apostoli és egyetemes ezért. Benne Krisztus népe közötti jelenléte a fontos. Az egyház tehát test. Nem csupán Krisztus menyei, hanem földi teste. Így pedig szervezet, emberi, szociológiai jelenség, közösség – „Gemeinschaft-Gesellschaft” –, azaz abban isteni-emberi jelleg-együttes, ahogyan Isten kijelentését népének adja. Az organizáció, sákramentum, egyszerű szertartás Bibliával ápolt egysége mindezek alapján döntő.

Ecclesia reformanda

„Ecclesia reformata quia semper reformanda est.” Annak, ami református, a történeti jellege igazában: a mindig szükséges megújulás. Az az egyház református és az egyház azért református, mert állandóan reformálni kell. A reformáció szükséges kontinuitás.

Az egyház minden körülményben a Krisztusé. És nem valamelyik felekezeté. Krisztus egyháza pedig református, ha Isten igéje szerint él. Hiszen

református az, ami Isten ígéje szerint való. Isten Szentlelke az egyházat az ígéje szerinti életre újítja meg. Az ecclesia reformatában ezért marad fő probléma: az ecclesia reformanda. Ebben az alakulásban már nem annyira az az irányzó, hogy a reformáció kialakult egyházaiban valamelyik például lutheránus vagy kálvinista legyen, hanem az, hogy abban a felekezetben, ami az egyház: az egyház evangéliumi maradjon. Az evangéliumi igény a reformáción kívüli egyházakra értelemszerűen vonatkozik és misszióilag minden másra.

A református tradíció lelke lehetetlenülne, ha a hit teológiai értelmezése nem váltana ki etikai konzekvenciákat. Minél élesebb a hit teológiai értelmezése, annál szembetűnőbbek az etikai követelmények. Az egyház forradalmisága tulajdonképpen abban rejlik és fejeződik ki, hogy az egyház a maga bizonyosságú szolgáló életével a társadalomban annak javára él.

Isten kegyelméből coram Deo, azaz Isten-előttiségben létezünk. Istenhez való viszonyunkat az Ő előtte hódoló élés tudatossága jelzi s ez maga az imago Dei rajtunk. Isten képét nem csupán a teremtés, hanem az elhívás, áldás, imádság, szenvedés, az Istenre vonatkozó elmélkedés, a helyes értelmezésű, de igen szükséges „elki gyakorlás”, az ige, a szentségek, az üdvösség által hordjuk.

„Vasárnapok alkalmazása”

A perfekcionizmust elutasítva, igyekszünk arra, hogy Isten előtt a Szentlélekben gyökeredző életünket éljük. Az egyre megszentelődőbb élet a hitből történő megigazulás kisugárzása úgy, ahogyan azt főleg Hermann, Kohlbrügge, Böhl fogalmazták. Lényegében: az úr napjának, „az ige hirdetési vasárnapoknak az alkalmazása a keresztyén élet”. A mindennapokban Krisztus nem „ünnepi megváltó” csupán, sokkal inkább „hétköznapi példa”. Isten törvénye nem „égi” kijelentés, hanem földi előírás. Isten elhívása amikor a mennyei üdvösségre szól, egyúttal útbaigazít annak földi gyakorlására. Arra a személyközi kapcsolatra, mely a keresztyénséget nem elvont gondolkodásnak, nem felelősséget elhárító gyakorlatnak fogja fel, hanem a jó és rossz közötti választás lehetőségében a szociális rend határozott szolgálatának.

A keresztyén felelősségnek meggyőződéses szava van a kiengesztelődésre, megbékélésre, társadalomellenes bűnökre, a jóvátételekre, valamennyi égető kérdésre, a kor szociális, faji, osztály, szegénység, gazdasági rendszerek, túlnépesedés, természeti erők felhasználása, nemzetközi rend, állam, nevelés problémáira. A keresztyén felelősség úgy is érvényesül, hogy látjuk: a szekuláris világ alapvető problémáit vallással, hittel nem lehet, de nem is így kell megoldani. A megoldásokat értelemmel szükséges felmérni és elősegíteni. A református örökség éppen abban nem kapcsolja szét az egyházat és a társadalmat, hogy hirdetett igazságaival a társadalomban hat. A társadalom pedig hallgat az egyház szavára, amennyiben az – Isten szava. A református reformáció küldetése és feladata ökumenikus korszakunkban az az egyetemes, apostoli, bibliai hozzájárulás, melyben Isten jelenlétét a Neki szentelt életben érti meg a szekuláris ember.

Mi, magyar reformátusok a könyv méltatásánál értékeljük, hogy Osterhaven professzor azért ajánlja művét Nagy Barna (1909–1969) és „tiszteletre méltó alma matere”, a sárospataki református akadémia (1531–1951) emlékének Magyarországon, mert úgy ítéli, hogy személy és intézmény a református tradíciót jól reprezentálták. Nagy Barna munkásságát a *Supplementa Calviniana* körüli működésében külön is hangsúlyozza. Kiemeli azt a mintegy ezer lapot, melyek az Ezékiel próféciájáról szóló beszédeket tartalmazzák. Amelyeket ő fejtett meg s tett át eredeti gyorsírásból gépírásba.

Teológusok, laikusok, diákok egyaránt érthetik e könyv elválaszthatatlanul egybefonódó kettős üzenetét. A reformáció a reformált egyházban történeti tény. A reformálódó egyházban örök igény.

Dr. Koncz Sándor (1913–1983) tábori lelkész, sárospataki teológiai tanár, egyetemi magántanár, alsóvadászi lelkész, sárospataki levéltáros volt. Két jelentős könyvén kívül (*Kierkegaard és a világháború utáni teológia*. Miskolc, 1938; *Hit és vallás. A magyar református vallástudományi teológia kibontakozása és hanyatlása*. Debrecen, 1942) számos tanulmányt, cikket publikált. Sok igehirdetése, tanulmánya, jegyzete kéziratban maradt. Ezek feldolgozása, a korábbi fő művek újraközlése folyamatban van.

Az itt közölt tanulmánya eredetileg megjelent In: Református Egyház XXIII. évf. 4. sz., 1971. ápr., 84–85. o.

Eugene Osterhaven (1915–2004) évtizedeken át küzdött Amerikában a Sárospataki Református Kollégium újraindításáért, majd segítette a Kollégiumot. Életéről lásd: Szabó Csaba: *Volt egyszer egy csoda. Osterhaven professzor emlékezete*. In: Zempléni Múzsza, IV. évf. 4. szám., 2004. tél., 84–87. o.

Dr. Koncz Sándort 1941-től többször behívták katonai, tábori kórházi, tábori lelkései szolgálatra. 1942-től Marosvásárhelyen volt (angol nyelvet is tanító) hitoktató lelkész, a Magyar Királyi Csaba Királyfi Honvéd Gyorsfegyvernemi Hadapródiskolában. 1943-tól 1946 októberéig „Európa ropant térségein mozogtam”, mint írta egyik emlékezésében. Tábori lelkész volt az oroszországi Gomeltől a németországi Hannoverig. Parlamenterként részt vett a szövetségeseikkel való frontvonalai fegyverszünet létrehozásában és a bergensbeleni koncentrációs tábor felszabadításában. 1947–1952 között Sárospatakon volt teológiai tanár. A Sárospataki Református Kollégium Theológiai Akadémiájának megszüntetésével és Gimnáziumának államosításával *hátrátélt szenvedett*. Alsóvadász fogadta be, ahol 1965-ig református lelkész volt. Ezt követően a Tiszáninneri Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei Levéltárában dolgozott Sárospatakon, és helyettesítő lelkései szolgálatot végzett számos településen és alkalommal.

Dr. Koncz Sándor életének, munkásságának, lelkesítő-tanári-tudósi-közírói-szervezői magatartásának hét főbb, összefüggő jellemzője volt: 1. Töretlen hit. 2. Tudományos, ezen belül teológiai és filozófiai megalapozottság. 3. Az értelmes hit és a cselekvő erkölcs szerves egysége. 4. Módszeres, praktikus életszervezés. 5. Szerette és ismerte az embereket. 6. A „hittel és humorral” életszemlélet és magatartás; amint azt számos anekdota és megemlékezés őrizi. 7. Végtelennek tűnő, ám 70 év alatt felőrlődött szellemi és fizikai munkabírás.

Posztumusz írásait rendszeresen közlik a Napút, a Zempléni Múza és a Széphalom folyóiratok, amelyekben – jegyzetekkel kiegészítve – a fentiek bizonyosságaival találkozhatunk.

Írásos életművének áttekintését lásd: Dr. Koncz Gábor (szerk.): *Dr. Koncz Sándor 1913–1983. Életrajzi vázlat és bibliográfia*. Készült az Alapítvány a Magyarországi Németajkú Gyülekezetért. Protestáns Fórum támogatásával. 2000, 51 o. E támogatásért ez úton is köszönetet mondok, hiszen segítségével indulhatott el Koncz Sándor műveinek szisztematikus feldolgozása és a válogatott írások közlésre való előkészítése. A hivatkozott életrajzi vázlat megtalálható: Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtár.

Már digitalizált munkái 2010 tavaszától a Magyar Kultúra Alapítvány honlapján is olvashatóak lesznek www.mka.hu. Az életmű gondozója tanácsokkal és anyagilag is szívesen segít a disszertációs, illetve szakdolgozati témát keresőknek, a szellemi hagyaték egy-egy részével foglalkozni akaróknak. Dr. Koncz Gábor, e-mail: mka@mka.hu

Dr. Szathmáry Béla

Kálvin és a kálvinizmus aktualitása a világban és az egyházban

I.

Kálvin teológiai szintéziséről, reformjáról, a hozzá, majd követőikhez köthető és sokfelé szerteágazó kálvinizmusról hazánkban is több könyvtárnyi értékelés született. A társadalomra, a közgondolkodásra kifejtett hatásáról úgyszintén bőséges vizsgálati anyag és értékelés áll rendelkezésünkre, különösen Max Weber alapműve, *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* 1905-ös megjelenése óta. A jog- és állambölcseletre gyakorolt hatását illetően már korlátozottabbak a forrásaink, különösen a magyar jog- és állambölcseleti közvetlen hatásokat illetően.¹ Megfelelő hozzáértés hiányában én sem vállalkozhatom e hiány pótlására, de az alapkérdéseink megválaszolásához mégis érintenem kell néhány, a jogász-teológus Kálvinnál kitűnő szintézisben megjelenő alapelemet. Ennek pedig az az oka, hogy az egyéni szabadságjogok forrását illetően általánosan elterjedt az a nézet, hogy azokat a felvilágosodásnak és a francia forradalomnak köszönheti a világ, de ugyanakkor a középkor végét és az újkor kezdetét mégis az angol polgári forradalomhoz kötik történészeink. Az ellentmondás feloldására pedig egyszerű a válasz.

A kálvinista protestáns irodalomban a filozófiai forradalom kezdetét a XVI. századra teszik, amelynek folytatása, népszerűsítője és terjesztője a XVII. század lesz, s a politikai szabadságokat a kálvinizmus szelleméből vezetik le.² Így Auguste Laugel (1830–1914) az 1873-ban megjelent *L'Angleterre politique et sociale* című munkájában fejti ki először, hogy „A francia forradalmat filozófusok csinálták, az angol forradalmat a protestánsok. Franciaország teoretikusai a politikai szabadságot tekintik elsődlegesnek. Angliában a vallásszabadság volt minden politikai szabadságjog szülőanyja. A Biblia tette az angol polgárt szabaddá azáltal, hogy őt a Szentírás tekintélyének vetette alá.”³ A protestáns irodalomban uralkodó nézet kiváló képviselője, Abraham Kuyper (1837–1920), Hollandia 1901 és 1905 közötti miniszterelnöke pedig *A kálvinizmus politikai*

¹ Összefoglalóját adja a XX. századi magyar irányzatoknak Szűcs Ferenc: *Teológiatörténet*. In: *Tükör által*. Théma Protestáns Tanulmányi Kör, Budapest, 2004, 47–101.

² Emberi jogok teológiai dimenzióira Fazakas Sándor mutat rá, lásd: Fazakas Sándor: *Az Európai integrációt segítő teológia témái*. In: *Theológiai Szemle* 3/2004, 165–171. 168.

³ Az eredeti szöveg szerint: „La Revolution française a été faite par des philosophes, la Revolution anglaise par des protestants. Nos theoriciens regardaient la liberte politique comme la mere de toutes les autres. En Angleterre, c'est la liberte religieuse qui les a toutes enfantées. La Bible a affranchi et du meme coup asservi le genie anglais.” Auguste Laugel: *L'Angleterre politique et sociale*. Hachette et cie Paris, 1873. 41.

jelentősége című munkáját ezzel az alcímmel jelentette meg 1874-ben: *A kálvinizmus mint az alkotmányos szabadságok alapja és biztosítója*.⁴ E munkájában részletesen kifejti és indokolja köztörténeti adatokkal és a korabeli teológiai, filozófiai és jogbölcseleti nézetek elemzésével, hogy a kálvinista rendszerből igazi alkotmányos közjog származik azzal, hogy a szabadságjogok a lelkiismereti szabadság elismertetése és a kálvinista gyakorlatba történt átültetése útján a francia forradalom közvetítésével váltak közkinccsé.⁵ Nem tudjuk, hogy hatására-e, de nem sokkal később, 1895-ben Georg Jellinek (1851–1911) teszi azt a megállapítást, mely szerint a vallásszabadság joga kiemelkedik az alkotmányos alapjogok közül, mert az emberi jogként elismert különböző jogosultságok a vallásszabadságból fejlődtek ki.⁶ Ahhoz, hogy megértsük, hogy milyen alapja van ennek a már a XIX. században is vitatott tételnek, miszerint valóban a protestantizmus eredményezte vallásszabadság az alapja az emberi jogként elismert gondolat, lelkiismeret, szabad véleménynyilvánítás szabadságának és az ezekhez szorosan kapcsolódó, a toleranciára, az állam korlátozására vezető szabályozásnak, még közelebbről, hogy az egyházban a XV. századtól elinduló, a reformáción át vezető teológiai, ideológiai és szervezeti változások vezettek, avagy meghatározó módon hozzájárultak ezeknek az alapjogoknak

⁴ Abraham Kuyper: *Het Calvinisme, oorsprong en waarborg onzer constitutionele vrijheden. Een nederlandse gedachte*. Amszterdam, 1874. Magyarul: *A kálvinizmus politikai jelentősége. A kálvinizmus mint az alkotmányos szabadságjogok alapja és biztosítója*. (Fordította: Miklós Ödön) Holland–Magyar Református Bizottság Budapest, 1923.

⁵ „...egész Európa részesült ennek jótékony hatásában, még hogy ha a legrettenetesebb forradalom közvetítésével jutott is hozzá, mert a politikai szabadság a francia forradalom következtében nyert tért, s nagyon sok érték vált általa közkinccsé [...]. A francia forradalom többrendbeli kártékony hatása mellett értékeket is adott Európának, de ez az érték lopott gyümölcs volt, amit a kálvinizmus fáján először Hollandiában, azután Angliában, később Amerikában, vértanúink hitének tápláló melege érlelt meg.” Abraham Kuyper: i. m. 35., majd így folytatja: „Amerikában, éppen a kálvinista népek vívták ki legelőször szabadságukat, azt legtovább élvezték és a polgári szabadságra legjobban megérték; meglátható a történelemből is, hogy az amerikai államszövetség, ahol a szabadság plántája oly dúsan tenyészik, a maga termékenységét nem a francia forradalomnak, hanem a puritán hősiességnek köszönheti; Anglia nagyságát az összes modern történészek egyhangú ítélete szerint, Orániai Vilmos alapozta meg és viszont kitűnik az is, hogy „a dicsőséges forradalom”, amely őt a trónra segítette, az independens harcok szellemi gyümölcse; sőt az idevonatkozó adatok azt is igazolják, hogy azt az értékes ékkövet, amelyet az alkotmányos közjog nyújt a népszabadságnak, nem a francia forradalom piszkos mocsarából halászták ki, hanem a *Rousseau-k* és *Montesquieu-k* útján a hugenották vértanúi koronájáról s a mi nassau-i és orániai házunk vérről áztatott koronájáról lopták le, úgy hogy minden okunk megvan arra, hogy a tények megingathatatlan bizonyítékai előtt az eddigi doktrinér előítélettel felhagyjunk s a kálvinizmusnak a polgári szabadságra vonatkozó szerzői jogát többé kétségbe ne vonjuk.” Abraham Kuyper: i. m. 47.

⁶ Georg Jellinek: *Die Erklärung der Menschen- und Bürgerrechte. Ein Beitrag zur modernen Verfassungsgeschichte*. Lipcse, Duncker und Humblot, 1985. – Lásd továbbá: Paczolay Péter: *A lelkiismereti és vallásszabadság*. Acta Humana 18–19/1995, 146. – Vö.: Paczolay Péter: *A lelkiismereti és vallásszabadság alapjai*. In: *Emberi jogok*, Szerk. Halmai Gábor és Tóth Gábor Attila, Osiris Kiadó, Budapest, 2003, 529.

az elismertetéséhez, a modern értelemben vett alkotmányok megalkotásához, a jogállamiság megteremtéséhez, Kálvinnak az egyén szabadságáról és a polgári kormányzatról, mai fogalmaink szerint az államról vallott nézeteihez kell visszanyúlnunk.

A reformáció lényege annak rendszerbe foglalt kimondása volt, hogy hitünk és cselekedeteink egyedüli zsinórmértéke a Biblia, s hogy hit által igazulunk meg. Kálvin emellett kifejezésre juttatta Isten tekintélyének és dicsőségének abszolút egyedülvalóságát, azaz szuverenitását. Ekként kálvinizmusnak azt a vallásos világnézetet nevezzük, amely az élő Isten szuverenitását hirdeti.⁷ Kálvin – bár jogi végzettséggel rendelkezett – az egyén és a hatalom, a hívő ember és Isten, az állam és az egyház viszonyát keresztyénként és teológusként vizsgálta, mégpedig abból a nézőpontból, hogy választ adjon arra az alapvető kérdésre: *mit jelent az Isten iránti engedelmesség abban a tekintetben, hogy az egyház mellett és azon kívül egy polgári hatalom, az állam található, s hogy az egyháztagok az államnak is polgárai, s ez a hatalom is igényt tart engedelmisségünkre.* Kálvin választ kívánt adni a keresztyének lelki szabadsága és a keresztyének polgári szolgasága között mutatkozó látszólagos ellentmondásra is. A kérdés megválaszolása során abból indul ki, hogy minden hatalom Istentől ered⁸, így sem a monarchia fejedelme, sem a köztársaság népe nem követelheti magának a szuverenitást úgy, mintha az természeténél fogva lenne az övé. Ebből következően a kálvinizmus elutasítja a világi hatalom, a király közvetlen isteni jogát a hatalom gyakorlására (*droit divin*), de ugyanakkor a népszuverenitást is. Kálvin esetében az abszolút szuverenitás Istené. Szükségét látja azonban a közjó megteremtése érdekében egy, az emberek között élő, mintegy kézzelfogható szuverenitásnak, a polgári kormányzatnak is, amely a mindennapi élet számára megalkotja a törvényeket, fenntartja a rendet, jutalmazza a jót és bünteti a bűnt. „Három tényező van pedig: a *felsőbbség*, amely a törvényeknek előljárója és őre, a *törvények*, amelyek szerint a hatalmat gyakorolja, a *nép*, amelyet a törvények irányítanak és amely a felsőbbségnek engedelmeskedik.”⁹

A felsőbbség szuverenitását Kálvin alárendeli Istennek, s csak a neki való feltétlen engedelmisséget hangsúlyozza. Ezzel megfogalmazza a polgárok közössége számára „abszolút” szuverén normatív kötöttségének (korlátozottságának) egyik fontos összetevőjét, az isteni törvényeknek való alávetettségét. Ezzel és ezáltal veti el az uralkodói hatalom közvetlen isteni *voltát* (*droit divin*), hangsúlyozva, hogy az uralkodó is ember, tehát nem Isten, de ugyanakkor hangsúlyozza az uralkodó és uralkodása isteni *eredetét* (Róm 13,1), s meghatározza azt a feladatát, amiért a szuverenitásával rendelkezhet: „Tedd a jót, és dicséretet kapsz tőle: mert Isten szolgálja az a te javadra. Ha azonban a rosszat teszed, akkor félj, mert nem ok nélkül viseli a kardot, hiszen ő Isten szolgálja, aki az ő haragját hajtja végre azon, aki a rosszat teszi. Ezért tehát a polgári kormányzatnak engedelmeskedni kell nemcsak Isten haragja miatt, hanem a lelkiismeret miatt is” (Róm 13,3–5).¹⁰ Láttuk az 1536-os *Institutio*ban a keresz-

⁷ Ravasz László: *A magyar kálvinizmus*. In: *Legyen világosság* I. 1934, 518.

⁸ A Róm 13,1–3-ra hivatkozással az *Institutio* IV. 20. 4.

⁹ *Institutio* IV. 20. 3.

¹⁰ *Institutio* IV. 20. 2.

tyén szabadság második összetevőjének kifejtése során, hogy Kálvin a mai fogalmaink szerinti önkéntes jogkövetést helyezi előtérbe a törvény kényszerével szemben.¹¹ Ezzel tehát a polgári kormányzatra való felhatalmazást s a neki való engedelmisséget mint *lelki szabadságot* egyrészt az egyén lelki szférájába helyezi; másrészt a világi hatalomnak mint Isten közjó megvalósítására rendelt eszközének való engedelmisséget pedig a *polgári szolgasághoz* kapcsolja, de úgy, hogy benne Isten akaratának való önkéntes engedelmisség legyen a meghatározó.

A törvények, amelyek egyaránt érvényesek az uralkodó hatalomra és az alávetett polgárookra, Kálvinnál az általa erkölcsinek nevezett törvényeken alapulnak, amelyeknek magja nem más, mint a két nagy parancsolat: Isten feltétlen szeretete és tisztelete, s egymás kölcsönös szeretete.¹² Kálvin a természeti törvényekkel kiegészítve kitérít a lelki törvények fogalmi körét, amikor is a törvények rendelkezését kiegészíti a méltányosság követelményével, melynek alkalmazását az állami szervezetekre is kötelezően előírja.¹³ Ezzel tehát a polgári kormányzatot mint szuverént újabb normatív kötöttség alá helyezi, amennyiben korlátozzák őt az isteni és természetjogi törvények. A felsőbbség és a törvények viszonyát Kálvin akként határozza meg, hogy a törvény a néma felsőbbség, a felsőbbség pedig élő törvény.¹⁴ De mivel a felsőbbség is alávetettje e törvényeknek, tehát nem áll fölötte, s a társadalmat nem kívülről irányítja, nem mentes a törvényi kötöttségektől, nem *legibus solutus*.¹⁵

A hatalmat Kálvin szerint Isten *kölcsönzi* a földi tekintélyeknek, de nem azért, hogy *lemondjanak róla*, nem azért, hogy *átruházzák másokra*, hanem azért, hogy használják, azaz elősegítsék, megvédelmazzék a jó cselekedeteket, s fellépjenek a rossz ellen.¹⁶ Ez a mai fogalmaink szerint a közjó és a közrend biztosítását szolgálja, amelyre Kálvin szerint azért van szükség, mert a Krisztusban kapott szabadságunk embertársaink irányában nem korlátlan, s nem feledkezhetünk meg e korlátok megtartásáról. Azzal tehát, hogy Kálvin Isten egyedüli, abszolút szuverenitását hangsúlyozza, megteremti a tekintély és a szabadság közötti helyes határvonal megállapításának a lehetőségét, s hosszú távon megalapozza a hatalom és az egyén viszonyát, amelyre a Kálvin utáni állambölcselet mint szilárd alapokra építkezhet. Ezzel ugyanis Kálvin megkísérel egyensúlyt teremteni az emberi együttélés érdekében szükséges hatalom és gyakorlója, valamint a szabad ember emberi önkénnyel szembeni igénye között. Isten abszolút szuverenitásának elismerésével ugyanis el kell ismernünk minden földi hatalom relativitását, azaz korlátozott voltát, melynek következté-

¹¹ Kálvin: *A keresztyén vallás alapvonalai*. (Fordította Nagy Károly) Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, Budapest, 1903, 338.

¹² *Institutio* IV. 20. 15.

¹³ *Institutio* IV. 20. 16.

¹⁴ *Institutio* IV. 20. 14.

¹⁵ Pap Gábor a hatalmat korlátok közé szorító, az uralom rendjét meghatározó törvény központi kategóriává való tételéből az alkotmányeszmé felé mutató elemre következtet. Pap Gábor: *Vázlat az alkotmányeszmé szellemtörténeti fejlődéséről.*, 1998. <http://mek.oszk.hu/01300/01394/01394.htm>

¹⁶ A Róm. 13,3–5. alapján *Institutio* IV. 20. 4. és 5.

ben az így létrejövő tekintély nem juthat korlátlan uralomra az engedelmességre elsődlegesen Istennek tartozó egyénnel szemben.¹⁷ A Kálvin által fogalmazott lelkeszi eskü utolsó mondatának szövege hűen tükrözi ezt az elképzelést: Ígérem, hogy a hatóságnak és a népnek szolgállok mindaddig, míg ez nem akadályoz abban a szolgálatban, amellyel hivatásom szerint Istennek tartozom. Ez pedig azt jelenti, hogy semmilyen világi hatalom nem gátolhatja meg a hívő embert az Istennek hit általi engedelmisségében. Ezzel pedig Kálvin is hangsúlyozza a lelkiismeret szabadságát. A hitbéli engedelmisséget – formájától függetlenül – nem az állam teszi lehetővé, és azt az állam nem korlátozhatja. Az egyház és az állam pozitív viszonyát jelenti azonban, hogy bár minden államban a hívő embernek elsősorban Istennek kell engedelmeskednie, de ez a kötelessége nem zárja ki azt, hogy neki engedelmeskedve a lojális földi hatalmakat is elismerje, hiszen azokat – a már hivatkozottak szerint – Isten rendelte eszközként a földi ember számára. A keresztyén szabadságnak és a demokratikus társadalmi rend egészséges funkcionálásának is a szabadsággal való élés mikéntje a meghatározó. A keresztyén ember számára a legmagasabb rendű szabadság az önmagát szeretetben és felelősségben is korlátozni képes szabadság. Szabadságunk akkor a legnagyobb, ha önmagunkat is megtagadva szeretetben és felelősségben cselekszünk. Ez a másokra figyelem és másokért való cselekvés lehet az alapja a társadalom egészséges működését biztosító szolidaritásnak, s ennek alapján valamennyi államforma, így a demokrácia helyes működésének is. Ez tehát a protestantizmusnak az üzenete és egyben hozadéka is az új világrend számára.

Kálvin nézeteinek gyakorlati megvalósítása Genf egyházszervezetének kialakításában, az egyházalkotmány megalkotásában testesült meg. Egyházalkotmányát Genf városának polgárai 1541-ben ünnepélyes népszavazással fogadták el, majd az időközi tapasztalatokkal kiegészítve 1561-ben megint csak népszavazással újították meg. Ez a rendtartás kimondta az állam és az egyház elválását. Kovács István szerint a rendtartás kezdő és záró sorai önmagukban bizonyítják, hogy itt nem egyszerűen egy egyházi okmányról van szó, hanem ünnepélyesen elfogadott, különleges biztosítókkal ellátott állami törvény áll előttünk, melyet olyan államban fogadtak el, ahol a közvetlen demokráciának, így a népszavazásnak is jelentős tradíciói voltak.¹⁸ De Kálvin nemcsak az egyházalkotmány elkészítésében, hanem a genfi állam alkotmá-

¹⁷ A polgári kormányzat tehát a „mennyei királyság alapjainak lerakása keretében oltalmazza az egyházat, életünket az emberi társasághoz szabja, erkölceinket a polgári jó rendhez idomítja, minket egymás között megbékéltet, s a közös békét és nyugalmat táplálja.” *Institutio* IV. 20. 1. és 2.

¹⁸ „A Mindenható Isten nevében, Mi a Syndikusok, a Kis és Nagy Tanács régi szokásainkat követve, összegyűlt népünkkel egyetemben a harsonák hangja és a nagy harang szava mellett [...] a következő egyházi rendtartást határozzuk meg és tesszük kötelezővé...” A későbbi kiadás záró sorai: „...elrendeljük, hogy ezt az egyházi rendtartást minden harmadik évben június havának első vasárnapján a Szent Péter templomban összegyűlt egész nép előtt olvassák fel. És mindenki felemelt kézzel köteles megesküdni a Syndikusok jelenlétében az Élő Istenre, hogy ezt megőrzi és megtartja anélkül, hogy annak ellene mondana vagy azzal szembeszegülne. Nincs megengedve ahhoz hozzátenni vagy abból elvenni, hacsak nem javasolta annak módosítását – más törvényeink által megállapított rendben – először a mi kisebb taná-

nya és polgári törvénykönyvének megreformálásában is jelentős szerepet kapott. A genfi városi tanács kinevezte őt annak a bizottságnak az élére, mely a reformjavaslatot elkészítette. Ez és az egyházi rendtartás, benne a szervezeti struktúra később mintául szolgált több gyülekezetnek és az állami szervezet kialakításának is. Így a későbbi alkotmányfejlődés során figyelembe vett intézmények a következők:

A kálvinizmus tanítása szerint *minden ember egyenlő*. Egyenlő azért, mert az eredendő bűn mindenkit egyformán terhel, s abból csakis Isten ingyen való kegyelme által, nem pedig saját érdemei alapján mentesülhet. Ezért minden ember Istennel azonos és egyenlő viszonyban áll.

Emiatt a feudális előjogokkal ellentétben saját jogán vagy érdemei alapján senki nem igényelheti, hogy az egyházban tisztséget töltsön be, tehát *minden tisztséget választás útján kell betölteni*, ahogyan Kálvin egyházában is választással nyerte el a tisztségét a lelkipásztor.

A kálvini egyházszervezetben a lelkipásztorok is egyenlők, nincs közöttük hierarchikus viszony.

Az egyházközségek – mint az egyházi feladatok ellátására egyedül hivatott egységek – önálló, befejezett egyházak, egymással egyenlő jogúak. Ez fog mintául szolgálni az *állam szerződéses keletkezése* elméletének.

A kialakuló országos szervezetek az egyházközségek papjaiból és választott világi képviselőiből álló, alulról építkező testületek, ahol nincs helye előjogoknak. Ez mutat a képviselői demokrácia, a *parlamentarizmus* irányába.

Az egyházközségek életét, az egyházfegyelmézést az egyháztagok közül választott presbitérium mint egyfajta erkölcsbírótság intézi. Ez az állam és az egyház szervezeti különválásának a legegységesebb példázata. A korábban papi feladatot jelentő presbiteri bírászkodás a *hatalmi ágak megosztása* elvének lehetett az alapja.

Az pedig, hogy Kálvin a polgári kormányzat egyik alappilléreként említi a törvényeket, mi több, a felsőség és a nép viszonylatában a hatalom korlátozott voltára mutat rá, az *alkotmányos jogállam* előképének tekintendő.

A protestantizmus a hit szó szerinti reformálásával, az eredeti keresztyén eszmék felelevenítésével a szabadság, a haladás, a vallási és politikai szabadság eszméinek és a modern demokratikus elveknek az elterjesztésében szerzett érdemeket. Rögzíthetjük, hogy a lelkiismereti és vallásszabadság újkori története a polgári forradalmakat megelőző protestantizmus időszakára nyúlik vissza.¹⁹ A fogalom kezdetben a vallás és a lelkiismereti meggyőződés szabad megválasztását, később a vallás és a lelkiismereti meggyőződés szabad megvallását jelentette. A vallásszabadság követelésével megjelenik az egyenjogúság követelménye: az állam ne tegyen különbséget polgárai között aszerint, hogy melyik vallást követik, ne tegyen különbséget az egyházak között azoknak az államhoz való viszonyát illetően, majd napjainkra eljutunk odáig, hogy az állam semmiféle ismérv alapján nem különböztetheti meg polgárait.

csunk, majd a kétszázak tanácsa.” Közli: Révész Imre: *Kálvin élete és a kálvinizmus*. Révész Imre Emlékalap Bizottság, Debrecen, 1964, 102. és 108.

¹⁹ Sári János: *Alapjogok*. Osiris Kiadó, Budapest, 2004, 128.

A kifejtettek szerint a reformáció – amely alapvetően nem az egyházszervezet és az egyházjog megújítására irányult – érintette a jog- és állambölcselet alapkérdéseit is. Hangsúlyoznunk kell, hogy a reformáció különböző irányzatainak vezetői nem jogbölcseleti írók voltak, de teológiai munkásságukban az új szemléletmóddal, az emberi szerepek átértékelésével megfogalmazták a protestantizmus felfogását a jogról, az államról, a hatalomról. Hatásuk annyiban jelentős, amennyiben munkásságuk a helyes keresztyén elveknek és értékeknek a viszszerülését eredményezte a jogbölcseleti gondolkodásba. A protestantizmus a tiltakozást jelentette a hierarchia, a papuralom, a skolasztika, a mindenfajta emberi tekintély elve ellen, de teret engedett az individualizmusnak, megteremtve ezzel a sajátosan protestáns liberalizmus alapjait. A kálvinizmus alapja az Isten tekintélye és az emberi szabadság közötti kapcsolat helyes értelmezése, a kálvini individualizmus lényegének felismerése és megértése. Emile Doumergue ezt így foglalja össze: „Az ember mint egyén cselekszik, de cselekvéseinek szabályait Isten adja meg. Az ember, az egyén, az Én mindent Isten ereje által, Isten nevében és Isten dicsőségére cselekszik. Minden az Énből indul ki, de semmi sem az Én javára. Az egyén tevékenységének valósággal döbbenetes erejű lendületével feszül neki a külvilágnak, a társadalomnak. Az egyéni élet erőközpontjából sugarak húzódnak a közélet egész kerületének minden pontjára: család, társadalom, állam – semmi sem kerülhet ki a megszentelődött egyén erőhatásai alól.”²⁰

Összefoglalva: A protestantizmus elterjedését követően indultak meg azok a társadalmi változások, jelentek meg a gondolkodás felszabadítása által azok a nézetek – sokszor a protestantizmus alapelveivel ellentétesen –, amelyek a jog más szempontú megközelítését igénylik, s kristályosodtak ki a modern természetjog alapelvei. Ennek alapján érthetjük meg Auguste Languel korábban idézett megállapítását a protestantizmus hatásáról az angol polgári forradalom kibontakozását és okait illetően. Az így felszabadított gondolkodás egy több irányban elágazó fa gyökereit alkotva, mélyen a keresztyén erkölcsiség talajába kapaszkodva adta és adja mind a mai napig erejét a keresztyén individualizmusnak és a társadalmi szolidaritásnak mint az egyéni jogok kiteljesedése feltételének. A kálvinizmus ugyanis új alapokra helyezi az egyén és a hatalom, a többség és a kisebbség viszonyát azzal, hogy egyfajta rangsort állít fel, visszavezetve az egyházat az evangéliumi tanításra, a két legfontosabb parancsolatra alapítva az ember és Isten, az ember és ember viszonyát, és azzal, hogy újraértelmezi a keresztyén szabadságot.²¹ A protestáns világfelfogás kiteljesedése a jogi gondolkodásban és a jogbölcseletben az egyén szabadságának, az emberek közötti teljes jogegyenlőség eszméjének, az ember természetes jogainak elismerését, valamint a demokratikus (alkotmányos) állam fogalmának a kiterjesztését jelentette, amely egyes leágazásaiban – amint láthattuk – eljutott a kálvinizmustól idegen népszuverenitás elvének kimondásáig is. A reformáció felszámolta a katolikus egyház emberek feletti uralmát azzal, hogy megszüntette az Isten és az ember közötti közvetítő szerepét (megigazulás egyedül a

²⁰ Emile Doumergue: *Kálvin jelleme*. Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség Kiadóvállalata, Budapest, 1922, 91–92.

²¹ A kettős parancsolat (Mt 22,37–39) Kálvinnál az első, 1536-os *Institutio* IV. fejezete (Fordította Nagy Károly) Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, Budapest, 1903, 339. és 349.

hit által, az egyetlen közbenjáró Jézus Krisztus). Kálvin pedig újraértelmezve a keresztyén szabadság fogalmát felszabadította a keresztyén embert az egyház és a törvények igája alól. Kálvin szerint ugyanis a törvénynek az a feladata, hogy minket a hivatásunkra figyelmeztetve a szentség és a feddhetetlenség gyakorlására ösztönözzön, de ne a törvény, hanem Krisztus legyen a mindenkori viszonyítási alap. Ne a törvény által kilátásba helyezett büntetéstől félve, hanem felszabadultan és örömmel önként engedelmeskedjünk Isten akaratának, hogy ezáltal valamennyi cselekedetünk egyedül Isten dicsőségét szolgálja. Legyünk ezért hálásak Isten minden jótéteményéért, mert Isten ezzel igazolja vissza a mi jóra irányuló törekvésünket. Az így felszabadított lélek és lelkiismeret mondhatni forradalmian új gondolkodásmódot, új világszemléletet eredményezett. Beépült a keresztyén ember mindennapi életébe, s annak meghatározó erkölcsi alapjait fektette le.²²

²² „A vallásos kegyelmi állapot az embert elválasztja a teremtett lények elvetemültségétől és a »világtól«, amelynek birtoklását azonban *nem* szavatolhatta semmiféle mágikus-szent eszköz, sem a gyónást követő feloldozás, sem pedig egyes vallásos cselekedetek sora, hanem csakis a *beigazolódás* (a kiválasztottság beigazolódása – a szerző) igazolhatja egy sajátos fajtájú, a »természetes« emberek életstílusától egyértelműen eltérő átváltozásban. Ebből fakadt az egyének számára az ösztönzés, hogy kegyelmi állapotukat életvezetésükben *módszeresen ellenőrizzék*, s hogy ezáltal életvezetésüket *aszkrétikussá* tegyék. Ez az aszkétikus életvezetés azonban éppen egész létüknek Isten akaratára szerint történt *racionális* átalakítását jelentette. Az aszkézis olyan teljesítmény volt, amelyet mindazoktól elvártak, akik bizonyosak akartak lenni üdvösségükben. A szent embereknek ez a vallásosan motivált, s a »természetes« lélettől eltérő különlete többé nem – s ez a döntő – a világon kívül eső szerzetesközösségekben, hanem a világon s annak rendjén *belül* zajlott. A túlvilágot figyelembe vevő, de az e világon belüli életvezetésnek ilyen *racionalizálása* az aszkétikus protestantizmus hivatásfelfogásának hatása volt.” – Max Weber: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1982, 229. Bár ez a tétel teológiai vitatható, így a „cselekszem, tehát vagyok” hamis konklúziója helyett Vályi Nagy Ervin etikájának értékelése kapcsán Szűcs Ferenc arra hívja fel a figyelmet, hogy a keresztyén egzisztenciát *Krisztus cselekedete* (kiemelés tőlem – Sz. B.) alapozza meg, hiszen abban gyökerezzük meg és veszünk alapot, amit Isten tett értünk a Krisztusban. Lásd: Szűcs Ferenc: *Vályi Nagy Ervin etikája*. In: *Tükör által*. Théma Protestáns Tanulmányi Kör, 2004, 210. Ettől függetlenül a puritanizmus társadalom-lélektanának a „beigazolódás” élménye lényeges összetevője, melyre Max Weber helytállóan mutat rá. Ezt maga Szűcs Ferenc is elismeri, amikor Max Weberet idézve megállapítja: „Aki nem üdvössége biztosításával van elfoglalva, annak mindkét keze felszabadul arra, hogy hivatását teljesítse.” Szűcs Ferenc: *A keresztyén szabadság lehetőségei és határai Kálvinnál*. In: *Tükör által*, i. m. 197.

A keresztyén szabadságról és a lelkiismeret felszabadításáról lásd elsősorban Kálvin: *A keresztyén vallás alapvonalai*. 1536-i első kiadás (fordította: Nagy Károly) Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, Budapest, 1903, 6. fejezet

II.

A szekularizáció az *egyházban*, annak szervezetében a hierarchia nyújtotta fejelem hiányát, mindennapi életében pedig a társadalomtól való eltávolodást, az egyházat alkotó emberektől, az egyén közösségtől való elfordulását eredményezte, az individualizáció pedig az „egyéni vallásosságot”, a „személyes” vallásosság megerősödését²³, egyházon kívülre fordulást, más „egyházak” szerepének erősödését. A keresztyén hit elveszítette a magától értetődő jellegét²⁴. Következmény: új reformáció igénye, mint a XV. században. Jubileumi alapkérdésünk tehát továbbra is az, hogy itt él-e még a reformáció igénye, Kálvin reformálni s ezzel újjítani képes szellemisége közöttünk?

Kálvin nevének említése kapcsán gyakran kerül szóba az *ecclesia semper reformari debet* követelménye. A kérdés számunkra alapvetően az, hogy melyik egyházat kell reformálnunk, a teológiai értelemben vett, Isten választotainak gyülekezetét, vagy a látható, ember alkotta egyházszerkezetet, avagy mindkettő folyamatos megújításának követelményével állunk szemben.²⁵ Ezzel pedig szoros kapcsolatban áll nagy reformátoraink megítélése, különösen a ma embere számára szánt helyes értékelése. Vannak, akik csak a nem látható, szervezeti formát nem öltő gyülekezetre tartják érvényesnek a reformálás követelményét arra hivatkozással, hogy „egyházak születnek eleven erővel; egyházak lanyhulnak, amikor a hamissággal megalkusznak és egyházak múlnak el, amikor az ítélet mértéke betelik, de csak az múlik el, amit az emberek egyháznak látnak, de nem múlik el az igazi egyház, az, amit Isten lát egyháznak. Ameddig az igazság fundamentuma megmarad, áll az egyház és a halál kapui sem vehetnek rajta diadalmat. Ez alatt az igazság alatt a hit a fundamentum, amellyel az Atya Krisztusban tett kijelentésének hiszünk. Ami erre a hitre épül, megmarad; ami az emberi hitcikkekre, ember bölcsességére, erejére épül, úgy jár, mint a fővényre épített ház. Ezért bár nagyok voltak a reformátorok, de ők csak útmutató táblák, amik nem magukhoz, hanem Krisztushoz utasítanak. Ebből következően pedig a reformáció csak a Szentlélek munkája lehet, bár Isten különös kegyelme folytán emberek által végrehajtva, akiket Isten éppen erre a feladatra hívott el, így ők csupán eszközei a reformációt végrehajtó Szentléleknek. Ezért aztán csak a gyülekezetet kell reformálni mindarról, amit az ember Isten nélkül épített, s nem valami bibliainak nevezett külső alakra kell visszavinni, hanem az élő Istenhez. Mégpedig úgy, hogy a gyülekezetben nem lesz más tekintély, csak Isten, ha az ember lemond minden dicsőségről és minden dicsőséget Istennek ad, akkor lesz reformátor. Nem szabad tehát az elmúlt korok kincsein élösködni, Luthert és Kálvint bálványként tisztelni, hanem követni és folytatni az általuk megkezdett

²³ Lásd: Tomka Miklós: *Vallás és egyház Magyarországon a rendszerváltás kezdetei óta*. In: *Théma* 4/2000, 4–26.

²⁴ Vö.: Fazakas Sándor: *Népegyház – krízis vagy lehetőség?* Tanulmány. In: *Theológiai Szemle* 6/1994. 332–344.

²⁵ A látható és nem látható egyház fogalmának elhatárolására lásd: Szathmáry Béla: *Magyar egyházjog*. Századvég Kiadó, Budapest, 47–52.

munkát”.²⁶ A szabadegyházi nézeteket valló Csia Lajos szerint nagy reformátoraink, így Luther és Kálvin vétké az, hogy hagyták az állam külső tekintélyét az egyházba bevonulni, s meghagyták az egyházban az istentelen tekintélyt, a karizmatikus közösség jogait bitorló szervezetet. Ezen okból Csia Kálvinon a szeretetet kéri számon és szeretetlenségét rója terhére.²⁷ Ezzel vitatkozva s a teológiai, de az egyházszervezeti reformot is szükségesnek tartva próbálók választ adni Csia Lajos Kálvinon a szeretetet számon kérő, az állam és az egyház együttélését, valamint az egyházszervezet mikénti megszervezését megkérdőjelező vádjára, megszívélve Emile Doumergue figyelmeztetését, mely szerint „...az egyedül hiteles kálvinizmus mégis csak Kálvin kálvinizmusa. Aki Kálvint ismerni akarja, az tanulmányozza először is – magát Kálvint.”²⁸

Kálvin a XV. század szellemiségének, a reneszánsznak jó ismerője, teológus és jogász, mindkét területen elmélyült felkészültséggel.²⁹ Az egyháztörténetből jól ismert körülmények között került Genfbe idegenként, s végezte el egyházszervező munkáját.³⁰ Genf akkori városvezetéséről realisan sem Kálvin, sem más nem választhatta le az egyházat, s annak szervezetét sem szüntethette meg.³¹ Mégis mind a világi, mind az egyházi szervezetre egy új, nem másolt modellt dolgozott ki megfelelő kreativitással és sok képzeletbeli tehetséggel. Mindezt pedig tette úgy, hogy soha nem hagyta figyelmen kívül a Biblia törvényeit és a szeretet parancsait. Erről így írt az *Institutio* IV. könyvében: „...én csakis azokat az emberi törvényeket helyeslem, melyek részben Isten tekintélyén alapulnak, részben pedig a Szentírásból vannak elvonva és így teljesen isteniek (...) az Úr úgy a valódi igazságának teljességét, mint az ő istenségére vonatkozó tiszteletnek minden részét, és mindazt, ami az üdvösségre szükséges volt, az ő szent kinyilatkoztatásaiban hűségesen összefoglalta és világosan elő is adta, azért ezekben egyedül ő rá kell hallgatni, mint tanítóra. Mivel azonban a *külső fegyelemben és szertartásokban nem akarta kifejezetten elénk írni azt, hogy mit kell követnünk (mert előre látta, hogy ez az időviszonyoktól függ, és mert nem tartotta ugyanazon egy formát minden időkhöz illőnek)*, e tekintetben az általa adott általános szabályokhoz kell fordulnunk, hogy azokhoz mérjük mindazt, aminek előírását a rendre és ékességre vonatkozólag az egyház szüksége megkívánja. Továbbá mivel azért nem rendelt el kifejezetten semmit, mert az

²⁶ Csia Lajos: *Örök reformáció*. Százszorszép Kiadó és Nyomda Kft., Budapest, 1995, 13. és kk

²⁷ Csia Lajos: i. m. 70.

²⁸ Emile Doumergue: i. m. 92.

²⁹ Kálvin és a reneszánsz kapcsolatát lásd Éles Csaba: *Michelangelo és Kálvin*. Confessio, 2007/1. 45–52.

³⁰ Lásd erre Béza Tódor: *Kálvin János élete*. (Fordította Rácz Kálmán) Pápa, 1908.

³¹ Kálvin tényleges városbeli státusát részletesen értékeli és bemutatja Alister E. McGrath, melyből a következők érdemelnek itt kiemelés: „Ugyanakkor a reformátor maga is ellenőrzés alatt áll. Cselekvési szabadságát politikai feljebbvalói korlátozzák, akik féltékenyen őrzik hatalmukat, s reformtervük – mely magában foglalja a gazdasági és társadalmi befolyásuk megszilárdítását – többnyire túlmutat a reformátorén. A városi tanács és a reformátor kapcsolata tehát érzékeny és bomlékony, s a tényleges hatalom folyamatosan az előbbi kezében van.” Alister E. McGrath: *Kálvin* (Fordította Nagy Mónika Zsuzsanna), Osiris Kiadó, Budapest, 2001, 99.

üdvösségre nem is szükségesek, s az egyes népeknek és koroknak a szokásai szerint különféleképpen kell őket alkalmazni az egyház építésére úgy, amint azt az egyház haszna megkívánja, ezért a használatban lévőket éppúgy meg lehet változtatni és el lehet törölni, mint újakat hozni. Elismerem ugyan, hogy nem kell meggondolatlanul, sem sűrű egymásutánban, vagy jelentéktelen okok alapján újításokat eszközölnünk. De hogy mi árt, vagy épít, azt legjobban a szeretet tudja megítélni: s ha eltűrjük azt, hogy ez legyen a vezetőnk, akkor mindennek jó rendben lesznek.”³² Ezek a sorok tökéletes összefoglalását adják annak, hogyan is képzelte el Kálvin az egyház szervezetét. Genfnek szánt gyakorlati célokat szolgáló műve olyan lett, amelyet az adott korban, az adott helyen és adott körülmények között létrehozhatott. Márpedig egy ilyen új, a körülményekhez képest releváns modell kidolgozását nem csinálhatja senki más, mint az, aki az adott körülmények között született és élt, s részese nemzete vagy népcsoportja kultúrájának, amelyből kreativitását, újító meglátásait meríti.³³ Ami pedig reánk vonatkozik: a szervezet nem változtathatatlan, hanem a mindenkori társadalmi körülményekhez igazodóan olyanná kell tenni, hogy az előtte álló feladatokat a lehető legnagyobb hatékonysággal meg tudja valósítani. Mindezt azonban magunknak kell kidolgozni. Nem lehet modelleket büntetlenül másolni, anélkül hogy hamarosan, vagy akár csak egy későbbi időpontban is, be ne bizonyosodna, hogy a modell valamelyik eleme nem felel meg a körülményeknek. Minden modellt át kell alakítani elemeinek a gyakorlatba való átültetése folyamán; nincs univerzálisan érvényes modell, melyet bárhol és bármikor a világon mindig sikerrel alkalmazni lehetne. Ezt pedig maga Kálvin is így gondolta, és ahogyan fentebb láttuk, így is fogalmazta meg. Nem az ő bűne tehát, hogy 500 év után még vannak, akik dogmaként ragaszkodnak egy más korban, más körülmények között létrehozott, ma már nem hatékony és a célokat nem szolgáló, sok esetben Kálvin elképzeléseivel szöges ellentétben álló modell alkalmazásához.

Azt, hogy az egyház korszakváltáshoz érkezett, egyre többen felismerik és hangsúlyozzák. A protestáns egyházak válságjelenségeire, de egyben a kiút lehetőségeire is megoldást kereső és megoldásokat mutató munkák jelentek meg az utóbbi években magyar nyelven és magyar szerzők tollából is.³⁴ E munkák számomra lényeges mondanivalója az, hogy az egyház reformálásához csakis teológiai megalapozással és határozott jövőkép kialakításával foghatunk hozzá. Fazakas Sándor kényszerítő kritériumként jelöli meg a múlt értékelését, az egyház jelen életére nézve szükséges korrekciók elvégzését, a jövőre tekintő perspektíva felmutatását.³⁵ Ez a teológiai megalapozású jövőkép a mai

³² *Institutio* IV. 10. 30.

³³ Erre a modellalkotási folyamatra hívja fel a figyelmet Segesváry Viktor. Segesváry Viktor: *A nyugati civilizáció ezredvégi válságának alapvető problémái*. In: *Tanulmányok, cikkek, beszédek és előadások* I. kötet, 1994–2000. Mikes International, Hága, 2006, 12.

³⁴ Néhány, általam fontosnak tartott s vitára is érdemes alapmű, amely a teológiai megalapozást elősegítheti: Heinz Zahrnt: *Az Isten-kérdés*. Budapest, 1997; Fazakas Sándor: *„Új egyház felé?”* Debrecen, 2000; Klaus Douglass: *Az új reformáció*. Budapest, 2002; Wolfgang Huber: *Az egyház a korszakváltás idején*. Budapest, 2002; Szűcs Ferenc: *Tükör által*. Budapest, 2004; Christian Link: *A teremtés teológiája*. Nagykőrös, 2007.

³⁵ Fazakas Sándor: *„Új egyház felé?”* *Dissertationes Theologicae*, Debrecen, 2000, 7.

Magyarországi Református Egyház részéről még nem került megfogalmazásra. Szűcs Ferenc legnagyobb adósságunknak azt tekinti, hogy nem történt meg az általános és sokirányú helyzetfelmérés és ennek ugyancsak többoldalú kiértékelése, nem tisztázódtak az elmúlt években a népegyházhoz tartozásnak az elemi kritériumai sem.³⁶ Ennek ellenére kísérletek történnek az egyház hatékonyabb működését elősegítő jogalkotásra, melyek azonban teológiai megalapozás és határozott jövőkép hiányában kudarcra vannak ítélve. Mit tehet ezek után egy, az egyháza jövőjéért felelősséget érző jogász egyháztag? Más nem, mint hogy hozzáértő kortársai munkássága és személyes tapasztalatai alapján összefoglalja a feladatokat, s javaslatokat tesz a bekövetkezendő korszakváltás előkészítésére, s kortárs teológusain számon kéri a reformátor Kálvint.

Mindenekelőtt azonban valóban eldöntendő kérdés, hogy a reformáció kapcsán mely egyházfogalommal dolgozzunk, a teológiailag tételezett, s nem látható egyháznak nevezett kiválasztottak közösségével, egyszerűbben a gyülekezettel, avagy a jogi szervezettségben láthatóvá váló egyházszervezettel. Majd arra a kérdésre is választ kell hogy adjunk, hogy a reformációnak kell-e érintenie mindkettőt, ha igen, hogyan. A református egyházjogban a látható és nem látható egyház megkülönböztetése azért fontos, mert épp a kálvini reformáció nézetrendszere törölte az igaz egyház ismertetőjegyei közül a szervezetet, s hangsúlyozta a látható egyház kizárólag emberi közösség jellegét.³⁷ Teológusaink, sőt korábbi egyházjogászaink sem voltak hajlandók azonban elfogadni ezt a tételt, s sokszor talán indokolatlanul hangsúlyozzák e látható szervezetben Krisztust, Krisztus főségét, Krisztus egyházszervező hatalmát.³⁸ Pedig ez éppen a kálvini ékes és szép rendértelmezés, valamint törvényértelmezés kapcsán szükségtelen és egyben indokolatlan is.

A predestináció folytán a kiválasztottak kilétét csak a Kiválasztó ismeri, ez Isten titkai közé tartozik. Kálvin szerint az anyaszentegyházba a Szentírás szerint csakis azok fogadtatnak be, akik az örökbe fogadtatás kegyelménél fogva Istennek a fiai, s a Szentlélek megszentelésénél fogva Krisztusnak az igazi tagjai.³⁹ Ez tehát a nem látható egyház, melynek tagságában csak hitünk szerint reménykedhetünk. Kálvin azonban így folytatja: „Gyakran pedig egyház névvel jelzi a Szentírás a földön szétszórt embereknek azt a sokaságát, amely az egy Istennek és Krisztusnak a tiszteletét vallja, mely a keresztség által avatattik fel a bennök való hitre, mely az úrvacsorában való részesedés által az igaz tudományban és szeretetben való egységről tesz tanúbizonyságot... Ebben az egyházban azonban igen sok képmutató van, akiknek semmi egyebük nincs Krisztusból, mint a név, a külszín; igen sok nagyravágó, fősvény, irigy, rágalmozó és tisztátalan életű van

³⁶ Szűcs Ferenc: *Jövőképek, tervek és reménységek*. In: i. m. 170–171.

³⁷ Így Christian Link: *A teremtés teológiája*. (Fordította Szabó Csaba) Károlyi Gáspár Református Egyetem Tanítóképző Főiskolai Kara, Nagykőrös, 2007, 59.

³⁸ Kováts J. István így ír: „A gyülekezet egyéni szerveivel kapcsolatban elmondottakból megállapíthatjuk, hogy mind a Szentírás, mind a reformátoraink, mind Hitvallásaink egyértelműleg azt vallják, hogy a lelkipásztorokat és a véneket, vagy presbitereket maga az egyház Feje, Krisztus választja.” Kováts J. István: *A református egyházalkotmány alapvető kérdései. A reform-kérdések*. Budapest, Bethlen Gábor Irodalmi és Kiadói Részvénytársaság, 1948, 258.

³⁹ *Institutio* IV. 1. 7.

köztük, akik csak ideiglenesen türetnek meg, vagy azért, mivel törvényes ítélettel ezeket rájuk bizonyítani nem lehet, vagy mivel nincs mindig érvényben a fegyelemnek az a szigorúsága, amilyennek lennie kellene. Amint tehát az előttünk láthatatlan és csak Isten szemei által látható egyházban hinnünk kell, azonképpen kötelesek vagyunk figyelni erre *a másokra, mely az emberekre való tekintetből nevezetik egyháznak* (kiemelés tőlem – Sz. B.), és a vele való egységet ápolni.⁴⁰ Tehát a tagság nem azonos, hiszen ez utóbbi nemcsak az Isten által üdvösségre kiválasztottakat tartalmazza. Ez adja az alapvető különbséget.

Kováts J. István azt írja, hogy a XVIII. századi felvilágosodással előtérbe nyomuló természetjogi felfogás termelte ki és tette uralkodóvá a XIX. század derekára azt a felfogást, hogy a presbiterek nem Krisztus kiválasztottjai, hanem a gyülekezet, újabb elnevezés szerint: az egyházközség megbízottjai⁴¹, az egyháztagok képviselői, mely felfogásban szerinte két tévedés is van. Az első az, hogy az egyházi hatalom birtokosa az egész gyülekezet, a másik pedig az, hogy a presbiterek a gyülekezet képviselői.⁴² Kováts J. István szerint csak a presbitérium kormányoz, s ők nem a gyülekezet megbízottjai, hanem Isten kiválasztottjai. Szerinte az egyházközségi közgyűlést mint az egyházalkotmány alapelveivel ellenkező intézményt – a választások és a legsúlyosabb fegyelmi ítéletek kivételével – mielőbb meg kell szüntetni.

Dolgozatomban azt igyekeztem bizonyítani, hogy az emberi egyenlőséget biztosító alapjogok és annak pozitív társadalmi következményei éppen a kálvinizmus, mintsem a felvilágosodás eszmerendszerének termékei. A Krisztus-hívők később még bizonyítandó egyenlősége Isten szuverenitása alatt – amely kizárja a népszuverenitás felvilágosodás által értelmezett érvényesülését – eredményezi azt, hogy a látható egyházban mindenki maga szolgáltatva lelki áldozatát azonos jogokkal vehet részt az ő felelősségvállalása folytán létrejövő és általa is alkotott szervezet működtetésében a közös célok elérése és a közös feladatok megvalósítása érdekében. E szervezetnek pedig a többi Krisztus-hívővel egyenrangú, s nem lelkész mivolta folytán nem másodrangú alkotóeleme is egyben. De nézzük Kováts J. érveit! A választások miatt a közgyűlés nála is fenntartandó intézmény. De vajon milyen alapon, ha erre nincsen hatalma, ha erre sem Isten, sem ember nem hatalmazta fel? Vagy mégis? Nos, ha Kováts J. megszüntetni kívánta a közgyűlést, valakit tennie kellett a lelkészeket és presbitereket megválasztó közgyűlés helyébe. Ezt vagy genfi mintára a polgári kormányzatra, vagy a korai magyar példára hivatkozva a lelkészekre bízhatta volna. A kálvini szervezési elvek alapján azonban egyik sem volt igazából védhető. Maradt tehát a közgyűlés. A választás aktusa viszont hatalomgyakorlás. Ha pedig ezen közösség választottjai választják a felsőbb „hatóságok” tagjait, akkor ez meghatározó hatalomgyakorlás is egyben. Ellenkező esetben hiányozna ugyanis a megválasztottak legitimitása. Hatalmat pedig az gyakorolhat, akinek joga és lehetősége van arra, emberi intéz-

⁴⁰ *Institutio* IV. 1. 7.

⁴¹ És itt nyilvánvalóan a népszuverenitásra gondol mint analógiára.

⁴² Kováts J. István: i. m. 261., Fazakas Sándor: „Új egyház felé?” i. m. 139. A gyülekezet és az egyházközség következetes elkülönítése éppen a látható és a nem látható egyház megkülönböztetéséhez igazodik. A gyülekezet a nem látható egyház közösségét, az egyházközség pedig a látható egyház megjelenési formáját jelöli következetes terminológia használata esetén.

ményről lévén szó annak alapján, hogy egy törvény, a Magyarországi Református Egyház választójogi törvénye erre felhatalmazást ad. Az egyházközségi közgyűlés tehát azért választ, mert joga van ezt megtenni, s ezt a jogát számára törvény biztosítja. S amint tapasztaljuk, él is ezzel a jogával, tehát ezt a jogát mindenki más tiszteletben tartja. Ez pedig azt jelenti, hogy az egyháztagok összességének autoritási igénye van, s ezt az igényét el is ismerik. Mint minden emberi autoritásnak, az egyháznak és benne az egyházközségnek is legitimálnia kell autoritását, azaz erkölcsi érvekkel ésszerűen igazolnia kell azt. Melyek ezek az ésszerűen igazolható érvek egy református egyházközség esetében? A választ két oldalról kell keresnünk. Az első a már részletesen vázolt isteni abszolút szuverenitás, a másik az ebből következő, az egyháztagokra mint Isten előtt egyenlő és egyenrangú személyekre származtatott felhatalmazás, amely a református egyházalkotmány alapelveiben, jelesül az egyetemes papság elvében fogalmazódott meg. És ha már Kálvint keresem ebben az egyházban, térjünk vissza ismét Kálvinhoz. Kálvin az Isten gondviseléséről szólva így ír: „Isten bizonyára mindenhatóságot kíván a maga számára, s azt akarja, hogy mi is azt tulajdonítsunk neki és pedig nem oly üres, tétlen és majdnem öntudatlan mindenhatóságot, (...) hanem éber, hatékony, munkás, állandó cselekvéssel elfoglalt mindenhatóságot; (...) olyat, amely az egyes és részleges mozdulatokra is irányul; (...) míg gondviselésével az eget és a földet igazgatja, mindent úgy kormányoz, hogy tudta s akarata nélkül semmi sem történhetik.”⁴³ Amennyiben mi is ugyanezt hisszük és elfogadjuk (tehát hitvalló egyházban élünk), nem kell mindenhová Krisztust biztonsági őrként odaállítani. Az egyházban biztosítandó ékes és szép rendről (1.Kor 14,40.) szólva Kálvin hangsúlyozza, hogy „minden emberi társaságban kell lenni valami rendtartásnak, amely képes a közbékét táplálni és az egyetértést fenntartani. (...) Egy szervezet sem elég erős, ha nem alapszik határozott törvényeken; Mert amit Pál apostol kíván (...) csak úgy lehet megtartani, ha bizonyos rendszabályoknak, mintegy kötelekeknek felállításával maga a rend és ékesség tartóssá válik. Csak arra kell ügyelni ezekben a szabályokban, hogy azokat az üdvösségre szükséges dolgoknak ne tartsuk és így a lelkiismereteket a vallás által bilincsbe ne verjük; vagy ahogy Istennek a tiszteletére ne használjuk őket és így kegyességet azokba ne helyezzünk.”⁴⁴ E törvények természetét illetően a már hivatkozottak szerint Kálvin azokat tartja csak helyeselhetőnek, amelyek Isten tekintélyén alapulnak, részben pedig a Szentírásból vannak elvonva és így teljesen isteniek.⁴⁵ Amikor tehát az egyház alkotmányát (annak strukturális és szabályrendszer értelmében is) megalkotjuk az ékes és szép rend biztosítása érdekében, szem előtt kell tartanunk az általunk alkotott törvények eme természetét, s bízunk kell abban, hogy mindez Isten akarata szerint megy végbe. Ha pedig ez így történik, semmi sem veszélyeztetheti Krisztus láthatatlan jelenlétét s meghatározó szerepét. Tudjuk, de el is kell hogy fogadjuk: ezt az egyházat és működésének szabályait emberek alkotják, emberek vezetik, ezért nem tökéletes. A szervezet az emberi társadalommal változik, benne a társadalom ellentmondásai is megjelennek, emberi érdekekkel és értékekkel, nem ritkán értéktelenségekkel. Ekként emberi akaratok

⁴³ *Institutio* I. 16. 3.

⁴⁴ *Institutio* IV. 10. 27.

⁴⁵ *Institutio* IV. 10. 30.

és emberi tevékenységek révén alakul, változik jó avagy rossz irányban. De célja az örök (a nem látható) Egyház céljainak megvalósítása, tehát a benne működő hatalom Krisztus és az Ige hatalma, ha a benne munkálkodó közösség nemcsak morális, hanem bűnbocsánatból élő és azt hirdető közösség is.

A kérdés ezt követően az, hogy Isten kire bízta a struktúra és az annak működési kereteit biztosító normarendszer megalkotását: valamennyi egyháztagra, avagy csak meghatározott egyháztagokra? A katolikus egyházban ez csak a felszenteltek privilégiuma. Kálvin egyházában mindez szoros együttműködésben a városi döntéshozó testületekkel együtt történt. Ezek az egyházszervezeten kívüli, de jogalkotásra felhatalmazott testületek választottak az egyházi fegyelem fenntartására a lelkészek mellé presbitereket, akikkel Kálvin a városi hatóságoktól függetlenül kívánta az egyházat kormányozni. Mint tudjuk, azonban ez nem valósult meg maradéktalanul. Sem Kálvin Genfében, sem a reformáció terjedése során Magyarországon az egyház tagjainak társadalmi státusa nem volt egyenlő, s a világi hatalom és az egyház viszonya is más volt. Nem voltak azonos státusban Genf polgárai, s nem voltak azonos státusban a magyarság nemesei és jobbágyai. Kiemelendő a nemzetért és a református egyházért igen sokat tett I. Rákóczi György erdélyi fejedelem presbitériumellenes nyilatkozata: „Én kivált azért idegenkedem a presbitériumtól, mert e szerint a paraszt ítélné a nemes embert.”⁴⁶ Ilyen társadalmi körülmények között az egyetemes papság értelmezése nem lehetett azonos a maival. Ma ugyanis a minden embert egyenlően megillető emberi jogok alapján az egyháztagok számára nehezen lenne indokolható bármiféle különbségtétel, bárkinek az arisztokráciához, bárkinek a tömegekhez sorolása által. De szükségtelen is, hiszen Isten előtt egyenlők vagyunk. A nagy parancsolatok (Mt 22, 37 és 39) így szólnak: „Szeresd az Urat, a te Istenedet teljes szívedből, teljes lelkedből és teljes elmédből! Szeresd felebarátodat, mint magadat!” A felebaráthoz való viszonyunk az előző vertikális irányultság mellett horizontális, azonos státusú, Isten előtt egyenlő, Isten által egyenlően szeretett és egyenlően fontos egyedek közötti, tehát mellérendelt kapcsolat. Embertársamat, testvéremet (a családban velem azonosan szeretett, azonos státusú családtagot) a Krisztusban szeretnem kell, vele egyenrangú vagyok, érte felelősséggel tartozom, vele jóban és rosszban szolidaritást kell vállalnom, mert erre kötelez engem az első parancsolat. Ha elvárom, hogy Isten szeressen engem, tehát én számára minden bűnöm mellett értékes vagyok, én sem tagadhatom meg szeretetemet a másik ember iránt.⁴⁷

⁴⁶ Közli: Medgyesi Pál: *Dialogus Politico-ecclesiasticus*. Bártfa, 1650.

⁴⁷ Ezt erősítette meg bennünk az Európai Egyházak Konferenciájának 2003. június 25. és július 2. között a norvégiai Trondheimben megtartott 12. nagygyűlésén Kenneth D. Kaunda „Mindannyian egyek vagyunk, egy Istennek – a mi Teremtőnknek – a gyermekei” című vitaindító beszéde, melynek során igen részletesen kifejtette, hogy „a felebarát, ahogyan Krisztus megmutatta nekünk nemcsak az, aki természetes módon hasonlít hozzánk. Nem ilyen egyszerű a találkozás olyan felebaráttal, aki a miénktől idegen nyelvet beszél. Felebarátunk az is, aki másik fajhoz vagy etnikumhoz tartozik. Felebarátunk az is, akinek más a bőrszíne. A felebarát lehet nő vagy férfi. A felebarátunknak lehetnek fogyatékoságai. Az a szegény ember, ő is felebarátunk. Igen, az a másik, aki más hiten van, Krisztus szerint ő is a felebarátunk.” A beszéd magyar fordítása megjelent: *Teológiai Szemle* 2004/1.41–45.

Mindezekre is tekintettel nem lelkész egyháztagnaként, reményem szerint a Krisztus-test tagjaként szemléletváltásra kérem és hívom fel valamennyi, köztük lelkész testvéreimet is. Elsőként ugyanis ebben látom a nem látható egyházunk folyamatos reformációjának ma aktuális feladatát. „Mert bár én mindenkivel szemben szabad vagyok, magamat mégis mindenkinek szolgájává tettem, hogy minél többeket megnyerjek” (1Kor 9,19). Pál apostol itteni megfogalmazása szerint bár szabad, de másokért él, másokért válik „mindenki” szolgájává. Pál tehát másokért él, dolgozik, prédikál. Kérdésünk a mai viszonyok között: két évezred múltán maradéktalanul helytálló-e a „másokért élni” példája és programja, vagy ez pontosításra, kiegészítésre szorul? A nagy parancsolatból eredő vertikális és horizontális viszonyrendszert a látható, az ember által alkotott, jogilag szervezett egyházban, ahol a szervezet működtetése, igazgatása érdekében szükségképpen ki kell alakítani függelmi rendszereket is, de soha nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy ez nem történhet az egyházban valaki ellen, csak valakiért. Ebben a tekintetben Pál tanácsa helytálló és követendő.

Az Egyházat mint élő kövek, Jézus Krisztus mint sarokkő mellé építkezve a hívő keresztyének alkotják (1Pt 2,4–5). A választott nemzetség királyi papság is egyben, mert a megszólítottak valamennyien az egyházban lelki áldozatot mutatnak be. Az egyetemes papság elvének teológiai alapját a Szentírás több eleméből is levezethetjük. Így: „Ti magatok is mint élő kövek épüljétek fel lelki házzá, szent papsággá, hogy lelki áldozatokat ajánljatok fel, amelyek kedvesek Istennek Jézus Krisztus által. Ti azonban választott nemzetség, királyi papság, szent nemzet vagytok, Isten tulajdonba vett népe, hogy hirdessétek nagy tetteit annak, aki a sötétségből az ő csodálatos világosságára hívott el titeket.” (1Pt 2,5 és 9). Az újjászületett hívőknek mint élő köveknek kell beilleszkedniük Krisztus templomába (egyházába), melyből létrejön Isten lelki háza, az Egyház. A megszólítottak pedig ezáltal papi feladatot kaptak lelki áldozatok bemutatására. A katolikus teológia szerint a feladatok eltérőek, s ezért eltérő az egyes egyháztagok státusa és ebből eredő felelőssége is. A katolikus egyházban ezért különül el a papi rend, a felszenteltek közössége a laikus egyháztagoktól. A kálvini egyházban hiányzik ez az elkülönülés, nálunk valamennyi keresztyén egyenlő. Egyenlő azért is, mert Krisztus a hatalmat nem az egyház egy részének, Péternek és az apostoloknak, hanem a gyülekezetnek adta. Az, hogy az egyházban mindenki egyenlő, azt jelenti, hogy a gyülekezet egyik tagja sem közbenjáró Istennél (1Tim 2,5), a tisztségviselők (lelkészi, nem lelkészi) nem urai a gyülekezetnek, nem is alkalmazottjai, de szolgálói (Lk 22,26–27; Mk 10,43–45 és 1Pt 5,2–3).

Kié tehát a kormányzati hatalom a látható, emberek által létrehozott, alakított egyházban? A kormányzati hatalom a gyülekezeté, az egyháztagok összességéé. Nem egy emberé, nem a pápáé, nem az apostolok utódaié s nem a lelkészeké, hanem a gyülekezeté. Ez következik az egyháztagok egyenlőségéből, a kulcsok hatalmának református értelmezéséből (Mt 18,18), Krisztus rendeléséből (Mt 18,19-20). Amennyiben tehát az egyháztagok Isten Egyházának egyaránt fontos és egyenlő építőkövei, akik a kulcsok hatalmát és az ezzel járó feladatokat is együttesen kapták, akik Megváltójuktól azt az ígéretet kapták, hogy ha legalább ketten az Ő nevében összejönnek, Ő ott lesz közöttük, akkor az egyházért végzett munkát mindenki el kell hogy lássa, természetesen a maga képességei és hivatása szerint. De mindenkié, s nem pedig egyesek privilé-

giuma ez a feladat. A feladat mikéntje pedig nem rangsorol. Mert ahogyan az építkezések során is az alap, illetve a szegletkő a meghatározó, a többinek nincs kiemelt, hanem csak egyaránt szükséges és fontos szerepe. Státusbeli szerepe csak az, hogy ha hiányzik az egészből, az épület a hiánya helyén meggyengül.

A következő kérdésünk az, hogy mi a szolgálat alapja? Ha a szolgálat alapja nem a katolikus teológia szerinti isteni jog (ius divinum), akkor az nem lehet más, csak a gyülekezet felhatalmazása. Ezért bárki (lelkész, nem lelkész) csak a gyülekezet felhatalmazása alapján jogosult a közösség (Krisztussal közösség) számára egyházi szolgálatot végezni. A tisztségviselők a fő szabály szerint választással szerzik megbízásukat. Megválasztásukkal nem a méltóság nő, hanem csupán a felelősségük (Lk 12,48). Emiatt nem isteni joron, hanem a nem kezdetektől és nem folyamatosan fennálló hagyományokra épülő, az egyház maga alkotta jogára (ius humanum ecclesiasticum) alapítottan „örökölték” a kormányzati feladataikat. Amennyiben azonban az egyetemes papság elvének kimondásával és elfogadásával elvetjük a pápa és a megyéspüspökök isteni joron alapuló, kiemelkedő hatalmát az egyház kormányzatában, akkor a református egyház püspökei nem igényelhetik alanyi joron és „bibliai alapon” a kormányzati hatalmuk teljességét.⁴⁸ Hangsúlyozni kell, hogy a felhatalmazás és a szolgálat, továbbá az annak ellátásáért fennálló felelősség terheli és egyformán terheli a lelkészi és nem lelkészi egyháztagot. Így tehát nemcsak a másokért, hanem a másokkal együtt élő egyháztagok szerepét kell hangsúlyoznunk, s ennek kivetítését szorgalmaznunk az állami, társadalmi életre is.

Összefoglalva a történeti fejlődést a reformáció kezdetétől napjainkig, s benne Kálvin szerepét értékelve megállapíthatjuk, hogy a kálvinizmus az eredeti keresztyén eszmék felelevenítésével a szabadság, a haladás, a vallási és politikai szabadság eszméinek és a modern demokratikus elveknek az elterjesztésében szerzett érdemeket. Ezeknek az értékeknek kell meghatározni ma is az alkotmányos jogállam, és benne az egyházak mint civil szervezetek működésének alapjait. Mi lehet a megoldás az atomizálódott, közös értékek nélküli, a növekvő bűnözés, a terrorizmus jellemezte társadalom problémáira? Vissza kell adnunk az embereknek a közösséghez tartozás tudatát, amely a tapasztalatokat megszerző elődök és ősök, az általuk kialakított viselkedési formák, hagyományok tiszteletét és megbecsülését, az együvé tartozás jelentette biztonság megtapasztalását jelenti, azt az érzést, amely egykor a népekből nemzetet teremtett, amely közös értékek elfogadása mentén szerveződik. A felvilágosodás és eszmerendszerén kifejlődött, az emberi létből mindenféle transzcendens perspektívát eltüntető individualizmus csődjét be kell ismerünk. Nincs önmagától megvalósuló szabadság, egyenlőség, testvériség. A magára hagyott egyén ma is túl kicsi, túl gyenge ahhoz, hogy ebben a kíméletlen harcban egyedül megmaradhasson, a deklarált szabadságjogaival élni is tudjon. Ezért újra kell építenünk, újra kell szerveznünk azokat a közösségeket, amelyek az egyén és az állam közé beépülve, az általuk képviselt értékrendszerek egymáshoz közelítése, konszenzusa alapján azt képesek lesznek mind

⁴⁸ Szathmáry Béla: *Gondolatok egy törvénytervezet kapcsán*. Református Egyház 1998. 1. 22–23. Vitairat Hegedűs Loránt: *A református egyház bírósági törvényéről*. Református Egyház 1997. 11. számban megjelent téziseiről

az egyén, mind az állam fölé emelni. Újra értéket kell adnunk a még meglévő közösségeknek, elfogadtatva hosszú-hosszú nevelési, szocializációs folyamat eredményeként, hogy az egyén és közösség összetartozik, és így egymástól függ. Az egyén és a közösség egymásnak konstitutív eleme, a közösség nem az őt alkotó egyének összességével azonos, hanem több annál. Intézményei, szellemi és szimbolikus hagyományai, a múltból átöröklött értékei, a már eltűnt nemzedékek tapasztalatai és kulturális kincseinek hordozói, ugyanakkor ezeknek az értékeknek a közvetítői is a jövő nemzedékei felé.⁴⁹ Ilyen közösség alapvetően a család, az egyház, és ilyen, történelmileg kialakult, letisztult és bizonyítottan társadalomszervező értékrend a zsidó-keresztény vallás.⁵⁰ Ez az értékrend a teremtettségét elfogadó ember akaratának szabadságára, saját maga által is kontrollálható felelősségtudatára, gondolkodási, mérlegelési és döntéshozatali képességére, következképpen az *emberi lelkiismeretre épül*. Kálvin az ember-ember kapcsolatban az Isten által adott szabadságban a lelkiismeretet tette meg a törvények alapjául, mely által az isteni törvények adták és kell hogy adják ma is a jogban nélkülözhetetlen alapértékeket. A minta adott, ismerjük meg és ismerjük fel újra.

Dr. Szathmáry Béla (Sátoraljaújhely, 1956) PhD jogász, a Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Karán tanszékvezető egyetemi docens Budapesten; bíró Sátoraljaújhelyen. Digitalizált írásait lásd: www.mtakoztest.hu, e-mail: szathmary.bela@gmail.com.

A tanulmány egy változata megjelent In: Fazakas Sándor (szerk.): *Kálvin időszerűsége. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékéről és magyarországi hatásáról*. Budapest, Kiadja a Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, 2009, 377–410. o.

⁴⁹ Lásd erről részletesen Segesváry Viktor: *Kisebbségi és emberi jogok – A kisebbségi csoportjogok beintegrálása az emberi jogok uralkodó doktrínájába*. In: *Tanulmányok, cikkek, beszédek és előadások*. Mikes International, Hága, 2006, 65.

⁵⁰ Hangsúlyozandó, nem egyházi, hanem vallási értékrend. Az egyház, majd később egyházak ugyanis sokszor megcsúfolták és hiteltelenné tették azt. Így csak valláserkölcscről és nem egyházerkölcscről szabad beszélnünk a továbbiakban. Az emberi jogok és a keresztény egyház kapcsolatáról lásd Sawyer, Frank: *Természeti törvény és emberi jogok*. In: *Isteni célok és emberi lehetőségek*. Hernád Kiadó, Debrecen, 2004, 57.

ÁBRAHÁM

JERIKÓ

ÉGŐ CSIPKEBOKOR

Dr. Éles Csaba

Kálvintól Kazinczyig

2009 nagy jubileumainak fő üzenetei a reformációtól
a reformkorig: morál, műveltség, munka

Az évfordulók a művelt nemzetek szabályos, időközönként beköszöntő emlékeztetői. Amennyire szomorú dolog felejteni, olyannyira főlemelő érzés emlékezni. A célzatosan tartalmas emlékezésben mindig a jelenről és a jövőről van szó – csakhogy a múlt közvetítésével. Minél számottevőbb személyekről és cselekedetéről feledkezünk meg, annál inkább száll alá a becsületünk. Ez megfordítva is igaz: minél jelentősebbek azok az egyéniségek és tettek, akikre és amikre emlékezünk, annál inkább emelkedhetünk általuk magunk is. Az emlékezés tényszerűsége azonban csupán a kezdet. Hamar előtérbe kerül az emlékezés mikéntje és méltósága, elvi és erkölcsi tisztasága. Az emlékezés legyen tűz, amely régi lángokat szít föl; a tűz legyen tartós, árásszon fényt és meleget az ünnepek utáni mindennapokra is. A múlt érdemdús géniuszaik ugyanis nemcsak elvégzett eredményeket, hanem megoldandó feladatokat is örökül hagytak az utódaikra; s nemcsak az emlékezés, hanem tetteik folytatásának-kiteljesítésének feladatát is.

Az évfordulós megemlékezésekben látszólag tehát a múlt megbecsülése, valójában a jelen önbecsülése és a jövő lehetősége a tét. Drámainak tűnhet ez az állítás, holott ezen a téren van nála még drámaibb is. Ott rejtőzik benne a tragédia: a jövőbeli perspektívák elhalványulása, majd elvesztése a múltbeli értékek „hűtlen kezelésével” kezdődik. „A nemzet, ha nem érzi múltját, elveszti jelenét.” Ezt Erdélyi János állította 1856 tavaszán, *A hazai bölcsészet jelene* című tanulmányában. „Nem lehetünk eléggé féltékenyek nemzetiségünkre – írta Eötvös József. – Mi az egyesnek jelleme, az népnek a nemzetiség, s amely nép ezt elveszté és múltját megtagadta: a jelenben csak megvetést, a jövőtől enyészetet várhat, és nem is érdemel mást.” (*A hazai sportról*, 1857).

Miként Erdélyi János és Eötvös József idézett szavai, Gyulai Pál figyelmeztetése is történelmünk abból a borongósan komor korszakából származik, amelyet a világozi fegyverletétel és a kiegyezés megkötése határolnak be. „A múlt tiszteletén, a jelen munkáságán, a jövőbe vetett hiten nyugszik a társadalom, az állam és az egész emberiség. Jaj a kornak, mely a múltat bálványimádással, a jelent tespedéssé aljasítja, valamint annak is, mely csak rontani képes s lelkesülése a jövőért nem egyéb, mint a szenvedély és tehetetlenség rajongása.” (*A kolozsvári Református Főiskola tanévének megnyitásakor*, 1861. szeptember 7.) A társadalom legfontosabb tudati, anyagi és lelki támaszai tehát a történelmi műveltség, a munka és a hit.

*

Ez az írás prolegomena egy nagyrészt még megírandó könyvhöz. Olyan elő- vagy tervtanulmány, amely a megjelenő kötetnek nyitó fejezete is lehet

majd. Előzetese és szellemi hírverése egy művelődéstudományi jellegű *Tripartitumnak*. Nem rezümé tehát, hanem – prolegomena. Ugyanakkor kockázatos kísérlet is, hiszen egy elkészült könyv többé-kevésbé mindig másabb, mint az eltervezett (legyen az bár készülóban is).

A kötet anyagának elrendezése még akár jelentősen is megváltozhat: elősorbán a gondolkodás és az írás, a formálódás és komponálás, egyszóval a szellemi alkotás természetéből fakadóan. A másik lényegesen befolyásoló tényező lehet az irodalomismeret tágulása. Egyrészt régibb keletű dokumentumok felszínre kerülése, másrészt kortárs értékelések és interpretációk megjelenése. Mindez azonban a prolegomena aspektusából mégis mellékes. A lényeg ugyanis az, hogy azok az alapgondolatok, amelyek a jelen előtanulmányt vagy esszészerű tervezetet meghatározó módon jellemzik, ugyanazok éltsék-mozgassák folyamatosan a készülő és kiadandó könyvet is. A prolegomenát és a könyvet tehát mindenekelőtt a koncepció eszmeisége köti össze.

Hármaskönyvet említettem, mert a megalkotandó kötet kisebb-nagyobb írásai (cikkek, esszék, tanulmányok) három halmazba illeszkednek bele. (A halmazok a kompakt monografikus könyvek részeinek, az írások pedig e részek fejezeteinek felelnek meg.) A halmazoknak főhősei, a főhősöknek társaik és méltatóik – tehát korszakuk és utókoruk van. Együttesen teremtik meg a fő részek tartalmi dimenziói kitágulásának lehetőségét.

2009 Kálvin és a reformáció éve. A klasszikus reformátorok mint reneszánsz kori humanisták. Kazinczy klasszicizmusa. Hunyadi Mátyás magyar királlyá történt megkoronázásának 550. évfordulója okán 2008 a reneszánsz éve volt hazánkban. 2009 viszont az egyetemes, az ökumenikus szemléletet elfogadó keresztény világban a reformáció éve. Amikor 1983 volt az, akkor Luther Márton, most Kálvin János megszületésének 500. évfordulóját ünnepeljük. A reformációnak ezek az emlékévei egyben az egész protestantizmuson belüli ökumenizmusnak emelkedett bizonyítékai is, hiszen Luther az evangélikus, Kálvin viszont a református hit hősi apostola a kora újkorban.

Készülő könyvem első „halmazának” írásai – ebből az életrajzi tényből következően – Kálvin és mély merítésű történelmi kora köré csoportosulnak. Kálvin azonban nemcsak megszületése (Noyon, 1509. július 10.), hanem szellemi életműve – pontosabban: fő szellemi műve – miatt is kínálja most a megemlékezés lehetőségét. 450 éve, 1559-ben jelent meg ugyanis Genfben a *Tanítás a keresztyén vallásra (Institutio Christianae Religionis)* végleges, latin nyelvű változata. (Ma a természettudomány érdekeltjei is egyszerre emlékeznek Darwin születésének 200. és *A fajok eredete* című fő műve megjelenésének 150. évfordulójára.) Az első fogalmazvány 1536 márciusában jelent meg Bázélban. Ugyanott és ugyanazon esztendő július 12-i napján elhunyt Rotterdami Erasmus. Ugyanabban az évben, amikor megjelent az *Institutio* végleges szövegű és legteljesebb változata, Kálvin János javaslatára létrejött a Genfi Teológiai Akadémia is. Az előbbi a szerző legfőbb *szellemi* – az utóbbi az alapító legfontosabb *intézményi* öröksége. Mindkettő 1559-ben, tehát 450 éve.

Ezek a meghökkentő tények, hogy tehát Kálvin, a „szirt-lelkű” (Agy) éppen akkor „dörögte el gránitszavát” (Huizinga), amikor Erasmus elnémult, mélyen szimbolizálják a humanizmus és a reformáció ellentmondásos korszakváltását:

folyamatosságát és diszkontinuitását. (Ez egyébként igazából és konkrétan Erasmus és Luther viszonyának alakulását jellemzi.) Az érett reneszánsz és a reformáció kezdete párhuzamos történelmi létének is fölmutatható egy szimbolikus jelentőséget nyert életrajzi évszáma. Ez 1483: Raffaello és Luther születésének esztendeje. Végül a harmadik ilyen jellegű év már egyfelől a manierizmussal, másfelől a helvét hitvallás klasszikus kiérlelődésével kapcsolatos. Ez 1564, amely Michelangelo és Kálvin életének lezárulását jelentette. 1483, 1536 és 1564 tehát egyrészt a reneszánsz, a humanizmus vagy a manierizmus – másrészt a reformáció találkozásának éveit.

Kálvin – szigorúan megmaradva a polgárság élet- és értékvilágának keretein belül – a legradikálisabb reformátor a maradandónak mondható protestáns felekezeti irányzatok vezetői között. De ugyanebben a csoportban nemcsak a legradikálisabb, hanem a legkésőbb megjelenő is. Ebből adódóan elsősorban Kálvin az, aki nem érthető meg először Luther, majd Ulrich Zwingli nélkül. Ez annyiban igaz megfordítva is, hogy a kikristályosodó kálvini tanítás élesebb kontúrokat adó tükörként mutatja meg Luthert és Zwinglit.

Szellemi összetartozásukat minden másnál szerencsésebben szimbolizálja, hogy mind a négy nagy (és egyben négy leghíresebb) reformátor ugyanonnan az intellektuális forrásvidékről indult (természetesen a Biblia mellett) – és ugyanazokhoz a teológiai tekintélyekhez érkezett meg. Mind a négyen, mert az előbb említettek közé gondoljuk Luther baráti rokonát és szellemi szövetségeseit: „Németország tanítóját” (*Praeceptor Germaniae*) is. Philipp Melanchthonról van szó, akinek pedagógiai munkássága mély nyomokat hagyott elsősorban Comenius munkáiban.

Pályájukat mindannyian az európai humanizmus hatására kezdték. Melanchthon (ez eredeti nevének görög megfelelője!) heidelbergi és tübingeni egyetemi tanulmányait nagybátyja támogatta. Az a Johann Reuchlin, aki – Erasmus mellett – az ifjú Kálvin mintaképe is. Kálvin Párizsban Guillaume Budé neves francia humanista tanítványa volt; s 1532-ben egy Seneca-kommentárral debütált a szellemi életben. Luther bekapcsolódott az erfurti egyetem humanista körének életébe, s egy rövid időre ő is görögösítette a nevét. Melanchthon mellett Zwingli a másik legműveltebb reformátor a filozófia tudományában. Jellemző rá, hogy a mennyekben Szókratészt, Platónt és Senecát szerette volna személyesen is megismerni.

Luther és Melanchthon, Zwingli és Kálvin reformatori eszmélése viszont egyaránt elképzelhetetlen két, ugyancsak ókori szellemi fárosz nélkül. Egyikük a Saulusból lett, de Szent Pétert bíráló Szent Pál; aki emiatt minden későbbi, pápát kritizáló pap vagy prédikátor bátorító példaadója. Másikük Szent Mónika fia: Aurelius Agustinus, aki a színházakat hosszú évtizedekig előnyben részesítette a Szentírással szemben. Számunkra ő az ezt is megvalló Szent Ágoston: a predesztináció tanának – Luthernél és Kálvinnál egyre erőteljesebben visszhangzó – legelső teológusa.

Mindez most csak példákkal illusztrált jelzése annak a lényeges történelmi ténynek, hogy a reformáció komolyan kötődik – közelebről és filozófiai szempontból – a reneszánsz kori humanizmushoz. Távolabbról és teológiai értelemben pedig az ókori, tehát a korai kereszténységhez; illetve a humanizmus révén egy szelektált, de mégiscsak „pogány” antikvitáshoz. Később, a XVII.

században, Comenius gondolkodásában – főként antropológiai és pedagógiai hangsúlyokkal – ez a kettős szellemi orientáció sajátos módon megismétlődik. Az ő esetében természetesen nem főként egymásutániségében, hanem eleve párhuzamosan.

Cicero és Seneca azon néhány antik auktor közé sorolható, akiket Luther erkölcsi alapon elfogadhatónak mondott. Figyelemre méltó, hogy később – az ókori írók közül – éppen rájuk hivatkozott a legtöbbször Comenius. Ha *A világ útvesztője*, a *Didactica Magna*, a *Pampaedia* és más, hosszabb-rövidebb értekezések szerzője a világról és az emberről, az iskolaügyről és a nevelésről elmélkedik, akkor az antik citátumok szépen összesimulnak a humanistáktól és reformátoroktól kölcsönzött idézetekkel. A legtöbb esetben Erasmus és Luis Vives, Melanchthon és Luther; alkalmasint Pico della Mirandola és Morus Tamás, Justus Lipsius és Francis Bacon valamelyik nyilatkozatával – vagy valamelyik cselekedetével, esetenként csupán nevének említésével.

Kazinczy, aki – tisztán nyelvészeti szerepkörében – magyar Goethének mondta magát, egy késő reneszánsz építész nevével szimbolizálta munkásságának fő tendenciáját. Az *Itáliai utazás* olvasása során fokozatosan kiviláglik, hogy Goethe szemében a XVI. századi olasz képzőművészet és építészet három legnagyobb formátumú alkotója: Raffaello, Michelangelo és Palladio. Ez utóbbi – mondja Kazinczy, bár Michelangelóra is vonatkoztathatta volna – rombolt, hogy építhessen. Ilyen a nyelvújító munkája is; ez a magyar nyelv – Erdélyi János metaforáival élve – legnagyobb „építésének és kertésének” ars poeticája. Kazinczy Ferenc Kálvin Jánosban is a nyelvművészt értékelte a legtöbbször és a legmaradandóbbra. Közelebről ez az *Institutio* „szép deákságát” érinti – ami úgy is értelmezhető, hogy Kálvin végleg lerombolta a skolasztika avított latinságát és fölépítette (Budé és Seneca nyomán) az új idők modern stílusú, egyszerű íróművészi és teológiai értelemben tudományos igényű latin nyelvezetét.

A reformáció kulturális és társadalmi jelentősége XIX. századi magyar tükörben. Az alábbiakban azt mutatjuk be, hogyan látta négy XIX. századi magyar írástudó a reformáció szerepét és jelentőségét; térben és időben kibontakozó hatását az egyetemes és nemzeti történelemben, a vallás- és művelődéstörténetben. Előrebocsátjuk, hogy ez a tükörkép négyőjük közül azon filozofikus hajlamú író esetében lesz a legösszetettebb, aki elhunytának századik évfordulója okán maga is a 2009-es év megemlékezésére érdemes jubilánsai közé tartozik. Életük, pályájuk egy bizonyos kisebb-nagyobb időszakában hárman is részt vettek a magyar felsőoktatásban. Közülük ketten közvetlenül is kötődtek a református egyházhoz: Gyulai Pál a kolozsvári főiskolán, Erdélyi János a sárospataki kollégiumban – míg Pulszky Ágost a budapesti egyetemen tanított.

Szellemi érdeklődési körüket, tudományos jellegű tevékenységüket tekintve mindannyian gazdag és szerteágazó életművet teremtettek. Eötvös József (1813–1871) egyetemi tanulmányainak befejezése (1831) után mindvégig politikusi és írói (versek és regények, történelemmel, filozófiával, irodalommal, politikával és más kérdésekkel foglalkozó könyvek, tanulmányok stb.) életet élt párhuzamosan. Pulszky Ágost (1846–1901) jogfilozófus és szociológus, vallástörténész és politikus; Erdélyi János (1814–1868) filozófus és esztéta,

irodalomtörténész és kritikus, költő és néprajztudós; Gyulai Pál író és költő, irodalom- és színházkritikus, esztéta és közíró. Gyulai 1826. január 25-én született Kolozsvárott, s éppen száz esztendeje: 1909. november 9-én hunyt el Budapesten.

Már idéztük Gyulai Pálnak a kolozsvári Református Főiskola tanévnyitóján, 1861. szeptember 7-én, fiatal tanárként tartott nagy előadását. Abban a reformáció lényegére is rámutatott, amikor kifejtette, hogy ez a „nagy mozgalom” éppen hogy nem bizonytalan kísérletezgetés valamiféle új iránnyal, hanem biztos visszatérés az eredeti gyökerekhez, a hit szilárd és tiszta alapjaihoz. A reformáció „a hívők harca volt, kik föltámadtak az emberi tekintély ellen, hogy visszaállíthassák az istenit, s megmenthessék az emberiséget a már örvénylő hitetlenségtől; a megsértett erkölcsi érzés forradalma volt ez, mely a lelkiismeretet újra visszaadta az emberi léleknek, s a hitet, a megbánást tette egyedüli közbenjárójának Isten és ember közt. A vallásosságnak egy újabb, egy gazdagabb forrása nyílt meg, az erkölcsiség tisztulva lépett elő, éppen úgy megvetve a rajongó spiritualizmus önkínzásait, mint a pogány materializmus kicsapongásait.”

Jellemző, hogy Apáczai Csere János is „az evangéliumi világosságnak Luther, Bucer, Oecolampadius, Zwingli és Kálvin által való újjászületésére” tett utalást abban a székfoglaló beszédében, amelyet a gyulafehérvári „hírneves” kollégiumban, 1653. november havában tartott. Az ebben a kérdésben tehát közvetlenül is érintett Kálvin ezt a *biztos visszatérést az eredeti gyökerekhez, a hit szilárd és tiszta alapjaihoz* úgy fejezte ki, hogy „az Úr engemet is fölvett azok sorába, akiknek ténykedése által mainapság a tiszta evangéliumi tant visszaadja a világnak” (*Ajánlás a Timótheushoz írt Levelek magyarázatához*, 1548. augusztus 1.).

Egyetemes törvényszerűség, hogy a radikális megtisztulás minden esetben alapfeltétele és ösztönzője bármiféle későbbi virágzásnak és termékeny gyümölcsözésnek. Így történhetett, hogy a XVI–XVII. századi reformátorok hol harcosabb, hol békésebb tevékenysége nyomán nem egyedül a hitélet, hanem a tudományos és művelődési élet is megújult. „Mihelyt ki lőn mondva hogy a szentírást szabadon vizsgálhatjuk, új szellem kezdett lengedezni a tudás majd minden ágában – folytatódik Gyulai előbb idézett gondolatmenete. – Az igazság erős ösztöne, a szabad vitatkozás kéje, a kutatás ingere kezdte megragadni a nagy gondolkozókat. Közkinccsé tenni a tudományt lőn a század jelszava, s a vallásos buzgóság és tudományszomj nem szűnt meg újabb meg újabb iskolákat alapítani. A gondolat szabadsága megszülte magát a gondolatot, a tanításé pedig magát a tudományt.”

Amikor Eötvös József 1859/1860 körül – gondolkodása önmagának szóló tisztázásaként – megvonta a reformáció mérlegét, egyszerre bírálta és méltányolta is a protestantizmus működésének addigi menetét. Szavainak hitelét biztosítja, hogy a kritikát a történelmi, államjogi, politikai érdeklődésű tudós – a dicséretet viszont a római katolikus felekezetű, vezető művelődéspolitikus fogalmazta meg. „A reformációnak első következése az vala, hogy az egyházat a világi hatalomtól függőbbé tevő, mint az elébb volt; a kárt, mely ebből az egyedi szabadságra nézve támadhatott volna, a szabad vizsgálódásnak elve oly tökéletesen ellensúlyozá, hogy egészen véve az egyházi reformáció a

legnagyobb lépés, melyet az emberiség a kereszténység első behozása óta ez irányban tett.”

A hitélettől a szellemi életig: a protestáns mentalitás „kirajzásának” ez az egyik fő útiránya. Létezik azonban egy másik lényegi tendencia is, amely az egyházi élettől az állami és társadalmi élet felé mutat. A gondolatok és vélemények szabadsága, a vitatkozás mint szuverén vélemények ütköztetése viheti előre ugyanis mind a tudományokat, mind a társadalmakat. A fiatal Gyulai Pál gondolkodásának mélységét és modernségét jól jellemzi az, ahogyan eljut fölismérésének világos okfejtéséhez. „A nemzeti egyházak megalapítása élenkésbé tette a nemzeti öntudatot, a nemzeti nyelven való tanítás erős lendületet adott a nemzeti irodalom szárnyalásának, az egyházi önkormányzás gyakorlata pedig vagy fölébreszté, vagy megszilárdította az alkotmányos érzelmeket. Ott ahol az emberek megszokják az egyházban önmagukat kormányozni, az államéletben is hasonlóra fognak törekedni, ott ahol az egyházban a képviselői rendszer virágzik, ott az államban sem sokáig uralkodhatik az abszolutizmus.”

Eötvös egy korábbi, valamikor 1852 és 1859 közötti (részben 1855/56-hoz köthető), szintén „belső használatra” szóló megállapításában az önkormányzatiság és az egyéni szabadság sajátos jegyeit emelte ki a reformáció fő jellemzőiként. „A protestantizmus nagy eredményei a selfgovernmentnek köszönhetők. (...) Egészen véve e nagy mozgalom nem egyéb, mint az egyéni szabadság elvének reakciója a vallás körében, s éppen mert e reakció természetes, mert annyi elnyomás után kikerülhetetlen vala, ez az, minek e nagy ügy véggyőzelmét köszöni.”

Maga Kálvin ebben a kérdésben is lényegre törően és világosan fejtette ki irányadó állásfoglalását. Miért van oly nagy szükségünk a polgári kormányzásra, amiként a kenyérre és vízre, a napsütésre és a levegőre? „Vigyáz arra, hogy a köznyugalmat senki meg ne zavarhassa, és mindenki épen és sértetlenül megtarthassa azt, ami az övé, és hogy emberek zavartalanul érintkezhessenek egymással, és hogy a becsület és a mértéktartás megőriztessék. Egyszerűen, gondoskodik róla, hogy egyfelől a keresztyének között a vallás nyilvános gyakorlása, másfelől pedig az emberek között az emberiség fennmaradjon.” (*Tanítás a keresztyén vallásra*, 1559).

Pulszky Ágost éppen Pázmány Péterről írott monográfiájában fejtette ki a protestantizmus gondolati lényegének életképességét, szellemi virulenciáját, főbb eszmei üzeneteinek erőteljes továbbhullámzását a felvilágosodás végéig. Más szavakkal kifejezve ez azt jelenti, hogy a reformáció az egyetemes szellemi élet döntő jelentőségű inspiráló-termékenyítő forrása a XVI–XVIII. században. Indokolt tehát, hogy Pulszky Ágost 1887-ben megjelent könyvét Kemény Gábor (őt is jellemző módon) szükségesnek tartotta idézni 1948-ban végre napvilágot látott tanulmánykötetében.

„A protestantizmusnak sohasem az képezte tulajdonképpeni becsét és erejét, ami benne rejleni látszott, hanem mindig az, ami belőle korról korra szinte váratlanul fejlődött. Luther és Kálvin tanai magukban keveset nyomtak volna az emberiség történetében, ha közvetlen alapul és alkalmul nem szolgálnak Melanchthon és Grotius, Milton és Locke, Leibniz és Lessing, Kant és Schleiermacher, Rousseau és Burke gondolkodásának s az őket környező és követő iskolák és írók nagy tömegének, míg közvetlen előidézték mind a ka-

tolicizmus regenerációját a XVI. században, mind a janzenizmus nagyszabású kifejlését a XVII. században, valamint Bayle-től Montesquieu-ig, Voltaire-ig és az enciklopédistákig a kritikai szellemet a XVIII. században, majd a protestáns önállóságot.”

Erdélyi János *A jelen* című, 1851 közepén keletkezett, egyszerre történelmi magyarázatot kereső és össznemzeti vigasztalódást is kínáló, filozofikus esszéjében fölállított egy párhuzamot történelmünk addigi két legnagyobb, súlyos következményekkel járó veresége között. Mohács és Világos: mi mentette meg akkor, és mi mentheti meg most a magyarságot? Önnön kérdésére ez Erdélyi rövid válasza: a hit és a kultúra; hiszen a hit spirituális értelemben nem más, mint a lélek és a szív vallási kultúrája. Más szavakkal és konkrétabban: a nemzeti kultúra olyan alapvető komponensei, mint a nemzeti vallás, a nemzeti nyelv és a nemzeti irodalom.

Erdélyi okfejtése nyomán így jutunk el Kálvintól – még a XVI. században maradvá – például Kálmáncsehi Sánta Mártonhoz, később – az Apáczaival baráti kapcsolatba kerülő – Komáromi Csipkés Györgyhöz (mindkettőjük élete Debrecenben kötött ki), majd Kazinczy és Kölcsey korához. „A reformáció és mohácsi gyásznapi igen közel esnek egymáshoz; ha ezáltal szenvedett is a nemzetiség, nyert amabban, s így a keresztyén vallás bevétele által ejtett csorbát kiforrotta egészen, amint hogy irodalmi eszmélődés csak ezóta van nemzetiségi fáradalmainkban. (...) Amit mondani akarék, ide megy ki: magyarnak főkincse a nemzetiség, s ezt bármennyi vésznek látta kitéve régibb s újabb időben, meg bírja mégis tartani mindig, mert fogékony volt keble az új eszmékre, hajlandó az idő követeléseire. A mai kor lelke a nemzetiségeket úgy veszi, amint találja. Azért boldog nép, mely irodalomban virágoztatja már, és annyira képezé nyelvet, hogy minden eszmének elfogadására alkalmas.”

A hit a belső nyelv, amely a vallásban és az egyházban testesül meg; míg a szavak és a mondatok a külső nyelv, amely az irodalmi műfajokban (a művészi szépprózától a tudományos értekezésekig) inkarnálódik. A folyamatoknak ez a két nagy ága először önmagában, másodsor az egyre gazdagodó nyelve, szellemisége, kultúrája révén öntudatosodó nemzetben, nemzetfejlődésben találja meg a célját.

2009 Apáczai éve. Comenius – Apáczai – Tessedik. Nemzetnevelés: kritikus helyzetkép és iskolaügyi perspektíva. Erdélyi János tanárelődje Sárospatakon – 1650 és 1654 között – Johannes Amos Comenius; Gyulai Pál pedig Kolozsvárott, 1656-tól 1659-ig – az ezt megelőzően a gyulafehérvári kollégiumban tanító (1653–1656) – Apáczai Csere János. Apáczai 1625. június 10-én született, s éppen 350 esztendeje, 1659. december 31-én hunyt el. Míg (viszonylag lazább szerkezetű) könyvem első részének témáit általában a reformáció és konkrétan Kálvin kínálja, addig a második részt Comenius és Apáczai fogják majd tematizálni. A fönti évszámokból kitűnik, hogy közvetlen életrajzi kötődés is kialakulhatott volna kettejük között.

Erdélyi János Comeniustól és Apáczaitól számítja az érdemi hazai bölcsészeti kezdetét. Ennél is izgalmasabb – mivel egy valóban aktuális társadalmi szükségletünk történelmi előzménye –, hogy Comeniustól és Apáczaitól kezdve ragadható meg a tudatos magyar nemzetnevelés problémaköre. Comenius és

Apáczai Csere János örököse a XVIII–XIX. század fordulóján Tessedik Sámuel: például a lustaság leküzdésének és az iskolai munkára nevelés területén.

Apáczai Csere János a magyar neveléstörténetben azonban nem Comenius és Tessedik között, hanem Comenius kortársaként helyezendő el. Apáczai nem tanított Sárospatakon Comenius kollégájaként (bár nem Lorántffy Zsuzsannán múlott, hogy nem lépett Comenius örökébe), így nem befolyásolhatták személyesen egymás sorsát és szellemiségét. Csak találgatnunk lehetne, hogy Apáczai marasztalta volna tovább Magyarországon Comenium – avagy Comenius vonzotta volna magával vissza Hollandiába Apáczait? Mindenesetre önmagában is érdekes és jellemző az a tény, hogy Comenius 1650 novemberében *A lelki tehetségek kiműveléséről* címen megtartott előadásával lépett a pataki diákok elé; és szinte napra pontosan három évvel később, 1653 novemberében pedig Apáczai *A bölcsesség tanulásáról* című beszédével a gyulafehérvári kollégisták elé.

A sárospataki iskola korabeli hírére jelzi és Apáczai elfogulatlanságát jellemzi, hogy ebben a nagy ívű orációjában hosszan tiszteleg tevékenységük előtt. Ez így van rendjén, hiszen sokkal több és erősebb az, ami két iskolát összefűz, mint az, ami elválaszt. Különösen a kiemelkedő tanáregyéniségek tudják ezt. Ahogyan Comenius egész földrészünk, úgy Apáczai egész országunk oktatásának ügyét látta szinte mindig lelki szemével. Ezért kezdődhetett éppen kettejükkel a *magyar nemzetnevelés* története.

„Szóljon a pataki főiskola, mely ma is érzi a reformáció tüzét, és vallja meg, sőt örömkönnyekeket hullasson velem együtt, hogy megszabadult a régi, szerencsétlen tanítási rendtől a már megboldogult Zsigmondnak, e páratlan hősnek nagy buzgalmából és Tolnai működése által! Hirdesse messze, és acélveszővel örök időre vésse márványköbe: a felséges fejedelemasszony, Lorántffy Zsuzsanna királyi lelkének minden törekvése az, hogy a legképzettebb, legszorgalmasabb és az iskolák megreformálására leghivatottabb professzorokat pártfogolja. Innen ered a Comeniusok meghívása messze idegenből, innen adódik a Tolnaiak, Szőlősiak, Baczoniak, Veresegyháziak működése, akiknek együttes munkáját majd megérzi, ha még nem érezte meg Magyarország!” (*A bölcsesség tanulásáról*, Gyulafehérvár, 1653 november).

Apáczai igen nagyon szerette népünket, szavaival ezért pellengérezte ki és ostorozta meg. Ezáltal akarta ugyanis ráébreszteni átmeneti hibáira és fogyatékoságaira, korlátaira és elkorcsosultságára, szellemi szegénységére és elmaradottságára. Apáczai azonban nemcsak korholni jött, hanem javítani és utat mutatni is. Ahogyan megkezdte működését a gyulafehérvári akadémián, úgy kezdte el a kolozsvári kollégiumban is. Pontosabban nem egészen úgy, hanem még fokozottabb elszántsággal és erőfeszítéssel. A két bemutatkozó beszéd alaphangja, tendenciája azonban ugyanaz: mélyen állunk – de magasra kell törnünk.

„De szeretném tudni, honnan van a mi házi tűzhelyeink körében is annyi gonosz család, annyi rossz családapapa, családapanya, rakoncátlan fiú, csalárd, verekedő és kegyetlen földesúr, ármányos és hűtlen szolga? (...) És az állami életben, annyi megvásárolható bíró, ügyvéd, annyi igazságtalan per, méltatlan adóztatás, zaklatás, zsarolás? (...) És mindenféle annyi feldúlt ház, birtok és falu, romos város, piszkos utca, elcsúfított, ronda tér. – És – hogy röviden meg-

mondjam, ami a nyelvemen van – honnan van annyi nagyon rosszul intézett közügy? Onnan, hogy nincs nekünk, magyaroknak egyetlen egy akadémiánk sem, s így nincs hely, ahol tanítsuk és egyben sürgetőleg hangoztassuk az erkölcsstant, mely megfékezi a bűnöket; az ökonómiát, mely igazgatja a családok életét; az orvostudományt, mely megőrzi az egészséget; a matematikát, mely városokat, utcákat, templomokat, palotákat és tornyokat emel; végül a filozófiát, mely gyökere minden tudománynak és mesterségnek. (...) Így bizony rászolgálunk arra, hogy a körülöttünk lakó nemzetek úgy beszéljenek rólunk, mint a legértelmetlenebb és legtudatlanabb, ostoba és renyhe emberekről, akik már csecsemő koruktól kezdve állati butaságra vagyunk szánva. Akadémiák, csak akadémiák vagy legalábbis főiskolák menthetnek meg bennünket ettől a gyalázattól, s nem erőtlen szóbeszéd, nem hívságos elgondolások, nem a vak érzelem, amely mindig szerfölött hízeleg önmagának.” (Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról és a magyaroknál való barbár állapotuk okairól, Kolozsvár, 1656. november 20.)

„Röstelkedjünk végre ilyen nagymérvű tudatlanságunkon! Érezzük már egyszer szégyennek, ha ezek az idegenek továbbra is barbároknak, bárgúyaknak, nehézfejűeknek, faragatlanoknak hívnak bennünket! Mi jót hozhat az ránk, ha az idegeneknek örökké csak jóízú nevetésre adunk alkalmat? Nevetnek rajtunk, és igazuk van! (...) Nincs semmi ok arra, hogy valami képzelt barbárság miatt Magyarországot ebből a sorból (ti. Kaldea, Egyiptom, Hellász, Latium, tehát például az ókori művelt nemzetek sorából – É. Cs.) bárki is kivége. A Szegeziek, Molnárok, Geleiek, Csulaiak, Medgyesiek, Keresztúriak, Tolnaiak, Gidófalviak s – nehogy az ellenfélnél elhallgassam a kiválóságot! – a Pázmányok, Csanádiak, Enyediek, Dálnokiak emlékezetű első leheletre szétoszlatja e hamis vélemény átlátszó ködét, egyszersmind szemmel láthatóan igazolja, hogy nem népünk barbár szellemében rejlik szerencsétlen elmaradásunk oka, hanem a tanítás szerencsétlen rendjében.” (A bölcsesség tanulásáról; Gyulafehérvár, 1653. november).

2009 Kazinczy éve. Nemzetnevelés és nyelvújítás. A felvilágosodástól Kazinczyig. Kazinczy visszakapcsolódása a reformáció klasszikus századaihoz és Apáczaihoz. A magyar nemzetnevelés hosszú, mintegy százszázalékos klasszikus kora – négy vagy öt alkorszakra bonthatóan – a felvilágosodás korától a kiegyezés körüli évekig tartott. Problémakörét és gondolatkincsét – a pedagógiai írók mellett, azokat olykor megelőzve és fölülmúlva – olyan jeles irodalmárok és nemzetpolitikai egyéniségek gazdagították, mint Bessenyei György és Kármán József, Kazinczy Ferenc és Berzsenyi Dániel, Széchenyi István és Kölcsey Ferenc, Wesselényi Miklós és Kossuth Lajos, Bajza József és Vörösmarty Mihály, Petőfi Sándor és Vasvári Pál, Szemere Bertalan és Eötvös József, Deák Ferenc és Gyulai Pál, Táncsics Mihály és Mocsáry Lajos.

Közülük az idén 250 éve, 1759. október 27-én Érsemjén községben született Kazinczy Ferenc készülő könyvem harmadik részének főhőse. A többiek – lett legyen jelentőségük bármilyen kiemelkedő – most csak annyiban kerülnek előtérbe, amennyiben előkészítették, segítették, értékelték stb. ezt a döntően nyelvi – illetőleg kritikai, tudományos és szépirodalmi – dimenziókban kibontakozó, tehát kulturális nemzetnevelést.

Luther és Kálvin megtisztították a keresztény vallást és egyházat, hogy érvényesülhessen lényege: a hit és a morál. Comenius és Apáczai meg akarták tisztítani az erdélyi és partiumi, a magyarországi és európai iskolákat, hogy érvényesülhessen lényegük: egyfelől a műveltség, a tudás – másfelől a közéletiségre és a munkára való nevelés (a közönyösség és a lustaság eredendő bűneivel szemben). Kazinczy és követői nagy elszántsággal láttak neki nyelvünk megtisztításához és megújításához, hogy jobban, azaz egyértelműbben, árnyaltabban, korszerűbben érvényesülhessen lényege: a gondolatok és az érzések-érzelmelek kifejezése és közvetítése.

Ha Luther és Kálvin reformációjától vezet út a felvilágosodáshoz, akkor a XVIII. századi francia filozófiától még inkább vezet út Kazinczyhoz és kortársaihoz. Ezt az erőteljes szellemi impulzust leghitelesebben maga Kazinczy tanúsítja, értelmezi és illusztrálja is – évekkel a Martinovics-féle mozgalom tragikus lezárulása előtt. „Az, amit én a józan gondolkodás alatt itt értek, az, amit a megtévelyedettek (amennyire a körülményekhez s tulajdon agyvelejöknek mineműségéhez képest lehet és kelletik) az igazabb út felé vezet, a bolondságnak elibe tükröt vét és ezen két igyekezet által a szív javulására, elcsendesedésére s az igaz – nem fantazmai-boldogságra utat nyit – a *babonaságtól* megtisztult *religió*, az *eleve-állatásoktól* ment *filozófia*.”

Ez a mondat az *Orpheus* címen megjelent klasszikus periodikánk „Bévezetéséből” (1789. december) való. Az idézett interpretáció tehát a nyilvánosság-nak szólt. Azt viszont, hogy a francia felvilágosodás legismertebb filozófusai (itt most Montesquieu és Holbach kivételével) kínálják neki a szellemi fegyverzetet, Aranka Györgyhez írott (1790. március 25-én kelt) levelében vallotta meg. „... Voltaire, Rousseau, Helvetius, a Sansouciba lakott filozófus (ti.: az idén 300 éve született La Mettrie – É. Cs.) s a kőműveség úgy adnak pajzst balomba, jobbomba kardot, lábaimra szárnyakat, mint mikor Perseust készítették fel az istenek az Andromeda megszabadítására.”

Kazinczy tehát a felvilágosodás közvetítésével, s ebből következően filozófiai szempontból: az egyre táguló gondolatszabadság közös nevezőjén állva-haladva kötődik a protestantizmushoz. Ugyanakkor Kazinczy közvetlenül is kapcsolódik a reformáció „nagy mozgalmához”. Ez a nyelvészeti, sőt nyelvújítói – vagy a nyelv fejlődésének organikus természetét jobban figyelembe vevő terminussal: nyelv művelői – sík. Ha jól meggondoljuk, akkor a reformáció klasszikusai – túlnyomórészt a maguk ösztönös módján – lényegében neológusokként is tevékenykedtek. A német nyelv „neológusa” volt a bibliafordító Luther, a franciák „neológusa” pedig az *Institutió*t anyanyelvére átültető Kálvin. (1541-től számos – természetesen a latin nyelvű bővítésekhez igazodó – francia nyelvű kiadás követte egymást.)

Kálvin Genfben a Szent Péter-székesegyházban tartotta igehirdetéseit. 1554 januárjában és februárjában például Ezékiel prófétáról prédikált franciául, amelyet legalább két írnok rögzített gyorsírással. A kéziratok dekódolását, azaz átírását Nagy Barna teológiai akadémiai tanár (1937-től 1951-ig Sárospatakon, 1954-től 1969-ben bekövetkezett elhunytáig Budapesten) végezte el 1959. január elejétől 1969. február végéig. Az éppen száz éve, 1909. május 15-én Sárospatakon született Nagy Barna munkáját a holland Erik Alexander de Boer folytatta, előkészítve a 2006-ban megjelent kritikai kiadás kötetét (*Confessio*,

2007/1.). Elmondhatjuk tehát, hogy a magyar Nagy Barna jelentősen hozzájárult Kálvin francia nyelvezetének „neológizálásához”.

Még hosszan sorolhatnánk a korabeli európai példákat. Ehelyett maradjunk inkább Magyarországon, hiszen mi Kazinczy neológus ősének nevezhetjük egyfelől Károli Gáspárt és Apáczai Csere Jánost – másfelől Káldi Györgyöt és Pázmány Pétert. (Károli teljes magyar bibliafordítása – tehát az apokrif könyvekkel együtt – 1590 júliusában került ki a vizsolyi nyomtatóműhelyből.)

A magyar reformátusok és konkrétan Apáczai, a katolikusok közül Pázmány és Káldi nevének-szerepének fölemlítése alkalmat adott Kazinczynak, hogy megmutassa személyiségének és szellemiségének több, példaadóan jellemző vonását. Ilyen az objektivitás, a dialektika és a tolerancia a történelmet, a nemzeteket, a nyelvi kreativitást és a felekezeteiket illetően. Kazinczy úgy büszke a magyar művelődés bizonyos XVII. századi ígéretességére, hogy a saját sorsában-harcában tapasztalhatta kulturális perspektíváink XVIII. századi elenyésztését. Az *Erdélyi levelek* (1824) egyikében írja, hogy „az a tiszteletes, az az áldott magyar, ki hamarabb kezdé tanítani a hon nyelvén a fentebb tudományokat, mint *Thomasius* a németeknél; ez 1694-ben, *Apáczai Csere* 1653-ban. S hol maradánk mink a németek mögött e részben, mivel gazdag földünk parlagon hagyott!” Később Erdélyi is nagyra értékelte Apáczai bátor igyekezetét a magyar filozófiai fogalmak és kifejezések megformálása terén; külön is kiemelve, hogy neki köszönhetjük az *elme* szavunkat.

Allításunk további két argumentumát éppen „Erdély Kazinczyjához”: Aranka Györgyhöz írott, két különböző keltezésű leveléből vehetjük. „Ha engemet esmernél, tudnád, hogy én éppen nem vagyok vallásbeli fanatizmussal profanálva; engem fiának nevez a bölcsesség; de kéntelen vagyok megvallani, hogy magát tartom a kálvinistát a magyar litteratúra elővitelére választott népek. (...) Én ennek forrását az oskolákban találok. A kálvinista univerzális nyelve a magyar; a pápistáé a culináris deákság; a lutheránusé a tót és német.” (1789. július 10.) „Pázmány és Káldi minden bizonnyal szép magyarsággal írtak. Ismeri-e nyelvünket, aki tagadni meri, hogy ők neológizáltak? Ha nekik szabad volt, miért nem nekünk? Neológizálás nélkül fordíthatjuk-e Marmontelt és La Rochefoucauldot? taníthatunk-e filozófiát, sőt akármi egyebet?” (1810. július 1.)

Később Gyulai Pál mutatott rá arra a termékeny felekezeti vetélkedésre, ami a XVII. századi – széles értelemben vett – magyar irodalomban megfigyelhető. „Pázmány az első protestáns írók nyomdokain alkotta meg kitűnő prózáját, s ha a katolikus egyház Zrínyit, e korszak legnagyobb költőjét adta a magyarnak, a protestánsok nemzeti nyelven szólaltatták meg a történelmet, természettudományokat s a filozófiát, ez utóbbit éppen a kolozsvári főtanoda egyik tanára, a nagy nevű Apáczai Csere János.” (*A kolozsvári Református Főiskola tanévének megnyitásakor*, 1861. szeptember 7.)

Hogyan vált lehetségessé az a hőstett, az a szellemi elsőbbség, amelyet Apáczai Thomasiusszal szemben elért? Úgy vélem, csakis a hit és a bizalom, a predesztináció és a személyes kiválasztottság tudata révén. Ahogy az *Institutio* első soraiban összekapcsolódik Isten és önmagunk ismerete – úgy fonódik össze a „legmerészebb” reformátorok személyiségében az Istenbe és önmagukba vetett bizalom.

A *Magyar Encyclopaedia* bevezetésének zárómondatában a szerző egész írói munkássága ars poeticáját fogalmazta meg. „Én azok közül valónak vallom magamat, akik elémenvén a tudományokban írnak és írva elémennek.” (Ez egyszersmind annak a sajátos kompilálásnak az igazolása és annak az eredetiségnek a büszkesége, amely az *Encyclopaediát* mint fő művét konkrétan is jellemzi.) Egy évvel későbbi, a röviden csak *Tanács* című nevelési dialógusában Fortius fölvilágosítja a tanulót, hogy mi a legszebb dolog a világon. Nevezetesen minden tudós embert fölülmúlni; és „a nagy hegynek oly részében állani, ahova soha senki maga erejétől nem hághatott, s talán soha nem is hág”.

Széphalomtól Sárospatakig – Kazinczytól Comeniusig. Kitekintések Erdélyre. Tervezett kötetemben (vagy annak későbbi, bizonyos értelemben kiegészítő folytatásában) helyet kap több „földrajzi” fejezet is, amely községeket, városokat és régiókat mutat majd be a kortársak szemével. A kiindulópont Széphalom: Kazinczy életében – 1806 júniusa óta élt ott – a magyar irodalmi életnek inkább virtuális, mintsem valóságos központja. Nevezhető természetesen „magyar Weimarnak” is, hiszen amennyivel Kazinczy faluja és elnevezettje (eredetileg Kisbánya, majd Rudabányácska vagy Kisbányácska, Bányácska) elmaradt Goethe városától, a magyar irodalom is legalább annyira alatta maradt a kortárs német literatúrának. (Kazinczy már az 1790-ben kiadott *Orpheus* című „hónapos írását” Széphalmly Vintzeként jegyezte.)

Gyulai Pál szemléletes történelmi párhuzama szerint a megérdemelt irodalmi hírnevet elérni kívánó magyar írónak úgy kellene elzarándokolnia a széphalmi sírhoz, miként a Szentföldet meghódítani készülő keresztes lovag tette azt ősei sírhalmával. Gyulainak ez a megismételt fölszólítása foglalta keretbe a *Szépirodalmi Lapokhoz* írott bevezetését (1853. január 2.). Erdélyi János pedig a pataki Kazinczy-ünnepen (1859. december 3.) a zárszóban nem mulasztotta el megemlíteni, hogy „a szent öreg” azzal, hogy „elégyszer gyalogolta meg innen odáig a távolságot, egy zarándok útnak verte meg első nyomait”. Amit Gyulai és Erdélyi zarándoklatoknak neveztek, ma emléktúraként tehetnénk hagyományá minden év őszén, Sárospataktól Széphalomig. Ezt Petőfi már 1847. július 11-én meg is tette; és „minden emelkedettebb lelkű magyarnak” élete legalább egyszери kötelességének nevezte.

Az országos jelentőségű zempléni magyar kultúra egyik pólusa, a „zempléni Múzsza” egyik lakhelye tehát Sátoraljaújhely és *Széphalom* (közigazgatási fúziójuk is megtörtént 1981-ben) – a másik *Sárospatak*. Utóbbi város nagy hírű református kollégiumát 1531-ben alapította Perényi Péter. Amikor Comenius 1650. november 24-én, a pataki iskola nagytermében megtartotta bemutatkozó beszédét *A lelki tehetségek kiműveléséről* címmel, egyszerre tisztelgett a helység előtt, s tett ígéretet is imázsának megemelésére. „Nagyfényűnek nemcsak úgy mondom, hanem mert valósággal ilyenek kell lennie: belül fényrel teljesnek, kívül pedig a fényt messze szórónak: és ezért olyannak, amely sugaraival az elmékről – a szomszéd nemzeteket is ideszámítva – az államban és az egyházban, a homályt elűzni képes.”

Comenius két és fél hónappal később, 1651. február 8-án elkészítette *A latin írók folyékony olvasásához és helyes megértéséhez vezető rövid és kellemes út, vagyis a három osztályú latin iskola* című didaktikai jellegű dolgozatát;

s azt „Főméltóságú RÁKÓCZI ZSIGMOND úrnak, a tudomány és nyelvtanulás buzgó lelkű pártfogójának” ajánlotta. Szavait a szerző egy jókívánsággal „pecsételte le”. „Athént egykoron Görögország Múzszaotthonának mondták: én azt kívánom, hogy a Te iskolád, mely akaratodból máris magasabban hordja a fejét, a *pannóniai Latin Athén* nevet viselje, és Neked az utódoknál hírt-nevet, az utódoknak Általad gyönyörűséget, Hazádnak a dicsőség mellett végtelen hasznot hozzon. Így legyen!”

Nem kellően hangsúlyozott tény az, hogy Comenius nemcsak a szellem, hanem az erkölcs kiművelését is elsőrendű feladatnak tartotta. Filozófiai és protestáns teológiai gondolkodó is lévén, jól tudta, hogy a kettő szorosan összefügg. A lustaság például olyan morális fogyatékoság, amely komoly akadálya nemcsak az elmélyült, hanem bármilyen szintű tanulásnak (vö.: *Az új életre kelt Fortius avagy a lustaság kiűzése az iskolákból*, 1652). Comenius 1653-ban két olyan dolgozatot is elkészített, amelyekben először szabályokat, majd – az iskola világának különféle rangú felnőtt szereplőire is vonatkozó – törvényeket állított össze a tanulók számára. Ezek a „szabályok” és „törvények” elvileg kiterjedtek viselkedésük-magatartásuk egészére: ünnep- és mindennapjaik valamennyi színhelyére és mind a huszonnégy órájára.

Az egyik az *Erkölcsei szabályok az ifjúság számára*, a másik *A jól rendezett iskola törvénye*. A korábbi írás utóbbira is vonatkoztatható egyik mottóját Comenius legtöbbször idézett, legkedvesebb ókori szerzőjétől, Senecától kölcsönözte: „*Erkölcset tanulj először, aztán bölcsességet! Ezt erkölcs nélkül nem lehet tanulni.*” A jó munkának a műveltség, az igazán humanista műveltségnek pedig a morál a feltétele.

Milyen erkölcsi bizonyítványt állíthatott ki – a XVIII. század második felére – a reformátusok sárospataki (és 1538-ban alapított debreceni) kollégiumáról Bessenyei György (1755 és 1760 között maga is egyike volt a pataki diákoknak) *A Holmi* (1779) című munkájában? „Erkölcsökre nézve vedd fel Magyarországbán a *reformátusok pataki, debreceni* oskolájokat, csudát fogsz benne találni. (...) Ha már a magyar protestánsok a pataki, debreceni tanítókat a nevelésnek erkölcsére nézve tekintik, valósággal megbecsülhetetlen embereket látnak benne, kiknek érdemeiket e részben sohasem jutalmazhatják, sem hálálhatják eléggé. Kivált ha meggondolják, másutt mik szoktak történni a tanuló ifjúság közt, külső országokon s városokban.”

Alkalmasint a nemzeti önbecsülés fokozására is okot adható iskolatörténeti tény ez, amely egyszersmind erősítheti a keresztyén öntudatosságot is. Hiszen újból hangsúlyozandó, hogy Sárospatak kollégiuma nemcsak általában a magyar, hanem konkrétan a *református* magyar iskolaügy egyik fellelvárára. Aki ennek a felekezetnek az alapokmányait egyetemesen formába öntötte, így beszélt egy ízben egy francia nemesúrhoz: „A keresztyénség gyakorlatilag a tisztességes és szerény életmódot, az egymás között békességet és összetartást jelenti. Aki erre törekszik, megtalálja az Isten szolgálatának helyes szabályát, és aki erre a fundamentumra épít, az erős épületet emel magának.” (Kálvin János).

A tisztesség tehát összefügg a szorgalommal, a szorgalom (kiűzetett a lustaság ördöge, ahogyan Comenius óhajtott volt) pedig a szellem fejlődését, a műveltség gyarapodását szüli. Ezek megkérdőjelezhetetlen alapelvek, ez egy szilárd oksági láncolat – csakhogy az ördög ezúttal is a részletekben búvik

meg. Az azokból is megtörténő kiűzésére Kazinczy (tíz pataki diákéve 1769. szeptember 11-től 1779. július 5-ig tartott) visszaemlékezéseiben (*Pályám emlékezete*, 1828) találhatunk két példát. Az egyik a házirend rugalmasságára, a másik az olvasás elmélyültségére vonatkozik.

„És mégis Patak, minden fogatkozások mellett, mely fiakat nevele már akkor is! Mert a tanulás inkább függ a tanuló szorgalmától, mint a tanítóétól; mert Pataknak húszezer kötetnyi bibliotékája van, s a könyvek a tanulók szobáikba is kiadattak, mert az igyeksző gyertyát gyújt a másika gyertyájánál, és talán leginkább azért, mert az öreg teológus, Szathmáry Mihály, engem arra szorította, hogy excerptákat tartsak.” Kazinczy az ifjúkorában kapott tanácsot később továbbörökítette Kölcseynek, 1813. október 31-én hozzá keltezett levelében. „Fordítsa haszonra uramöcsém intésemet s úgy olvasson mindég, hogy toll legyen kezében. Csak így mehet sokra.”

Az „excerpta” magyarul kivonatot, jegyzetet jelent, amelyre már Comenius fölhívta a diákok figyelmét. *A könyvekről, az értelmi képzés fő eszközeiről* címen, a Pataki Iskola nagytermében, 1650. november 28-án megtartott beszédének III. fő tanácsára gondolok a négy közül. Az ifjúságnak a könyvekből – egy szép barokk kori metaforával – „a nemes tudomány virágporát kell gyűjtögetnie, s a maga műveltségének kaptárába kell behordania”. Ez a „kaptár” kinek-kinek részint a fejében, részint külön kis „jegyzetkönyv(ek)” lapjain leledzik. Más szóval ez a tárgymutatóval (!) is ellátott comeniusi olvasónapló.

Ha Apáczai diákkorában nem ismerte és szokta volna meg a könyvek kijegyzetelésének gyakorlatát, akkor az ő keze nyomán nem születhetett volna meg a magyar művelődés- és tudománytörténet kiemelkedően becses, klasszikus értékű műve. De megismerte, magáévá tette és élete végéig gyakorolta. Kezdődött ez Kolozsvárott, „tudós és nagyhírű” tanárának köszönhetően, aki „engem a házában nyájas társalkodására méltóztatván, az ő mélységes tanultságának kincseit, tudniillik a magaszerezette jegyzőkönyvét mutogatná, amelyben többnyire minden tudomány foglaltatott és engem e példájának követésére szívreható szavaival ösztönözne. Én azért e példás szorgalmatosságát követvén, az ő írásaiból sokat kiírtam avégre, hogy hasznomra fordítsam.” (*Magyar Encyclopaedia*, 1653).

Morál, műveltség, munka. A morál is és a műveltség is eredménye egy elvileg folyamatosan tartó, *belső* munkának. Ugyanakkor bármiféle *külső* munkának: bármilyen jó lelkiismerettel elvégzett és bizalommal elfogadott munkának feltétele-fundamentuma is a morálnak és a műveltségnek egy bizonyos – de mindenképpen a „fagyponthoz” fölötti – szintje. Így van ez az ember legkisebb hatósugarú, de célirányos tevékenységével; és így áll a dolog az emberiség legszerteágazóbb, egyre kevésbé átfogható alkotásaival: a nemzeti társadalmakkal. Kazinczynek az értő kortársak szemében kiérdemelt tekintélye érzékeltetéseként, a későbbiekben hivatkozni fogunk Berzsenyinek a *Kazinczy Ferenchez* (1809) című verse záró szakaszára. Ebben az összefüggésben tanulságos azonban megidéznünk a poéma egyéb sorait.

„Lelkedhez illő tárgy a nép erkölcsel!
Az erkölcs-alkotó teremt népet,
Az erkölcs minden polgártestnek lelke,
E talpon áll létünk, alkotmányunk,

Ezen függ mind egyes, mind köz szerencsénk;
Minden népek, kiket csak esmerünk
Most és a múlt kor történeteiben,
Az erkölccsel nőttek s viszont fogytak.

...

A míveletlen föld csak gazt terem;
A lélek is csak úgy emelkedik
A józanság tisztább világához,
Ha a tudományok és ismértek
Tárából gazdag zsákmányt gyűjt magának.
Mit vársz oly agytól, melyben nincs egyéb,
Mint kártya, bor, pagát, szeles dagály?"

Bessenyei Györgyön és Kazinczy Ferencen kívül még számosak azok a hírneves egyéniségek, akik Sárospatakon alapozták meg és/vagy fejlesztették tovább tudásukat és erkölcsüket, jellemüket és életüket. A XVIII. század végétől a XX. század első harmadáig hadd tükrözze ezt egy még vázlatos, tehát szükségképpen hiányos fölsorolás. Íme tehát a névsor: Csokonai Vitéz Mihály és Fáy András, Kossuth Lajos és Szemere Miklós, Tompa Mihály és Erdélyi János, Kazinczy Gábor (ünnepelt irodalmárunk unokaöccse) és Szemere Bertalan, Egresy Béni és Izsó Miklós, Gárdonyi Géza és Harsányi István, Komáromi János és Harsányi Zsolt, Koncz Sándor és Király István, Béres Ferenc és Pécsi Sándor... Erdélyi János – 1851-től 1868-ban bekövetkezett elhunytáig – a filozófia, majd az irodalom professzora és főkönyvtáros is Sárospatakon.

A régiók közül Erdély mint „szomszéd haza” (Kármán József nevezte így 1795. március 1-jén, Aranka Györgyhöz címzett levelében) kíván majd külön kiemelést. Az „Erdélyországgal” megvalósítandó kulturális – tehát tudományos, irodalmi és nyelvi – uniót vagy integrációt már Bessenyei György magától értetődő feladataként jelölte meg a felelős magyar értelmiségnek 1779-ben, *A Holmi* című munkájában. Kazinczy pedig úgy tekintett ama másik magyar hazára 1824-ben, az *Erdélyi levelek* címen írt művében, mint az egész magyarság nemzeti reménységeinek kertjére, s benne a felekezeti tolerancia és szolidaritás példaadójára. Kazinczy Ferenc – majd később Kölcsey – Erdélyben való reménykedése konkrétan meg is személyesült ifjabb báró Wesselényi Miklósban. Ugyanakkor az erdélyiek részéről (hol Marosvásárhelyen, hol meg Kolozsvárott kidomborodva) tetten érhető volt bizonyos, termékeny és dicséretes versengés (vagy legalábbis regionális mellérendelődés) a Partiumtól nyugatra fekvő Magyarországgal.

Ha csak a személyesítő jelzőket nézzük, akkor fölfogható ez öntudatos alárendelődésként is. Aranka Györgyöt (1737–1817) nevezzük „Erdély Kazinczyjának”, s nem megfordítva (holott huszonkét évvel volt idősebb a marosvásárhelyi tudós). Gróf Mikó Imrét (1805–1876) nevezzük „Erdély Széchenyijének”, s nem megfordítva (igaz, a történetíróként is jeleskedő politikus tizennégy évvel volt fiatalabb). Éppen „a legnagyobb magyar” édesapjának, gróf Széchenyi Ferencnek köszönhetően, a Magyar Nemzeti Múzeum történetét 1802-től számítjuk (bár épülete, Pollack Mihály tervei alapján, csak 1846-ban készült el). Az Erdélyi Nemzeti Múzeum megalapítására – amelynek létrejöttében döntő szerepet

játszott Mikó Imre – viszont 1859-ben került sor. Bessenyei György 1781-ben jelentette meg az *Egy Magyar Társaság iránt való jámbor szándék* című javaslatát, Aranka György pedig 1791-ben adta ki a *Magyar Nyelv Művelő Társaság fel-állításáról* szóló dolgozatát. A Magyar Tudós Társaság (1858-ig a Magyar Tudományos Akadémia jogelődje) csak 1830-ban kezdte meg működését, a kolozsvári Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság viszont már 1793-ban. Az első magyar kőszínház 1821. március 12-én nyílt meg Kolozsvárott, a Pesti Magyar Színház viszont csak 1837. augusztus 22-én. (Az elsőség természetesen csak egy tényező, a méretek vagy a szépség stb. a többi paraméter.)

Pest mint irodalmi központ: triástól triumvirátusig. Kazinczy és Széchenyi művelődéstörténeti korszakváltása: klasszikus nyelvújítás és reformkor. Kazinczy és Vörösmarty. Már Kármán József kívánatosnak tartotta – ti. a nyelvművelés eredményei minél hatékonyabb szétterjesztésének szempontjából –, hogy a korabeli városok közül az ország geográfiai centruma legyen a magyar irodalmi élet központja. Irodalomtörténeti közhely, hogy milyen fontos és meggyökeresítő szerepet játszott ennek érdekében – már az 1810-es években – Kazinczy pesti triászja, tehát Horvát István, Vitkovics Mihály és Szemere Pál. 1821. november 22-én kikerült a nyomdából Kisfaludy Károly *Aurora* című „zsebkönyvének” 1822. évi kötete. Ez egyszerre szimbolizálta és bizonyította is a tény: immár visszavonhatatlanul Pest a magyar irodalmi élet központja. A „szentesítés” sem késett sokáig: 1828-ban, Bártfay Lászlóék szalonjában kezdet szorított egymással Kazinczy Ferenc és Kisfaludy Károly – ahogyan az Orlai Petrich Soma festményén mindmáig látható.

Talán kevésbé közismert, hogy az idén száz éve született Radnóti Miklós több tanulmányában, cikkében, rádió-előadásában is behatóan foglalkozott a magyar felvilágosodás és reformkor irodalmának különböző alkotóival. Radnóti a pályaképekre koncentrált, de alkalmasint kitekintett a korfolyamatokra is, például a *Jósika Miklós Brüsszelben* (1938) című dolgozatában. „Magyarországon csak egy évszázada van *irodalmi élet*. Irodalmi élet, mely nemcsak azt jelenti, hogy egyes írók érintkezésben vannak egymással, hanem azt, hogy írók vannak és közönség van, s hogy az irodalmi élet folytonossága nem szakad meg. Kazinczy Ferenc neve a kezdeményezés miatt jelent korszakot, s korszakalkotó Kisfaludy Károly s az *Aurora* kör működése, mert megteremti az írók szerves életét. Ez pedig egyik tényezője az irodalmi életnek.”

1830. november 21-én elhunyt Kisfaludy Károly, 1831. augusztus 22-én elbúcsúzott az árnyékvilágtól Kazinczy Ferenc. 1832. március 22-én befejeződött a nagy német példakép (ez nemcsak Kazinczyra, hanem az ifjú Kölcseyre is vonatkozik), Johann Wolfgang Goethe életpályája is. Heine kifejezésével élve, ezek az események a régi világ „sírba tételét” jelentik. Kisfaludy Károly esetében ez egy közép-európai értelemben korai romantikus kísérletezés lezárulása, Goethét és Kazinczyt tekintve azonban a végsőkéig kielégtelenné tett klasszicizmus fenséges fináléja. Kettejük különös igényességgel kicsiszolt formaeszménye, formakultúrája valóban „sírba tétel” – de maga az írói módszer, mentalitás és magatartás még inkább fölmagasodott.

Hogy miképpen, azt a korabeli magyar irodalom- és színházkritika két kiemelkedő alakjának egy-egy mondatával illusztráljuk. Bajza József 1843-ban a

„szent öregeket” – tehát Virág Benedeket és Kazinczyt – nem annyira mint költőket, hanem mint a magyar nyelv elkötelezett és feltétlen szerelmeseit állította példaképekként a kortárs irodalmárok: köztük még a „jelesbek” elé is. „Irodalmunk akkori állásához képest nyelvtani hibátlanság és stílusi csín, beszédbáj és kerekdedség bélyegzi a két férfiú iratait; mert ők hő szeretettel csüggtének a nyelven, melyen írtak.” (*Nyelvünk műveléséről*).

Gyulai Pál 1852. május 1-jén recenziót tett közzé *Bajza összegyűjtött munkáiról*, amelyben a szerzőt „amaz irodalmi újjászületés egyik utóharcosának” nevezte. Cikkében Gyulai két fő feladatot is megfogalmazott – egyiket az olvasóközönségnek, s rögtön ezt követően egy másikat az ifjú írónemzedéknek címezve. „Írányt, elvet tanuljon bárkitől, egyet tőlök kell megtanulnia: munkálni jutalmazatlan és sikerrel, csalódní és soha el nem csüggedni, meghalni tudni koszorútlan, bár dicsón.”

Emberek és rendszerek azért múlnak el, hogy átadják helyüket másoknak és valami másnak. 1830-ban így történt ez a nagyvilágban és Magyarországon is, főként Pesten. 1830. január 31-én megjelent Széchenyi első nagy irodalmi munkája, az 1828. december 14-e óta íródo *Hitel*, s ezzel már tényleg megkezdődött az 1848-ig tartó klasszikus magyar reformkor (amennyiben az 1825. évi, a Magyar Tudós Társaságra vonatkozó följánlás óta eltelt időszakot a reformkor prológusának nevezzük). A *Hitelt* 1831. július 9-én követte a *Világ*, 1833. november 5-én pedig a szerző naplójában „Reformációm”-ként is aposztrofált *Stádium*. Széchenyi trilógiája a magyar reformmozgalom elméleti alapvetése – legalábbis az 1830-as évtizedre szólóan.

Ha a magyar sors az 1820-as évtizedet Kazinczynek és Kisfaludy Károlynak jelölte ki, akkor az 1830-as éveket Széchenyi Istvánnak és Kölcseynek. „A nyelvújítás diadalát nyomban követték a politikai reformmozgalmak” – írta Gyulai Pál 1867-ben, a *Kisfaludy-Társaság* című tanulmányában. „Kazinczy, az irodalmi reformer sírja fölött Széchenyi, a politikai reformer nagy alakja emelkedett.” Vajda János 1861. augusztus 21-én történelmi tényként szögezte le, hogy „ha a magyar nemzet, a Kazinczyak, Széchenyiek ébresztő szavára a nemzeti műveltség ösvényére nem lép”, akkor „elvesztendette volna politikai szerepét”. A magyar kulturális és politikai fejlődés talán legfölelemelőbb „staféta-váltását” Kazinczy egyszerre látta tisztán és profetikusan, egyik, 1828. október 16-án kelt levelében: „Az én lelkem emelkedik, valamikor Széchenyiről gondolkodom. Sok jó tve máris, és még többet fog.”

Kazinczy művének és mozgalmának szerves folytatása Széchenyi műve és mozgalma: a nyelvi modernizációból egyenes út vezet a társadalmi modernizációba. A két nagy folyamat illeszkedésének egyik fő biztosítéka, hogy mindkét modernizációnak *nemzeti* a jelzője. A másik fő biztosíték az, hogy – a kor körülményeihez képest – Kazinczy nyelvi mozgalmában éppúgy fölmutatható a társadalmi modernizáció, amiként Széchenyi társadalmi reformmozgalma szétválaszthatatlanul összefonódott a kortársak nyelvi és irodalmi modernizációs törekvéseivel. Ha az innováció és a kreativitás valahol szabad teret kap egy rendszerben, sohasem marad meg eredeti forrásvidékén.

Kazinczy nem Berzeviczy Gergelytől (1763–1822), hanem „a sok Berzeviczytől” féltette a nemzetet. Berzeviczy ugyanis kizárólag közgazdasági gondolkodóként, szűken szociális reformerként nevezhető Széchenyi előfutárának.

Kulturális és művészeti, de különösen irodalmi és nyelvi vonatkozások terén azonban – mivel Berzeviczy fejlődésre képtelennek tartotta a magyar nyelvet – egyáltalában nem. Sőt: Széchenyi a *Hunnia* című (1835-ben keletkezett, de először csak 1858-ban megjelent) könyvében külön fejezetet szentelt anyanyelvünknek. Tette azt teljességgel Kazinczy szellemében: „a magyarnak léte és a magyarnak nyelve synonymon, és ő akkor veszti nyelvét, mikor veszti létét, és akkor veszti létét, mikor veszti nyelvét!”

Széchenyi és a reformkor többi nagy képviselője tevékenysége nyomán Pest – egyre gyorsuló ütemben – közel került ahhoz, hogy Magyarország politikai, ipari és kereskedelmi központjává is váljon. Mindeközben tovább emelkedett az irodalmi – majd a színházi, zenei, képzőművészeti stb. – életben játszott szerepe. Nem mellékesen Széchenyinek a tekintélyesebb irodalmárokhöz fűződő, sajátosan szövetségesi viszonyának köszönhetően is. Korábról ebbe a körbe sorolható Berzsenyi Dániel, Kisfaludy Károly és Kölcsey Ferenc. Az újabb időkben – tehát az 1830-as és 1840-es években – pedig egy triumvirátus, amely döntően befolyásolta a reformkor irodalmi és kulturális életét. Eme második triász tagjai Bajza József, Toldy Ferenc és Vörösmarty Mihály. (A harmadik triászt 1846 után majd Petőfi Sándor, Arany János és Tompa Mihály fogják nevesíteni.)

Itt, a Pest-problémakör jelenlegi lezárásaként szeretnénk illusztrálni, hogy Bajza József valóban – ahogyan Gyulai Pál írta – „amaz irodalmi újjászületés egyik utóharcosának” tartható. Bajza ugyanis teljes joggal vélte úgy 1839-ben, hogy Budapest (ezt a változatát a három részből álló város nevének ugyanebben az írásában már leírja!) csak akkor válhat valóban Magyarország fővárosává, ha lakói túlnyomórészt magyarul beszélnek benne.

Tehát „ha célt valódilag és komolyan akarunk, Pest-Budának magyarosítása legyen jelszavunk. Mellőzve az erőszakos eszközöket, melyek sem hazánkban, sem külföldön nem példa nélküliek, de általam csak rendkívüli esetekben javalhatandók, azt tartom, hogy iskola, templom és színház azon leghatalmasabb rugók, melyek általában, különösen pedig a budapesti magyarosodás erőművét legsikeresebben mozgathatnák előre.” (*Szózat a Pesti Magyar Színház ügyében*).

Kazinczy és Vörösmarty Mihály kapcsolatáról – személyes, nyelvi és költészeti értelemben egyaránt –, a kettejük között kimutatható egyezésekről és különbségekről részletesen értekezik Gyulai Pál a *Vörösmarty életrajza* című, 1866-ban megjelent monográfiájának ötödik és nyolcadik fejezetében. Munkásságának egészét tekintve egyébként nyilvánvaló, hogy Gyulainak is volt egy „triásza”. Vörösmarty, Petőfi és Arany költészete együttesen jelentették poétikai értékrendjének fő etalonjait.

Kazinczy reputációja értő kortársai előtt. Kazinczy öröksége a reformkorban. Kazinczy kortárs méltatói közül hét olyan költőt és író is felmutathatunk, akik valóban a magyar szépirodalom, a honi irodalmi kultúra klasszikusai közé tartoznak. Kiváló tiszteletüket (alkalmasint kritikával kísérvé) mindannyian magához Kazinczyhoz címzett versükben vagy levelükben, sőt egy esetben egy vele folytatott vitában fejezték ki. Közülük a négy idősebb: Kisfaludy Sándor (1772–1844), Berzsenyi Dániel (1776–1836), Kisfaludy Károly (1788–1830) és

Kölcsey Ferenc (1790–1838) előkészítője és többé-kevésbé harcos végigküzdője a reformkor első szakaszának. A három fiatalabb: Vörösmarty Mihály (1800–1855), Bajza József (1804–1858) és Eötvös József (1813–1871) pedig évekkel, sőt évtizedekkel élte túl a világosi fegyverletételt.

Kétszáz esztendeje, 1809-ben két költőnkben is versként formázódott meg Kazinczy szellemi kisugárzása: Kölcseyben (Debrecenben, július havában) és Berzsenyiben (Niklán, december 31-én). (További érdekes egybeesés, hogy ugyanakkor, tehát kétszáz éve született meg Kazinczy hosszú hónapokig tartó szófaragásaként, első szabályos szonettünk: *Az én boldogítóm* címmel.) Kölcsey költeményében Kazinczynak szent a szava és a neve, és már az első sorban „Szent énekesse” ő Széphalomnak (*Kazinczyhoz*). Kölcsey verse a pályakezdő költő kedvesen hízelkedő hódolatát és esztétikai támasz iránti igényét tükrözi. Berzsenyi poémájának (*Kazinczy Ferenchez*) záró szakasza viszont egyszerre tartalmaz dicséretet és méltatást, biztatást és fölszólítást.

„Te nagyfényű barátom s nagy díszem!
Te szólj, légy oly nagy ember, mint dallos!
Neked sajátod a nagy világ nyelve,
S hol én tanácslok, ott parancsolsz te;
S ha bér helyett gyakran bürök vár is
E földön minden nagyra és bölcsre,
Szólj! és ne csüggedj a jók pályáján!”

Amikor Kölcsey 1823 és 1826 között, az ún. „Íliászi pörben” vitába keveredett Kazinczyval, akkor sem szubjektíve nem tagadta meg „rokonát, ifjúságának barátját”, sem objektíve nem negligálta „literátori pályánk első bajnokának” jelentőségét. Amikor Kölcsey először (1808. május 19-én) kereste meg levelével Kazinczyt, még nem töltötte be a tizennyolcadik életévét. Ezt a bátorságot vette magának Eötvös is, amikor soraival „a tekintetes úrhoz” fordult.

„Mennyit köszönhet hazám a tekintetes úrnak, én és minden igaz magyar mélyen érzi, mert alszik nagy erő minden nemzetben, de alszik, csak a műveltség ébreszti fel, hazámba Kazinczy úr tette műveltségünk temploma első követ, melyből kilép majd a géniusz, ki most még szunnyadó nemzeti erőnket felébreszti, s csúf nyugalomból nemes életre ragadja.” (1830. december 30.) Kölcsey és Berzsenyi Kazinczy-verse után a Bajzáé is figyelemre méltó. A *Széphalom* szerzője szerint „nem poétai becséért, hanem hogy nem megvetendő figyelmeztetés a publikumhoz egy a hazának valóban derék fiára” (*Toldy Ferenchez*, 1825. május 7.).

1831. augusztus 22-én hunyt el Kazinczy Ferenc, ily módon reformkori utóélete halálhírének levelekbeli kommentárjaival és emlékbeszédekkel kezdődött meg. Kölcsey Bártfai Lászlóhoz és Wesselényi Miklóshoz, Eötvös Szalay Lászlónak címzett levelében tért ki érdemben Kazinczy szerepének és jelentőségének értékelésére. Kazinczy – Kölcsey tollával írva – „szent öreg” és „nyelvhős”, vagy egyszerűen csak „héros”, aki „egy egész epochát”, azaz korszakot teremtett: a magyar nyelv „nagy revolúcióját”.

A Magyar Tudományos Akadémia jogelődje, a Magyar Tudós Társaság ünnepi közgyűlésén Kölcsey tartotta az emlékbeszédet Kazinczy Ferenc felett,

1832. szeptember 8-án. Mesteri mintapéldája ez a tudós szónoklat annak, hogyan kell bármily nagy jelentőségű embert inkább káros, mint hasznos, inkább taszító, mintsem vonzó túlzások nélkül, egyéni és társadalmi körülményeinek-korlátainak összefüggéseiből ki nem szakítva megvilágítani és méltányolni. A konkrétan elemző, szakszerűen dicsérő, az életsors figyelmeztető tanulságait sem elhallgató emlékbeszéd fő üzenetei más körülmények között, más helyszíneken és más korokban – mulékony stiláris sajátosságaik (jelen esetben a romantikus retorikai fordulatok) ellenére – is megőrzik érvényességüket.

Kazinczy küzdve küzdött: „nem haszon nélkül a nemzetre, nem nyom nélkül a jövő korra nézve; de fájdaloml önmagának. (...) Ó vala, ki nemzetének negyven év előtt hirtelen fellobbanó s hirtelen elalvó tüzét olthatatlan hordá kebelében még akkor is, mikor lélekfagyaló vészek környékezék. (...) Szellem vala ő, mely a tespedő egészset oly sokáig csaknem egyedül elevenítő; s lépcső, melyen egykorú magasbra hághassanak, s a szerencsésebb maradék tetőre juthasson.” Kölcsey emlékbeszéde – még elhangzásának napján – magát a költőt ihlette versre. „Nemzetemért e szív tettel bizonyíta szerelmet, / szól keserűn, s a díj könny leszen érte csupán?”

Kölcsey már kevéssel Kazinczy halála után igen helyesnek tartotta volna, ha a nemzet gondoskodna az özvegy és az árvák megsegítéséről. Hat évvel később a Tudós Társaság találta meg a támogatás jogszerű módját. Ezzel kapcsolatos ajánlásában Vörösmarty 1837 augusztusában Kazinczyt „egy új honteremtőjeként” – azaz egy nyelvi haza kifejlesztőjeként – aposztrofálta.

„Nagy életnek, nagy mozgalomnak bizonyosága az – írta Bajza József 1843-ban (*Nyelvünk műveléséről*) –, mi nyelvünkkel legújabb időben történik. Új szó és szólásmód, szokatlan beszédfordulat annyi jelenik meg nyomtatványainkban, hogy annak, ki még ma is veszélyt hisz a nyelvújításban, kétségbe kell esnie e tünemény felett.” Az akkor már igen tekintélyes esztéta és kritikus csupán azt sajnálta, hogy a neologizmus diadalát „nem ennek az elvnek első, legcsüggedetlenebb, legbuzgóbb bajnoka és zászlóvivője” kiálthatja ki.

Bajza egy négy évvel korábbi írásában (*Szózat a Pesti Magyar Színház ügyében*, 1839) is kitért a nemzeti nyelv felvirágzására. „Tisztelet és hála azon nemes lelkeknek, kik férfiasan nyúltak a dologhoz, kik sem fáradságukat, sem vagyonukat nem kímélték e nagy, e gyökeres és századokra kiható fontosságú eszme valósításában! Az ő nevek legragyogóbb lapjain fog fényleni nemzeti-ségünk történetkönyvének: de minden ezen szívemelő törekedések mellett is, azt hiszem én, még sokat nem tettünk, mit tennünk kell, s mit tennünk hatalmunkban van.”

Időrendben Bajza idézett két írása közé ékelődve, 1842. január 29-én jelent meg Erdélyi János fontos cikke „az ősz haj alatt is ifjú kedélyű, s munkabíró” Kazinczyról. „Nem tudok egy könnyen példát, hogy nemzetünkben oly kitartású és türelmű férfi lett volna, mint Kazinczy volt. (...) Tíz éve, mióta sírba szállt, és már alig, vagy kevésbé van róla szó, mint érdemelné. Pedig az ő nevének kelle-ne legtöbbször megfordulni ajkainkon, mivel magyarban semmi sem hiányzik annyira, mint öntagadás és állhatatosság. (...) Sírjának a kevéssé járt vidéken is vannak látogatói. A kövön mindig látni néhány nevet, emlékmondatot, avagy dicsőítést az utolsó hónapokból, miket még le nem törölhetett az idő. (...) Vajha Kazinczynek, a mostani nagy reményű kor megindítójának, a nemzetiség

első bajnokának a nemzet kezétől emeltetnék érdemoszlop, hogy tanulnának lemondani, s a tett útjára tisztán lépni ki az önség korlátaiból, emlékezeténél!” (Látogatás Kazinczy sírjánál).

A síremléket 1833-ban özvegye, Török Sophie állíttatta (Pál Mihály 1983-ban forma- és mérethűen újrafaragta). A nemzet pedig jóval később, egy Ybl Miklós által 1862-ben tervezett, majd módosított mauzóleumot emeltetett 1873-ban. Amikor Petőfi Sándor 1847. július 11-én *Széphalmon* járt, még messze nem történt meg tehát a nemzeti kegyelet impozáns kinyilvánítása.

„S miért tett volna oszlopot
Sírjához a haza?
Hiszen mit tett ő a hazáért?
Miatta hét esztendeig szivá csak
A börtönök dögvészes levegőjét,
És csak fél századig
Tartá vállán, mint Atlasz az eget,
A nemzetiségnek ügyét.
Magyar nemzet, most nem volnál magyar,
Ő akkor volt az, midőn senki sem volt,
Midőn magyarnak lenni
Szégyen vala.”

Kazinczy születésének centenáriuma 1859-ben. 1859 mint Kazinczy történelmi éve és nemzeti jelentősége. Erdélyi János pataki professzor vetette föl legelőször – már 1857 nyarán, a Sárospataki Füzetek hasábjain – a Kazinczy Ferencre történő országos és méltó megemlékezés gondolattervezetét, születésének „százados” ünnepén. Abból az elvi meggondolásból, hogy Kazinczy örök dicsősége a magyar nyelvi és irodalmi kultúrának, a magyar protestantizmusnak és a sárospataki főiskolának. „Külföldön ilyenkor már zeng a jó szó mindenfelé” – apellált Erdélyi a nemzeti hiúságra. „Vajon nem rezeg-e bennünk a kegyelet intó szava, hogy két év múlva százados ünnepet szenteljünk születése napjának?”

Erdélyi fölhívását Lévy József (1825–1918) miskolci költő és író ismételte meg és erősítette föl. *Nemzeti hála. Emlékezés Kazinczy Ferencre* című cikke 1857. november 18-án jelent meg a szélesebb nyilvánosságot nyújtó Szépirodalmi Közlönyben. Lévy „szózatát” elolvasta Arany János is. „Soha jobb szó időben nem jött, mint ez. Nem maga az emlék itt a fő dolog, ámbár az is illő, hogy a nemzet elhunyt jelesét megtisztelje” – írta Nagyköőrösről, már két nappal később, Salamon Ferencnek. A hangsúly Arany szerint azon van, hogy életre kellene hívni „mindörökre” egy Kazinczyról elnevezett szépirodalmi társaságot, mert a Kisfaludy Társaság „nyugszik halottaiban” (1860-ig – É. Cs.). Igen ildomos és szükséges ez azért, mert „vissza kell adnunk tekintélyét a kritícának”. „Ha Kazinczyknak volna, nem kellene társaság, de ő nincs, tehát Kazinczy-társaság, for ever!”

Arany ebben az 1857. november 20-án kelt levelében – a Kazinczy-társaság tervén túlmenően – számba vette a további konkrét és általánosabb teendőket is 1859-ig. Ezek: a társaság ideiglenes választmányának és alapszabályának

fölállítása; a gyűjtő- és szervezési munka, az engedélyeztetési procedúra elindítása. Elengedhetetlen továbbá Kazinczy – lehetőleg összes – műveinek kiadása és az ünnepelendő író képzőművészeti megörökítésére szóló fölhívás kiadása, majd a kész művek elhelyezése a Nemzeti Múzeumban. A legfontosabb azonban az, hogy „az eszmét nem hagyni elalunni” – tehát „beszéljenek róla minél többet”. „Első dolog, az eszmét terjeszteni. Lélekkel, de eszélyesen.” Arany János a későbbi, Tompa Mihálynak írott leveleiben több „eposzi” jelzővel is illette Kazinczyt. Ő a „halhatatlan öreg” (1857. december 29.), az „örök küzdelmű szellem” (1858. július 3.) és a „nagy reformátor” (1859. november 2.).

Kazinczy kora és nemzedéke, szellemissége és munkássága emlékének és üzenetének ébrentartásában – a világosi fegyverletétel után és még Erdélyi fölhívása előtt – fontos szerep jutott egy fiatal és komoly reményekre jogosító kritikus: Gyulai Pál különféle írásaiban. Gyulai kitért Kazinczyék jelentőségére akkor is, ha egy tisztavirág-életű szerzemény szerepelt a műsoron (1850. október 20.); akkor is, ha Bajza összegyűjtött munkáit méltatta (1852. május 1.); és akkor is, ha újsággköszöntőt írt.

Éppen ez utóbbi műfajban állapította meg Gyulai, hogy Kazinczy három nagy eszmét képvisel. Nevezetesen „a nemzetiség fejlesztését a szellem erejének alapján, hogy mindinkább meghódítsa a műveltséget, mint legszilárdabb biztosítékát; kegyeletteljes, ernyedetlen és lelkiismeretes buzgalmat még a részvétlenség és balkörülmények között is; ízlést, tanulmányt és vágyat és küzdelmet azon magasság felé, hol a költészet isteni kijelentése nyilatkozik” (*Kazinczy Ferenc. Bevezetésül a Szépirodalmi Lapokhoz*, 1853. január 2.).

Eltelt két hosszú esztendő, de Arany igényeiből csak kevés valósult meg. „Ugy veszem észre, nagyon csekély valamire fog összezsugorodni az egész jubileum” – írta Lévy 1859. szeptember 21-én a *Toldi* költőjének. Se összkidadás, se társaság, se „érdemoszlop” Kazinczyval kapcsolatban. A nyilvános képzőművészeti pályázat az elkövetkező évben sem valósult meg. Ezt az az igen ígéretes tehetségű szobrászművész: Izsó Miklós is nehezményezte, aki 1854–55 körül befejezte Ferenczy István Kazinczyt 1827-ben megmintázó mellszobrát. Mindenesetre ezt a szobrot és Orlai Petrich Soma frissen elkészült, már említett „kézfogásos” csoportképét kiállították a Magyar Nemzeti Múzeumban. A másik komolyabb fejlemény az irodalomtudományban történt: megjelent Toldy Ferenc monográfiája, a *Kazinczy Ferenc és kora* (1859). A harmadik a zeneművészetben kapott hangot, Mosonyi Mihálynak köszönhetően három opusz révén is. Az egyik egy kantáta Kazinczy versére: *A tisztulás ünnepe az Ungnál a 886-ik esztendőben* (1859–1860), a másik kettő pedig a *Hódolat Kazinczy Ferenc szellemének* előbb zongoradarabként (1859), majd zenekari műként (1860).

A Magyar Tudományos Akadémia ünnepi ülésére 1859. október 27-én délelőtt került sor a Magyar Nemzeti Múzeum dísztermében. Gróf Dessewffy Emil elnöki megnyitóját előbb báró Eötvös József alelnök emlékbeszéde, majd Tompa Mihály és Szász Károly ódája követte (Tompa díjnyertes ódáját Toldy olvasta föl). Délben díszlakomán vettek részt a meghívott vendégek az Európa Szállóban, este pedig egy ünnepi előadást néztek meg a Nemzeti Színházban: a fő műsorszám Vörösmarty drámája, *Az áldozat* volt. Az Arany részéről elég silánynak minősített ünnepi ebéden részt vett Deák Ferenc is. Gyulai Pál kései visszaemlékezése szerint (1904. május 15.) Deák ott és akkor mondotta talán

„első és egyetlen nyilvános toastját”. Pohárköszöntője a rövid és velős, hazafias és bölcs megszólalás mintája egyszerre. „Lakoma után imádkozni kell; az én imádságom rövid, csak három szóból áll: éljen a haza!”

Előadásának végén Eötvös föltett magának és hallgatóságának egy olyan szónoki kérdést, amelyre a nemzeti emlékezet minden igazán jelentős teremtő egyénisége megünneplésekor lényegében azonos a válasz; függetlenül attól, hogy alkotói energiájukat milyen területeken fejtették ki. Azért van ez így, mert lett legyen szó bárki jubileumáról, immár a nemzeten a sor, hogy szellemi értelemben – vagy inkább *szelleme* értelmében! – is eleget tegyen végre kötelességének. „S mi az, mi a hálának, mellyel e férfiú iránt tartozunk, méltó emléke, mi ily érdemeknek méltó jutalma lehet? Csak egyet ismerek, s ez az: ha várakozásainak megfelelünk. (...) *Mert ő megérdemelte a borostyánt; de az örökké zöld koszorút csak oly nemzet teheti fiának homlokára, mely arra maga is méltónak mutatta magát.*”

Mint már érintettük, Tompa Mihály – Toldy és Kazinczy Gábor biztatására – részt vett a Magyar Tudományos Akadémia Kazinczy Ferenc születésének „százados” jubileumára meghirdetett ódapályázatán, s elnyerte az első díjat. (Hogy milyen bosszantó tapintatlanságok és ügyetlenségek foszlatták szét, keserítették meg a költő örömét, arra most nem térünk ki.) Hadd idézzük ide viszont ódájának (*Kazinczy Ferenc emlékezete*) tizenhat versszakából a két utolsót. Azt a kettőt, amelyben a szerző mintegy – világi értelemben veendő – „újszövetséget” ajánlott föl hálás nemzete nevében az áldott emlékü „Szentnek”.

„Oh Szent! melyért küszködve éltél,
Sorsán kiontva lelkedet,
Ez ünneplés örömtüzénél:
Lásd nemzeted', halld nyelvedet!!
Mi üdvadóbb: az égi pálma,
Mely ott borítja fürteid?
Vagy ez a nép, mely itten áll ma?
Vagy ez a hang, mely istenít?

Igaz valál, – emléked áldott!
Haló-földed szent, éltedért;
Szült sok jelest, nem szülte párod'
Egy század, míg végére ért;
Mit mondjunk jőve hült porodhoz?
Áldás és fény nagy neveden!
S amely nyelvén s lelkében hordoz,
Áldás és fény a nemzeten!”

Meglepőnek tűnhet, hogy Magyarország mintegy százhusz városában és községében tartottak emlékünnepséget Kazinczy születésének centenáriuma alkalmából. Ezeket részben hely-, részben irodalomtörténeti források bizonyítják. Például Miskolc esetében Tompa Mihály és Lévay József, Nagyszalonta és Nagykőrös vonatkozásában Arany János, Sárospatak és Széphalom tekintetében pedig Erdélyi János különböző műfajú (levelezés, emlékirat, cikk, beszéd)

írásai. Nem egészen arról van szó, hogy ilyen nagy mértékben megnőtt volna Magyarországon az érdeklődés az irodalmi és anyanyelvi kultúra iránt. Sokkal inkább azt jelzik ezek az ünnepségek, a megemlékezések hangulata és hevüllete, hogy fölhangosodott az ellenállás hazánkban a Bach-rendszerrel szemben.

Ugyancsak irodalomtörténeti források (pl. Erdélyi levelezése) dokumentálják azt is, hogy a titkosrendőrségnek tudomása volt az emlékünnepek politikai üzenetéről. Ennek híre a magyar emigráció körébe is eljutott. Pulszky Ferenc először 1881-ben megjelent visszaemlékezései (*Életem és korom*, II. kötet) szerint „Kazinczy Ferenc születésének századik évfordulója szintén fel lett használva Magyarországon hazafitüntetésekre, az aláírások széphalmi kis birtokának megvételére és családjának felsegélésére nagyobb mérveket öltöttek, egyszóval a közélet ismét pezsegni kezdett a solferinói csata után, dacára a rendőrség éberségének s a bécsi kormány erélyének.”

Erdélyi János 1859 végén három szép szónoklatot is tartott Kazinczyval kapcsolatban. December 3-án megnyitotta, majd bezárta születésének „százados” ünnepét Sárospatakon; december 10-én pedig elbúcsúztatta az óesztendőt Széphalmon. Megnyitó beszédének egyik fontos üzenete közvetlenül a pataki diákifjúságot szólította meg, merthogy Kazinczy igazából – Ady szavaival élve – „ifjú szívekben él”.

Erdélyi a széphalmi sírnál az 1859-es esztendő egyediségére és történelmi jelentőségére helyezte a hangsúlyt. Végre egy év Világos óta, amelyben – a solferinói vereség következményeként – Ausztria szerencsecsillaga erősen hanyatlani kezdett. Magyarországé viszont – a Kazinczy kapcsán kibontakozó *nemzeti egység* következményeként – magabiztos fölemelkedésnek indult. A tudós Erdélyi kiváló közéleti-politikai érzékét igazolja, ahogyan mondanivalója két pontján is nagy nyomatókat adott ennek.

Széphalomról most „bátran mondhatjuk, hogy ezen év az *egyetértés esztendeje* is, az egyetértésé, mit igen régen sürget, de mindig fájdalommal nélkülözött a magyar történet, most pedig beléjöttünk nehezen és valahára, óh Isten! csak soha ki ne tévednénk belőle!” Az 1859. évet „azért írom a jobb esztendők közé, mert a *nemzeti erkölcs fenséges ideáját tömegekre vitte által*, s nem is kívánok jövendőre egyebet, mint hogy *nemzeti önbecsérzetünk alapja évenként ily szép adalékkal szaporodjék!*”

Kazinczy életpéldája és emlékezete a XX. század első felében. 1909-ben elhunyt Gyulai Pál (november 9.) és megszületett Radnóti Miklós (május 5.). 1909 azonban még Kazinczy jubileumi esztendeje: születésének százötvenedik évfordulója alkalmából. A szorgalmas hírlapíró Juhász Gyula, a tanár és költő, már május 23-án megjelentette emlékező cikkét Nagyváradon (*Kazinczy*). Első mondatában egymást követően utalt vissza 1759-re és 1859-re: „ötven éve, hogy az egész nemzet koszorúja illette (mint mindig, akkor is elkésve) a széphalmi mester hamvait.”

Ennek az évtizednek a második fele a magyar irodalmi életben már Ady Endréé, a Nyugat és a Holnap költőié. Többségük közös, feszítő-szorító életérzése: örökös elkésettség itthon – európai modernség nyugaton. Ez a ket-tősség inspirálta Juhász Gyulát is cikkének indítására és egy fontos értékelő megállapítására. Kazinczy „az első magyar író, aki szinte »noblesse oblige«-nek

érezte és hirdette, hogy a literátornak minden ízében modernnek kell lennie, szolidárisnak kell lennie a művelt nyugat emberi és írói törekvéseivel, szembe kell szállnia a tegnappal és a ma babonáival és hirdetni kell a holnap győzelemre jutó igazságait". Élete végéig „elevenen lüktetett lelkében a szolidaritás érzése, amely a kis hazát a nagy világgal; érzések, vágyak, programok, törekvések, igazságok és szépségek dolgában összeköti".

A cikket Juhász Gyula egy lendületes erejű, jelzőkben gazdag nyelvezetű jellemzéssel fejezte be. Kazinczy „forradalmár és nyugati szelleme örök példánk marad. Társadalmi eszméi még ma is jórésztben utópiák, a fiatalságot és tehetséget tárt karokkal köszöntő egyénisége még ma is nagyon elkelve, széleskörű irodalmi ismeretei és finom, csiszolt ízlése még ma is kevés utódjában egyesülnek, lángoló, lankadatlan, páratlanul nagyszerű alkotó és romboló energiája pedig oly gyönyörű, fölemelő, lelkesítő és vigasztaló látvány, amilyent csak nagyon keveset mutat fel az emberi műveltség története."

Juhász Gyula 1927-ben, Ady Endre jubileumi évében, idézte Ady 1909-ben megfogalmazott párhuzamát a magyar génusz korszakairól és nevesítőiről, amelyben a huszadik század elejét odaállította Apáczai Csere, Kazinczy, Kemény Zsigmond és Arany János korszaka mellé. Ez jelenti Juhász Gyula gondolkodásában és Kazinczyra vonatkozó alábbi értékeléseiben is a folytonosságot: a Kazinczyék kora klasszikusságának modernsége és a maga baráti köre költészetének maradandósága.

Kazinczy „a magyar műveltség heroikus akaratú és kitartású profétája" (*Március 15.*, 1921. március 15.) – ez az egyik alapvető tény és feltétel. S mi a másik? „A magyar műveltség csak úgy diadalmaskodhatik, ha szolidáris lesz ismét a legkülönb kultúrákkal, mint ahogy az volt a múltban. Kazinczy és Berzsenyi, Arany és Madách és – last, but not least – Mikszáth és Ady idejében. Nekünk folyton emelkednünk kell, mert különben elsüllyedünk. Magyaroknak lenni: ez újra kell, hogy azt jelentse, amit Széchenyi és társai korában: *élére állani a művelt emberiségnek!*" (*Több kultúra...*, 1922. június 11.).

1931-ben emlékezett meg a magyar irodalmi élet Kazinczy elhunytának századik évfordulójáról. Halász Gáborra most csak utalunk, de Kosztolányi Dezsőt ebben az összefüggésben meg is idézzük. „*Mindenki, aki magyarul ír, adós neki.*" Tömör szépségű ez a mondat; engedjék meg mégis, hogy kitágítsuk. Mindenki, aki magyarul beszél – álljon bár a műveltség legalsó grádusán, s éljen bárhol a nagyvilágban –, letörleszthetetlenül adósa Kazinczy Ferencnek. Kosztolányi a Kazinczy-cikkét egy szép és tanulságos nyelvi példasorral fejezte be:

„Ő hozta vissza az élő nyelvbe a néptől, a vidékről ezeket a szavakat, hogy csak néhányat említsek a sokból: *aggastyán, badar, hölgy, kacér, lenge, pongyola, szobor, vándor, verseny*, s az ő közvetítésével került hozzánk egy már elfeledett, gyönyörű szavunk is a *hős*, melynek feltűntét gúnykacajjal üdvözölték kortársai. 1788-ban elevenítette fel ezt a Szatmár megyei tájszót, melyet akkoriban még egyáltalán nem ismertek: *komoly*. Addig minden csak komor volt. Felháborodás fogadta ezt a szavát is: *rom*. ...nem szabad sohasem felednünk, hogy nagyra növekedett, csodálatosan simulékony, zengő nyelvünk az ő kezén acélosodott meg, hogy a börtönben született újjá, s hogy ma is olyan nyelven beszélünk és írunk, melynek szavait a bilincse rozsdájával, a tulajdon

vérével róttá papírra. Hála szellemének. Egyébként e két előbbi szó – a *hála is, a szellem is* – az ő alkotása.” (1931. augusztus 16.). Apáczai *elméje* és Kazinczy *szelleme* a magyarság kiemelkedő példái a szó szoros és szimbolikus értelmében.

Kosztolányi azzal kezdi a cikkét, hogy a dolgozószobája falán – figyelmét nem nagyon megosztandó – csak kevés portrékép lóg. De az egyik – egy festmény utáni könyv 1858-ból – Kazinczyt ábrázolja. Radnóti szobája falán is csak három reprodukció függött: kettő Arany Jánost, a harmadik – másolat Simó Ferenc 1829-ben készült festményéről – pedig Kazinczyt ábrázolta. Ma is igen tanulságos elolvasni azokat a sorokat, amelyeket 1942. május 17-én jegyzett föl a naplójába a képek keltette benyomásokról vendégeiben. Érdekeséggé, kommentárként és főleg vallomásként vagy hűségnyilatkozatként – az irodalom révén a kereszténységhez és a magyarsághoz.

„A Kazinczy-képről csaknem mindegyik »nem bennfentes« látogatóm, de az Aranyról is sokan (nem a közismert, népivé stilizált arc) megkérdezik: »a nagybátyád?« vagy »a rokonod?« *Igen*, – felelem ilyenkor, Arany és Kazinczy. S valóban nagy-, vagy déd-nagybátyáim ők. S rokonom a hitévtáltó Balassa, az evangélikus Berzsenyi és Petőfi, a kálvinista Kölcsey, a katolikus Vörösmarty vagy Babits.”

Befejezésül rövid kitekintés a 2010-es évek jubileumaira a nemzeti emlékezetben (reneszánsz – reformáció – romantika – reformkor). 2010 az itáliai reneszánsz festészet éve is lehet, amihez mi – az esztergomi freskótöredék rejtélye révén – konkrét tárgyi értelemben is kapcsolódhatunk. Ötszáz éve, 1510. május 17-én halt meg ugyanis a firenzei Sandro Botticelli és ugyanabban az évben a velencei Giorgione. Százötven éve, 1860-ban hunyt el a reformkor egy-egy közéleti és matematikai óriása: Széchenyi István (április 8.) és Bolyai János (január 27.).

1810-ben született két nagy zeneszerző: február 22-én az egyetemes jelentőségű Chopin és november 7-én a magyarságnak nagyon fontos értékeket adó Erkel Ferenc. Ha Botticelli és Giorgione egyetemes jelentőségűek, akkor Barabás és Székely a XIX. századi magyar festészeti kultúra fejlődésében játszottak meghatározó szerepet. Barabás Miklós kétszáz éve, 1810. február 10-én született – Székely Bertalan pedig száz esztendeje, 1910. augusztus 21-én halt meg. Ugyanabban az évben, május 28-án hunyt el Mikszáth Kálmán is. 2010-ben aktuális marad a reformáció problémáiról való további gondolkodás is. Április 19-én lesz ugyanis 550 éve, hogy elhunyt (1560-ban) az a Philipp Melancthon, akiről tanulmányunk első fejezetében már esett szó.

2011-ben száz éve lesz, hogy meghalt az a Gustav Mahler (május 18.), aki 1888 és 1891 között a Magyar Állami Operaház karnagyaként és igazgatójaként dolgozott. Ugyanabban az évben – halálának 200. évfordulóján (február 24.) – kell nyomatékosan megemlékeznünk (ismét visszatérve egyben Kazinczyra is) Bessenyei György munkásságára. De föltétlenül ráterelődik majd a figyelem a kétszáz éve született Teleki Lászlóra (február 11.), a progresszív politikusra és a *Kegyencz* (1841) című dráma szerzőjére. Különösen előtérbe fog kerülni Liszt Ferenc zeneművészete; aki kétszáz éve, 1811. október 22-én látta meg a napvilágot.

2012-ben lesz Szemere Bertalan születésének (augusztus 27.) bicentenáriuma. 2013-ban, születésük kétszázadik évfordulóján Szalay Lászlóra (április 18.) és főként Eötvös József (szeptember 3.) irányul majd a nemzeti emlékezet. 2013-ban kiteljesedhet a romantikus muzsika – sőt általában a romantika művészeti kultúrája és mentalitása – szerepének, örökségének korszerű (újra) értelmezése. Erkel (2010) és Liszt (2011) bicentenáriuma után az az esztendő ugyanis május 22-én Richard Wagner, október 10-én pedig Giuseppe Verdi születésének 200. évfordulója lesz.

2014-ben több olyan alkotóegyenisége is lesz kultúránknak, akinek megünnepelhetjük születése bicentenáriumát: Erdélyi János (április 1.), Ybl Miklós (április 6.), Kemény Zsigmond (június 12.) és Pulszky Ferenc (szeptember 17.). 2009 után 2014 is Kálvin éveként ismétlődik. Május 27-én ugyanis Kálvin elhunytának (Genf, 1564) 550. évfordulójára emlékezik majd a református világ; s ezzel egyben alkalom teremődik a Kálvinnal kapcsolatos, 2009 óta fölhalmozódott tudományos eredmények összegzésére is.

2017 egyfelől – Luther Márton 95 wittenbergi tézise (1517. október 31.) okán – újból a reformáció éve lesz. Másfelől megint előtérbe kerülnek majd a magyar kultúra bicentenáriumi: Arany János (március 2.), Tompa Mihály (szeptember 28.) és Trefort Ágoston (február 7.) irodalmi, illetőleg művelődéspolitikusi életműve jogán. 2019-ben pedig száz éve lesz, hogy lezárult egy nagy költői és egy nemzetközileg is kiemelkedő tudományos életpálya: 1919. január 27-én Ady Endre, április 8-án Eötvös Loránd halt meg.

Előretétekintésünkből kiviláglik, hogy a 2010-es évek ünnepeltjei révén közelebb kerülhetünk ahhoz a klasszikus, XIX. századi magyar reformkorhoz és utóéletéhez, amelynek részletes bemutatásában – különösen Eötvös József gondolkodói életművét és a nemzetnevelés problémakörét szem előtt tartva – magam is megkísérlek részt venni.

Dr. Éles Csaba (Debrecen, 1951) C.Sc., művelődéstörténész, esztéta, a Debreceni Egyetem BTK Neveléstudományok Intézete Andragógia és Művelődéstudományok Tanszékének tanszékvezető egyetemi docense. E-mail: c.eles@chello.hu
Itt közölt tanulmánya a témakörben készülő nagyobb könyvének részlete. Ezt a változatot a Napút jelen számához írta, rövidítve elhangzott Sárospatakon, 2009. október 28-án, a Magyar Comenius Társaság *Comeniustól Kazinczyig* című felolvasóülésén, a Miskolci Egyetem Comenius Tanítóképző Főiskolai Karán.

Gulyás Gyula

Kálvin a tisztességes haszonról

A premodern világ gondolkodói az etika, a politikafilozófia vagy a teológia fogalmi köntösében fejtették ki a gazdaságról vagy annak valamely aspektusáról alkotott elképzeléseiket. Ezek az elképzelések vagy reflexiók nem álltak össze konzisztens közgazdasági elméletté, aminek oka abban található, hogy a gazdaság mint olyan, a modernitást megelőző társadalmi berendezkedésekben nem volt autonóm, működése, értékorientációs reflexei mélyen beágyazódtak a kulturális hagyomány olyan mozzanataiba, mint az erkölcs és a vallás. Ez a kulturális hagyomány, illetve a gazdaságról való gondolkodás etikától, politikafilozófiától vagy teológiától való függősége (az, hogy a gazdaság törvényszerűségeinek kutatása még nem szervesült önálló közgazdaság-tudományi paradigmává) mintegy predeterminálta és preformálta a gazdasággal kapcsolatos reflexiókat. Előre meghatározta, azaz kijelölte helyét a társadalom újratermelési folyamatainak egészében, preformálta, mert a fenti szellemi objektívációk (etika, politikafilozófia, teológia) szemüvegén láttatta a gazdasági jelenségeket. Ebbe az eszmetörténeti hagyományba illeszkednek Kálvin gazdaságról alkotott reflexiói is.

A kálvini teológia központi fogalma: Isten autoritása

Kálvin nem dolgozott ki koherens közgazdasági elméletet, a gazdasággal és gazdálkodással kapcsolatos elszórt eszmefuttatásai teológiájának egészén belül értelmezhetők, annak függelékai. Gazdasággal kapcsolatos nézeteinek rekonstrukcióját nehezíti, hogy egyesek szerint fő műve, az *Institutio* sem tekinthető koherens rendszernek.¹ Igaz ugyan, hogy Kálvin könyve nem Summa, nem rendszerszerűen kifejtett dogmatika, a műnek azonban mégis van egy centruma vagy princípiuma, a teremtő és teremtett világ kapcsolatáról, illetve az Isten abszolút autoritásáról szóló tétel, amelyből felfejthető Kálvin immanens etikája, politikafilozófiája és gazdaságteóriája.

Isten abszolút autoritása a teremtő és a teremtett világ ontológiai különbségéből következik, abból, hogy Isten a teremtője a világegyetemnek is és az embernek is. Ez az autoritás érvényesül az emberi élet valamennyi terepében, a politikában, az erkölcsben, a gazdaságban egyaránt megjelenik. Az isteni autoritás Isten mindenhatóságában, tökéletességében, gondviselő jóságában és korlátozhatatlan hatalmában jelenik meg. Isten misztikus autoritását nincsen joga, sem lehetősége az embernek kutatni, mert morális értelemben „a bűn szolgái vagyunk”, szellemi értelemben pedig „vakok”. Az Istennek tulajdonított kálvini autoritásban egyesítve van a hatalom két ideáltipikus fogalma: az instrumentális és az erkölcsi értelemben felfogott hatalom. Az instrumentális

¹ Willem Van't Spijker: *Kálvin élete és teológiája*. Kiadja a Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest, 2003, 100. o.

értelemben felfogott hatalom „A” olyan képessége, amelynek birtokában ráveheti „B”-t arra, hogy olyasmit tegyen meg, amit jószántából egyébként nem tenne meg. Ez az önkény elemét is magában foglaló hatalom jelenik meg például a predesztináció tan hitelezővel kapcsolatos parabolájában, ahol Kálvin azt mondja, hogy ahogyan a hitelezőnek szabadságában áll önkényesen elengedni vagy nem elengedni adósa tartozását, ehhez hasonlóan Isten sem tartozik elszámolni arról, hogy egyeseket miért juttat örök kárhozatra, másokat pedig miért üdvösségre. A hatalom Platón és Arisztotelész által kidolgozott etikai fogalma² szintén képesség, ez azonban alapvetően nem mások befolyásolását célozza, hanem egy erkölcsi értelemben vett jónak a létrehozására vonatkozó képesség, amilyen az orvos képessége az erkölcsileg jónak tekinthető egészség helyreállítására. Az orvosnak nem azért engedelmességek, mert félünk a megtorlástól vagy mert az engedelmeskedéstől hasznot remélünk, mint például a politikai hatalomnak való engedelmeskedés esetében, hanem azért, mert az orvos a javunkat akarja. A hatalom etikai fogalma, az autoritás, szemben a hatalom instrumentális fogalmával, a szuverenitással, nem abszolút értelemben vett alá-fölé rendeltségi viszony, hanem olyan alá-fölé rendeltségi viszony, amely magában foglalja a reciprocitás, a kölcsönösség mozzanatát is. Isten autoritásának sem pusztán azért kell engedelmeskednünk, mert teremtményekként ki vagyunk neki szolgálattva, vagy mert megparancsolta nekünk, hanem azért is és főként azért, mert Isten is a javunkat akarja, s mert romlott természetünknel fogva nem tudjuk felfogni, hogy számunkra mi a jó. Az autoritásnak ez a fogalma artikulálódik Kálvin gazdaságról, politikáról, erkölcsről és a törvényről alkotott elképzeléseiben.

A kálvini politikafilozófia és gazdasági implikációi

Kálvin a világi kormányzatot, a politikát az *Institutio* utolsó, 15. fejezetében a megbízatás, illetve a reprezentáció fogalmi kontextusában tárgyalja. A világi kormányzat a teremtő autoritásán, „Isten gondviselésén és szent rendelésén alapul”. A hatalmi jogkörrel rendelkezők, a feljebbvalók Istentől vették megbízatásukat, isteni tekintéllyel vannak felruházva és általában Isten képét viselik, mert bizonyos tekintetben őhelyette szerepelnek. Kálvin azt is hangsúlyozza, hogy az előljárókat a Szentírás kvázi-isteneknek nevezi³ „nem ugyan személyükre, hanem arra a hivatalra tekintettel, amelyet viselnek”. Máskülönb mint Isten helytartói nem rendelkeznek szuverenitással, teljes mértékben Isten szolgálói és hivatalnokai. A világi hatalom alapvető feladatai közé tartozik a vallás nyilvános tekintélyének és az emberek közötti kapcsolatokban az emberieség erkölcsi értékének, az igazságos erkölcsöknek a garantálása. E két feladat kölcsönösen feltételezi egymást: ha Istent nem tisztelik, békétlenség lesz úrrá a társadalmon belül, és megfordítva, ahol békétlenség van, ott nem tisztelik

² Vö.: Leonard Krieger: *Power and Responsibility: The Historical Assumptions, In: The Responsibility of Power*. Ed. by Leonard Krieger and Frite Stern, Anchor Books Doubleday and Company, Inc. Garden City, New York, 1969

³ Zsoltárok könyve, 82, 6

Istent. Mindazonáltal az embernek az Istenhez és az embernek a másik emberhez való viszonya nem egyenértékű, az elsőnek van meghatározó szerepe a második fölött. Az uralkodók az istenszeretet és a felebaráti szeretet keretfeltételén belül hozhatnak törvényeket, ezek a polgári törvények, ez a pozitív jog világa, amelynek azonban azokhoz az örök szabályokhoz, az isteni törvényhez kell igazodniuk, melyeket Isten előír. Ahogyan a hatalmi jogkörrel felruházottak az isteni törvénynek kell engedelmeskedjenek, ehhez hasonlóan a hatalmi jogkörrel nem rendelkezőknek, a népnek is kötelessége feljebbvalói parancsait és törvényeit betartani, azokban az isteni gondviselést, a róluk való gondoskodást felismerni. Kálvin ehhez azt is hozzáfűzi, hogy aki a felsőbbség ellen lázad, az Isten ellen lázad. Azonban a hatalom birtokosai iránti engedmesség nem tekinthető szolgaságnak, mert a fejedelmek hatalmi jogköre az isteni törvény által korlátozott, elméletileg nem válhat zsarnoksággá, s mert a fejedelmek a közjóra kell fordítsák hatalmi jogosítványaik használatát. A hatalom birtokosainak a nép feletti uralma ennél fogva maga is szolgálat. A felsőbbség általi hatalomgyakorlás kettős értelemben vett szolgálati viszony: a nép alá van vetve a felsőbbségnek, a felsőbbség pedig a népnek. Ez a kölcsönös szolgálati viszony a kormányzók és kormányzottak fölött álló Isten autoritásán alapszik.

A világi kormányzat feladatai közé tartozik a lelkiismereti szabadság és általában a megfelelő mérséklettel párosult individuális szabadság védelme. Ez a szabadság azonban nem korlátlan, pusztán a „külső dolgokra”, az ember hétköznapi életvitelére vonatkozó, relatív értékkel bíró, amelynek érvényességi körét a szeretet isteni parancsa határolja be. „...ahogy szabadságunkat alá kell vetnünk a szeretetnek, ugyanúgy a szeretetnek magának a hit tisztaságában kell maradnia, azaz a felebarát kedvéért sem sérthetjük meg Istent.”⁴

A világi kormányzat jogköréhez tartozik az adók és vámok kivetésének a joga, a bírászkodás és bűnüldözés joga – helyőrségek felállításával –, emellett joga és kötelessége az ország határainak a megvédése háború esetén.

Az alább idézendő szöveg kapcsán fontos kiemelni, hogy Kálvin a fejedelmi kincstárra vonatkozó megjegyzéseiben határt von a köz- és a privát szféra között, az adókból befolyt pénzt „közpénznek” tekinti, aminek egy részét a fejedelem önmagára és udvartartására, másik részét pedig közfunkciók ellátására, közszolgáltatásokra költi. Mindez a mai napig érvényes megállapítás, a közpénzek egy részét a kormány ma is önmagára, a kormányzati bürokrácia működtetésére, másik részét pedig közszolgáltatások biztosítására fordítja.

„Végül azt is hozzátehetjük még az elmondottakhoz, hogy az adók és vámok jogusult jövedelmei a fejedelemnek, és bár elsősorban a hivatalukkal járó közköltségek fedezésére kell azokat fordítaniuk, éppen úgy felhasználhatják az udvartartásuk fényének az emelésére is. (...) Úgy azonban, hogy a fejedelmeknek nem szabad megfélemleniük arról, hogy az ő kincstáruk nem annyira magánpénztáruk, mint inkább az egész népnek közpénztára (amint Pál is vallja a Róm 13, 6-ban), amelyet nyilvánvaló jogtalanság nélkül nem lehet elpazarolni és tékozolni.”⁵

⁴ Kálvin János: *Tanítás a keresztény vallásra*. Kiadja a Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajóosztálya, Budapest, 1986, 170. o.

⁵ I. m. 295. o.

Nem kevésbé fontos annak a hangsúlyozása, hogy Kálvin az adóbeszedés joga állami monopóliumba vételének, valamint az erőszak (rendőrség, bíróság, hadsereg) civil szférából való kivonásának, azaz államosításának a követelésével a nemzetállam politikafilozófiájának az alapjait vetette meg, az állam ma is ezeken a posztulátumokon nyugszik.

Tágabb értelemben, a világi kormányzás mellett, Kálvin politikafilozófiája részeként kell tekintenünk az egyház kormányzásával kapcsolatos nézeteit is. Akárcsak a világi kormányzást, az egyház kormányzását is a megbízatás, illetve a képviselőlet fogalmi rendszerében értelmezi. A lelkészek, a pásztorok, az uralkodókhoz és fejedelmekhez hasonlóan Isten autoritásának szócsövei, helyette és az Ő nevében, az Ő intenciói szerint kell beszéljenek és cselekedjenek. Az Úr az egyház esetében is „emberek szolgálatát veszi igénybe, hogy... mások szája által jelentse ki nekünk akaratát, mintegy a maga helyetteseként használva fel erre az embereket, nem úgy, hogy átadja nekik a maga jogait és tiszteletét, hanem csak úgy, hogy azok szájával Ő maga végezze munkáját, mint ahogy a munkás is eszközöket használ a munkája végzésére.”⁶ Az egyháznak a püspökök és zsinatok által gyakorolt hatalma ugyanúgy nem szuverén hatalomgyakorlás, ahogyan a fejedelemé sem az, a tanra, a bíráskodásra és a törvényalkotásra vonatkozó hatalomgyakorlásban az egyházi előjárók, a világi előjárókhoz hasonlóan egyszerre szolgálják az Urnak és a népnek. „És azok, akik ezt törvényesen gyakorolják, ne gondolják magukat többnek, mint Krisztus szolgálóinak és ugyanakkor a nép szolgálóinak a Krisztusban.”⁷ Majd így folytatja Kálvin: „...bármiféle tekintélyt és méltóságot tulajdonít is a Szentlélek akár papoknak, akár prófétáknak, akár az apostoloknak vagy az apostolok utódainak, az teljességgel nem maguknak az embereknek szól, személy szerint, hanem annak a szolgálatnak, amelyre elhivattak, vagy hogy röviden fejezzem ki magamat: az Isten igéjének szól, amelynek a szolgálata rájuk van bízva.”⁸ Az egyház által hozott törvények, akárcsak a világi hatalom által hozottak, emberi törvények, amelyek ha jók és igazságosak, akkor meg kell tartani őket, önmagukban azonban nem korlátozhatják az ember lelkiismeretét, amely az egyén Istennel való kapcsolatának legszemélyesebb ügye. Az egyház hatalomgyakorlásának harmadik területe a bíráskodás. „Ez a bíráskodási hatalom a maga egészében nem egyéb, mint (...) a lelki kormányzás megőrzésére létrehozott rend”, melynek feladata az erkölcsök ellenőrzése.

A világi és az egyházi hatalom egymáshoz való viszonyát Kálvin a test és a lélek egymáshoz való viszonyának, valamint a földi világ és a mennyei világ kapcsolatának analógiájára gondolja el. Az egyházi hatalom kompetenciaterülete a lélek kormányzása, a lelkiismeret nevelése a kegyességre és az Isten szolgálatára, a világi kormányzás feladata pedig az emberiség és igazságosság előmozdítása az emberi kapcsolatokban. A két hatalmi szférát nem szabad összekeverni, de egymástól elkülöníteni sem. Kálvin a kétféle kormány feszültségét „eszkatológiai szempontból közelíti meg, hangsúlyozva azt, hogy a jelenlegi életnek létezik egy fontosabb, 'magasabb' célja is. Ehhez azonban

⁶ Uo. 229. o.

⁷ Uo. 238. o.

⁸ Uo. 238. o.

hozzátartozik az evangélium szolgálatában álló világi kormányzat is.⁹ Spijker szerint Kálvin legfőbb célja a „krisztokrácia” megvalósítása, amelyen belül az egyház és az állam szolgálata egyaránt a Szentírás normája alapján történik, az állam és az egyház felett ugyanaz az Úr uralkodik.

Kálvin politikaireprezentáció-elmélete tipikusan középkori és keresztény tanítás. A modernitás két formáját ismeri a politikai reprezentációnak, s mindkettőt a képviselő és a képviselt közötti szerződéses viszonyként tételezi. Az egyik elmélet a népszuverenitás dogmáján alapul (ezt delegáláson alapuló reprezentációnak is nevezik), mely szerint a nép egyfajta korlátlan racionalitás birtokában képes saját preferenciái artikulált megfogalmazására és azt is meg tudja mondani, hogy a kitűzött célok vagy értékek milyen eszközökkel és hogyan realizálhatók. A képviselőnek ez a formája úrnak tekinti a megbízót, a képviseltest, és szolgál a megbízottat, a képviselőt. A reprezentáció másik, modern formája a választót, a népet csak a célok megfogalmazásában tekinti kompetensnek, a célhoz vezető módszereket és technikákat a szakértőként tételezett megbízott (ügynök vagy képviselő) kompetenciakörébe sorolja. A középkor és Kálvin reprezentációelmélete gyökeresen eltér ezektől az elképzelésektől, mert a középkorban is és Kálvinnál is azt látjuk, hogy a képviselő nem szuverénnek elgondolt felek közti megbízatásos viszony. A középkorban a képviselő nem valaki által, hanem valaki előtt (Isten előtt) való képviselő. A középkor és Kálvin is úgy gondolkodott, hogy a kormányzat (világi és egyházi egyaránt) és a nép kapcsolatrendszere mögött létezik egy sokkal szélesebb, mélyebb és fundamentálisabb isteni rend, amely körbeveszi mind a képviselőt, mind a képviseltest, és hogy minden reprezentáció e mindent felölelő rend háttérével szemben, attól mozgatottan játszódik le. Csak ennek a mindent magában foglaló rendnek, az isteni törvénynek a bázisán képes az ember a képviselő és a képviselt szerepének a betöltésére. E mindent körülölelő rend nélkül úgy néznénk ki, mint a térkép nélküli utasok, soha nem lennénk képesek egymással találkozni. Szemben a modernitás elképzeléseivel, itt a képviselő és a képviselt nem szuverén alakítói sem egymáshoz, sem a teremtő Istenhez való viszonyuknak, mindketten a mindent körülölelő háttérnek, az isteni akaratnak a funkciói.¹⁰

Kálvin politikafilozófiájának vannak etikai és gazdasági implikációi is. Elmélete nemcsak azt követeli meg a világi hatalomtól, hogy garantálja a vallás nyilvános használatát és hogy törvények alkotása és kikényszerítése útján biztosítsa az emberi kapcsolatokban az emberiséget, hanem azt is, hogy a leképáztoroknak, az Ige szolgálóinak, vagyis az egyháznak megadják mindazt, ami szerepe betöltéséhez szükséges, valamint azt is, hogy állítsanak iskolákat, biztosítsák a tanítók fizetését, a tanulók neveltetési költségét, építsenek otthonokat a szegények, árvák, jövevények és hajléktalanok, kórházakat a betegek és rokkantak részére, gondoskodjanak a munkaképtelenekről. Ezeket a követeléseket ma az oktatás- és szociálpolitika kategóriáiba sorolnánk be. Kálvin a diakónusok feladatává teszi (noha azok nem tagjai az Egyháztanácsnak, de részei az egyházi kormányzásnak) az elesettekről való szociális gondoskodást. A diakónusokat

⁹ Willem Van't Spijker, l. m. 126. o.

¹⁰ F. R. Ankersmit: *Aesthetic Politics*. Stanford University Press Stanford, California, 1996, 30. o.

két csoportra osztja: az egyik csoport az adományok begyűjtésével, kezelésével és szétosztásával foglalkozott, a diakónusok másik csoportja a kórházi ápolás feladatait látta el. A kálvini szociálpolitika gyökerei a korai egyház és a középkor ez irányú gyakorlatába nyúlnak vissza. A keresztény tanítás szerint (szemben a klasszikus antikvitással, ahol a segítségnyújtás érdemalapú volt, és ahol az ezzel kapcsolatos erkölcsi maxima úgy hangzott, hogy „csak a gyöngé lélek könyörületes, a bölcs soha”) a szegénygyámolítás parancsa univerzális: minden egyénnek, intézménynek, sőt az államnak is kötelessége a bajbajutotton segíteni. A karitás, a könyörület és a szegénygyámolítás azért kötelező, függetlenül attól, hogy a bajbajutott önhibájából vagy a körülmények folytán került szorult helyzetbe, mert az ember nem döntheti el, hogy kit illet meg az alamizsna és kit nem, Isten majd megbünteti az arra méltatlant, de az ember ezt nem teheti.

Az egyházi hatalom, Genf esetében az Egyháztanács, a hagyományos egyházkormányzati funkciók mellett az erkölcsi és a gazdasági életben is szerepet vállalt. A tanács tagjainak, a presbitereknek és a lelkipásztoroknak volt a feladata a lakosság erkölcsi életének ellenőrzése és a normasértő devianciák szankcionálása, ami az erkölcs hatalmi úton való kikényszerítésére tett olyan kísérletként értelmezhető, ami később, a történelemben csakúgy, mint az erkölcsfilozófiai vitákban, számtalanszor megismétlődött. Az Egyháztanács büntette a házasságtörést, a prostitúciót, a fajtalankodást és a homoszexualitást, erkölcsstelen dolognak számított a tánc, az illetlen dalok, a verekedés, a varázslás, az iszákosság, a kártyajáték és a gyilkosság. Az erkölcsi élet hatalmi úton való rendszabályozási kísérleteinek az olyan szélsőséges formái, mint a botrányos bűnösök eltiltása az úrvacsorától, a vendégfogadók bezáratása, színházi bemutatók betiltása, a keresztségben választható keresztnevek cenzúrája, kiélezték a lelkészek és a hívők közötti ellentéteket.

Az Egyháztanács az erkölcs feletti őrködés mellett gazdaságpolitikai és gazdaságsszabályozó tevékenységet is folytatott. A tanács kompetencia körébe tartozott: a vevőiket becsapó kereskedők elleni fellépés, büntették a hamis mértéket használókat, az uzsorakamatot, a magas kezelési díjat felszámító orvosokat. „Az Egyháztanács véleményt nyilvánított a banki árfolyamokról, a hadikölcsönök kamatainak nagyságáról, az exportról és importról, a bírósági eljárások felgyorsításáról, a labkérekről és gyertyák beszerzéséről.”¹¹ Kálvin gyakorlott jogászként elkészítette a magisztrátus számára az új városi törvényeket, állítólag ő tervezett meg olyan közszolgáltatásokat is, mint az éjjeli őrközpont és a hulladékok eltakarítása, engedélyeztetéshez kötötte, szabályozta az egyes foglalkozások üzését.

Kálvint és általában a reformációt sokan vádolták azzal, olyan protestánsok is, mint Burckhardt, Lagarde vagy Nietzsche, hogy a reformáció és annak prominens alakjai úgy negálták a hanyatló katolicizmust, hogy nem voltak képesek pozitív alternatívák felmutatására. A katolikus Comte azt veti Kálvin szemére, hogy 1. a klérust a politika szolgájjává tette, 2. ezzel megszüntette a vallás és az erkölcs szellemi önállóságát, ami a katolicizmus idején az úr-szolga viszony fölött álló autoritás volt, 3. mindezzel előkészítette és megvetette a modern forradalmi ideológiák alapját.

¹¹ Owen Chadwick: *A reformáció*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003, 80–81. o.

Kálvin a gazdaságról, a tisztességes haszonról és a tisztességes kamatról

Kálvin a politika és az erkölcs vizsgálatához hasonlóan, gazdasággal kapcsolatos reflexióiban is Isten autoritásának teológiai evidenciájából indul ki. A gazdaságra vonatkoztatva ez az evidencia a keresztény eszmetörténeti hagyományban a kettős tulajdon fogalmában konkretizálódott. A keresztény felfogás – szemben a római jog abszolút tulajdonfogalmával – a tulajdon fogalmát osztottként tételezi, ami a két világgép ontológiai különbségében leli magyarázatát. A római jog szerint a tulajdon a törvény, a jog által legitimált birtok, a birtok pedig az ember ontológiai státusából értelmezhető: abból, hogy az embernek hatalma van a külső természeti világgal szemben, mert akarátának az nem tud ellenállni. A római jog szerint valamely természeti dolog birtokbavételének két előfeltétele van: a szándék, az akarat (animus) a dolog feletti rendelkezésre és ezt követően a dolog testileg történő (corpore) megragadása. A tulajdon (dominium, proprietas) „egy dolog feletti teljes hatalom”, ami magában foglalja: a dolog használata fölötti szabad diszpozíciót (a tulajdont felhasználhatom saját szükségleteim kielégítésére éppúgy, mint haszonszerzésre), a dolog elidegeníthetőségét és örökölhetőségét, a dologgal való abszolút rendelkezést, egészen a visszaélésig (abuti), a dolog megsemmisítéséig, valamint azt a feltételt, hogy a birtokolt tárgy feletti abszolút rendelkezés addig él és érvényes, amíg szembe nem kerül a joggal.¹² A keresztény szemlélet nem ismeri a teljes vagy osztatlan tulajdonnak ezt a fogalmát, a kereszténység tulajdonfogalma nem abszolút, hanem relatív, osztott, ami abban leli magyarázatát, hogy az ember ontológiai státusának megítélésében abból indul ki, hogy az ember nem rendelkezik korlátlan hatalommal sem önmaga, sem a külső természet felett, az ember abszolút értelemben sem nem tulajdonosa, sem nem birtokosa sem önmagának, sem a külső természetnek. A római jog birtoklással és tulajdonlással kapcsolatos kritériumait azért nem lehet itt érvényesíteni, mert a világ (a dolgok és az ember) Isten teremtményeiként Isten kizárólagos tulajdonában vannak. A Zsoltárok könyvében olvassuk: „Az Úr a föld és annak teljessége: a föld kerekége és mindnyájan, kik benne laknak.”¹³ Ha mind a természeti javak, mind az ember a teremtő Isten tulajdonában és hatalmában állnak, akkor az embernek a dolgokhoz, a természethez való hatalmi viszonya is korlátozott kell legyen. Ezt fejezi ki a keresztény eszmetörténeti hagyomány relativizált, korlátozott tulajdonfogalma. A keresztény tanítás szerint Isten a természeti javakat és az ember saját életét pusztán feltételes birtokként adta az ember kezébe, az ember pedig akkor jár el helyesen és jogszerűen, ha a külső javakkal és saját potenciális belső értékeivel Istennek tetsző módon sáfárkodik. Ha az emberi teremtmény elfordul Istentől és szuverén módon öncéllá, önértékké teszi a tárgyi és/vagy saját belső javainak a birtoklását és felhalmozását, a bűn útjára lép, mert azáltal, hogy a feltételes tulajdont feltétlenné teszi, megsérti a keresztény

¹² Vö.: *A római jog világa*. Gondolat, 1973.

¹³ Zsoltárok Könyve, 23, 1

világrend ontológiai alapzatát. A *Didaskáliában* olvassuk: „Úgy használjátok az isten adományait, mint ami nem a tiétek, hogy jó sáfárai legyetek Istennek, aki számadást kér tőletek a rátok bízott gazdálkodásról.”¹⁴ A római jog számára a tulajdon felhasználási módja privát ügynek számított, a döntő csak az volt, hogy a tulajdonszerzés feleljen meg a *ius civile* és/vagy a *ius gentium* normáinak, illetve hogy a tulajdonlással ne okozzunk másoknak kárt. Nem így a keresztény hagyományban, ahol arra a kérdésre, hogy milyen módon kell a külső és belső javainkat Istennek tetsző módon használni, hogy mi a tulajdon használatának a normája, nehéz válaszolni, mert mint azt Tertullianus¹⁵ megjegyzi: az ember nem ismerheti Isten parancsait arra vonatkozóan, hogy mi-képpen viselje gondját annak, amit alkotott.

A keresztény hagyomány tulajdonértelmezésének legkikristályosodottabb alakja a skolasztikus jogi gondolkodók kettőstulajdon-fogalma (*dominium duplex*). A középkori jogfilozófusok különbséget tettek a fő tulajdon (*dominium directum*), más megfogalmazásban felső tulajdon (*dominium superius*) és a használati tulajdon (*dominium utile*) vagy az ezzel azonos altulajdon (*dominium inferius*) között. Az elmélet szerint a kettős tulajdon fogalmán belül formailag a felső tulajdonosnál van a tulajdonjog, az alsó tulajdonosnál a tulajdon valósága, a dolog feletti tényleges rendelkezés. A kettős tulajdon teóriája egyfelől kapcsolódik a bibliai és a patrisztikus hagyományhoz, mert a skolasztikus jogbölcselek is különválasztják egymástól a tulajdont és annak használatát, a tulajdonost és a tulajdon működtetőjét, másfelől miután a skolasztikus jogelmélet a feudális gazdálkodás megértésére applikálta a fenti hagyományt, ezért némiképpen el is tért attól. Kérdés: volt-e empirikus realitása a skolasztikus jogfilozófia kettős tulajdonról való tanításának vagy skolasztikus szórszálhasogatásnak kell azt tekintenünk? A *dominium utile* esetében egyszerűbb a dolgunk, mert ez a fogalom a tényleges birtoklást és a birtokot (alsó tulajdon) terhelő különböző kötelezettségek teljesítését foglalta magában. A *dominium directum* azonban empirikusan nehezen verifikálható fogalom, amely nem a tulajdon realitásának, hanem sokkal inkább a tulajdon eszméjének a jelölésére szolgált. Felső tulajdon, olyan föld, amely felett tulajdonosa teljesen szabadon rendelkezhetne és amely ne lenne terhes kötelezettségekkel, a középkorban nincsen: a középkorban ugyanis – függetlenül attól, hogy a hűbéri hierarchia mely fokán áll valaki – mindenki csak birtokos (alsó tulajdonos) lehet, de a római jog értelmében vett tulajdonos nem. A *feudum* ugyanis egy felettes hűbérúrtól kapott birtok, de mint ilyen, pusztán szabad birtok és nem szabad tulajdon (*dominium utile*, nem pedig *dominium directum*): azaz egyrészt olyan kötelezettségekkel, járadékokkal jár, amelyek a hűbért osztó hűbérurat, a királyt vagy az államot illetik meg, másrészt olyan kötelezettségekkel, amelyeket az alsóbb hűbéresek irányában kell teljesíteni. A feudalizmusban igazán egyetlen felső tulajdonos lehetne – a király –, mert végső soron minden földbirtoknak ő az adományozója, de *dominium directummal* ő sem rendelkezik, mert kötik

¹⁴ *Didaskália*. In: *Az ókeresztény kor egyházfegyelme*. Szent István Társulat, Budapest, 1983, 143. o.

¹⁵ Vö.: Tertullianus: *A koszorúról*. In: *Tertullianus művei*. Szent István Társulat, Budapest, 1986.

a hűbéresei iránti kötelezettségei és Isten parancsai, akitől királyságát birtokul, használatra kapta.

Az, hogy a világ, s benne az ember Isten teremtményeként Isten tulajdonát képezi, hogy az ember a világot is, önmagát is pusztán birtokként, használatra kapta, hogy sem a világ dolgaival, sem önmagával nem rendelkezik szuverén módon, Kálvin számára is evidencia. „Mert egészen világos, hogy a bennünk levő rendkívüli ajándékok aligha származhatnak magunktól, hiszen maga a létünk sem más, mint az egy Istenben való létezés. Azután a javak is, amelyek mintegy cseppekben hullanak ránk az égből, mint megannyi patakocsksa magához a forráshoz, Hozzá vezetnek el bennünket.”¹⁶ Másutt: „Ezért valahányszor Istent az ég és a föld Teremtőjének nevezzük, mindig jusson eszünkbe, hogy a rendelkezés az általa teremtett dolgok felett saját kezében és hatalmában van...”¹⁷ Ismét másutt: „Kettős gyümölcset veszik, akik Isten mindenhatóságának megadják méltó magasztalását: először mivel igen hatalmas ereje van annak a jótéteményekre, aki az eget és a földet birtokolja, akinek intését várja minden teremtmény, hogy engedelmességre hajthassa magát.”¹⁸

A kettős tulajdon elvéből következik, hogy az ember nem diszponálhat szabadon a földi javak használata felett, a javakkal való helyes gazdálkodásnak a szeretet törvényét kell követnie – mondja Kálvin –: Istennek tetszőnek kell lennie és a felebarát javát kell szolgálnia. Az anyagi javakat emberi szükségletek kielégítésére rendelte az Isten, ami az ember antropológiai értelemben vett hiánylény mivoltából következik, abból, hogy a földi javak az emberi élet elengedhetetlen feltételei. Másrészt Isten e javak használatát nem korlátozta a vegetatív szükségletek kielégítésére, felhasználásuk humanizált formája az, hogy gyönyörködünk bennük és élvezzük is azokat. A földi javak használatában mértékletességre kell törekednünk. „Mert ha élni kell, azokat a segítségeket is használni kell, amelyek szükségesek az élethez. Mértéket kell tehát tartani, hogy tiszta lelkiismerettel használjuk azokat, akár szükségből, akár gyönyörűségünkre”¹⁹ A javak Istennek tetsző felhasználásának a másik kritériuma az, hogy az ember nem teheti azokat öncéllá és nem társíthatja hozzájuk az önelvőség fogalmát. Tisztában kell lennünk azzal, hogy ezek külső, mulandó és romlandó dolgok, melyeknek önmagukban nincs, csak az eljövendő mennyei birodalom vonatkozásában van eszköz-értékük. Kálvin Pál apostolt idézve mondja: Tanuljuk meg, hogy „a földi javak mintegy lépcsőkül szolgáljanak a magasba emelkedésre, nem pedig arra, hogy korporsómmá legyenek, amelybe már e földön eltemetkezem”.²⁰ A javak öncélú felhasználásának empirikus korlátja az Isten által megparancsolt felebaráti szeretet, javaink másokkal való megosztásának, illetve embertársaink javának előmozdítási kötelessége. „Sáfárai vagyunk mindennek, amit Isten azért

¹⁶ Kálvin János: *Tanítás a keresztény vallásra*. 9. o.

¹⁷ Uo. 36–37. o.

¹⁸ *Válogatás Kálvin János műveiből*. Kiadja a Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1980, 97. o.

¹⁹ Uo. 244. o.

²⁰ Kálvin János: *Kik a boldogok?* Kiadja A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1985, 69. o.

ruházott ránk, hogy segíthessünk vele felebarátunkon, s kötelesek vagyunk ezeknek kezeléséről számot adni. Akkor gazdálkodtunk helyesen, ha mindent a szeretet törvénye szerint vittünk véghez. Ez úgy lehetséges, ha nemcsak egyszerűen összekötjük, hanem egyenesen alávetjük a magunk hasznáról való gondoskodást annak, hogy a más javára törekszünk.”²¹ Embertársaink javának az előmozdítása a közvetlen pozitív segítség éppúgy, mint jó hírnevének keltése (ma azt mondanánk, a reputáció erkölcsi tőkeként potenciális vagyon vagy pénz), mert „nem kisebb kára van az embernek, ha neve becsületétől fosztják meg, mintha vagyonát rabolnák el”²². A földi javak vizsgálata kapcsán, a fentiek mellett Kálvin a következő négy dologra fordítja figyelmét: 1. elemzi az öncélúvá tett gazdagság következményeit, 2. a szegény és a gazdag közötti egyenlőtlen társadalmi kapcsolatot, 3. az erényes élet és a jólét összeegyeztethetőségének a kérdését, 4. és végezetül foglalkozik a tisztességes haszonszerzés kritériumaival.

Mielőtt rátérnék e négy probléma Kálvin általi értelmezésének bemutatására, egy rövid kitérőt kell tennem annak az értékrendszernek a vázlatos ismertetésére, melyben Kálvin érvelése mozog. A keresztény Európában az egyes egyének készen találtak egy kanonizált, teoretikusan Mózes két táblájára, a tízparancsolatra, Pál apostolra és Szent Ágostonra visszamenő, számukra már kanonizált és objektív realitással bíró értékhierarchiát, amelyben az egyes értékek meghatározott preferencia-sorrendbe voltak állítva: ez szabályozta az egyének és társadalmi csoportok magatartását. Ez a kanonizált értékrendszer az értékeket olyan hierarchikus rendben gondolta el, melynek csúcsán a summum bonum (a legfőbb jó, Isten tisztelete és szeretete) állt, ezt követték a belső lelki-szellemi javak (felebaráti szeretet, erkölcsi ítélőerő, kognitív képességek), ez alatt helyezkedtek el a testi javak (egészség, fizikai vonzerő), majd legvégül az értékhierarchia alján, a pénz és a hatalom. A javak hierarchikus elrendezése egyszersmind értékbesorolást is jelentett: a summum bonum, az önértékként és öncélként tételezett legfőbb jó állt az értékpiramis csúcsán, amely átfogta az értékhierarchia csekélyebb fontosságúnak tekintett javait. Az egyes értékek aszerint bizonyultak fontosnak vagy kevésbé fontosnak, hogy az általános felfogásnak megfelelően milyen súllyal járultak hozzá a legfőbb jó, az istenhit előmozdításához. Az emberek személyes értékkonfliktusok esetén ehhez a mindenki által ismert és elismert értékhierarchiához fordulhattak segítségért, amely eligazítást nyújtott a választásban. A kidolgozódó kapitalisztikus világ és mentalitás szétrombolja ezt az objektív értékhierarchiát: a modern tudat nem ismer el semmilyen a priori adott értéksorrendet, alapvető meghatározottsága az értékpluralizmus, amelyen belül az egyes értékeket egyenértékűeknek, autonómoknak, egymással összemérhetetleneknek és egymásból levezethetetleneknek tekinti. A gazdagság és a hatalom többé már nem megtúrt, szükséges rossz a többi értékhez, illetve a summum bonumhoz való viszonyában, hanem a kapitalisztikus életformában maga válhat a legfőbb érték, a legfőbb jóvá. A modernitás világában az egyes egyének saját maguk teremtenek önmaguk számára egy szubjektív értékhierarchiát: ez jelenik meg az életformák pluralitá-

²¹ Válogatás Kálvin János műveiből. 243. o.

²² Kálvin János: *Tanítás a keresztény vallásra*. 93. o.

sában. A premodern világ értékrendszerének értékpluralizmussal való felváltását fejezi ki Max Weber két erőteljes metaforája: a „világ varázstalanítása” (ami a summum bonum deszakralizálását, a vallás és hit primátusvesztését jelöli) és az „új politeizmus” (ami az értékpluralizmusra, illetve az értékek közti trade-off viszonyra, az egyes értékek közti kibékíthetetlen harcra utal). Fontos hangsúlyozni, hogy Kálvin implicit értékelmélete szervesen illeszkedik a keresztény hagyomány Mózes két táblájára, Pál apostolra és Szent Ágostonra visszanyúló értékfelfogásához, és azt is, hogy Kálvin soha és sehol nem tett engedményt az értékpluralizmusnak.

Kálvin az öncélú gazdagság elemzése kapcsán két dolgot hangsúlyoz: egyfelől azt, hogy a külső javak, a hatalom, a vagyon és a presztízs, szemben a belső javakkal (istenhit, felebaráti szeretet, tudás stb.) társadalmi konfliktusokat generálnak, másfelől azt, hogy a külső javak birtoklására orientált emberi élet üres, értelmetlen, önmaga centrumát nem lelő, rossz végtelenbe hajló bűnös élet. „Lehet sok vagyonuk, lehetnek nagy urak, sehol meg nem állhatnak, mert mindenütt félelem szorítja össze szívüket. Lehetnek kastélyaik, váraik, és jól felszerelt testőrség vigyázhat rájuk, de bizonyos, hogy ők mégis börtönben vannak. ...bárhová mennek, mindenütt azt tapasztalják, hogy olyanok ők, mint Kain, mert sehol meg nem pihenhetnek s a nyugtalanság gyötri szívüket minden oldalról. Birtokolnak valamit, még sincs semmijük, mert nem találnak élvezetet abban sem, amijük van. Kínozza őket a tanácstalanság, ámbár az emberek nem adnak okot arra, hogy így megzavarodjanak. Mi ennek az oka? Az, hogy amennyiben ők háborgatni akarják a világot, Isten is szükségképpen nyugtalanítja őket ugyanilyen háborgatással, hogy megismerjék önmagukat. És hogyan? Úgy, hogy mindenki ellenségükké lesz, nagyok és kicsinyek fenyegetik őket.”²³

Kálvin szerint, ha a külső javakban, pénzben és hatalomban való gazdagsághoz a racionális önérdekkövetés „erkölcsi” maximája társul, az szükségképpen az embernek a másik ember által való kihasználásához és kizsákmányolásához vezet, amit elfogadhatatlannak tekint, mert megsérti a felebaráti szeretet elvét éppúgy, mint a javak igazságos, Istennek tetsző megszerzési módját és felhasználását. Az alábbi idézetből kiderül, hogy Kálvin világosan látja a politikai tőkének és a gazdasági tőkének az összefonódási lehetőségét, egymásra való konvertálhatóságát csakúgy, mint azt is, hogy ennek előfeltétele az erkölcsi és szellemi értelemben vett silányság. „Mert Isten látja azokat a kitervelt csalásokat, amelyekkel a ravasz ember igyekszik – mintegy csapdával – megkönyékezni az egyszerű lelkeket, míg végül sikerül saját hálójában megfogni őket. És látja Isten azokat a kemény, embertelen törvényeket is, amelyekkel az erősebb nyomorgatja és összezúzza a gyöngébbet. És látja azokat a csalikat is, amelyekkel a hamis ember mintegy felszereli horgait, hogy megfogja a figyelmetlent. Mindezek elkerülnek az emberek ítéletét, sőt még tudomásukra sem jutnak. Az ilyenféle hamisságok nemcsak pénzzel, árucikkkel vagy földtulajdon esetében fordulnak elő, hanem minden ember bármilyen jog szerinti tulajdonával kapcsolatosan is.”²⁴

²³ Kálvin János: *Kik a boldogok?* 25–26. o.

²⁴ Kálvin János: *Tanítás a keresztény vallásra.* 92. o.

A Kálvin által feltett kérdés, hogy lehetséges-e erényesen és ugyanakkor jól élni, vagy másként megfogalmazva: összefér-e az anyagi gazdagság az erkölcsös étellel, nehezen megálaszolható kérdés, amit az is bizonyít, hogy bár Kálvintól eltérő perspektívában, morálfilozófusok és közgazdászok azóta is kísérleteznek a válaszadással. A Kálvin által feltett kérdés és az általa adott válasz statikus, abban az értelemben, hogy a gazdagságot, illetve a jó életet adottságnak, Isten ajándékának tekinti: kérdése nem arra vonatkozik, hogy az erények vagy az erények hiánya eredményez-e gazdagságot és jólétet, nem arra, hogy milyen oksági kapcsolat mutatható fel a kettő között, ahogyan ezt például Mandeville-nél és Shaftesburynél²⁵ látjuk, hanem arra, hogy mikor viselkedik a hívő ember erényesen az Istentől kapott jólét idején. Kálvin válasza az, hogy az embernek a jólétet éppúgy nem szabad visszautasítania, ahogyan a szegénységgel is meg kell békélnie, mert mindkettő Isten rendelésének a következménye, de éljünk akár jólétben, akár szegénységben, fel kell készülnünk rá, hogy Isten ezt bármikor megváltoztathatja.

Kálvin, noha radikálisan elutasítja az öncélú haszonmaximálást, a csereértékre orientált gazdálkodást általában, megengedi azonban a törvényes vagy tisztességes hasznot. Akkor engedelmességek Isten parancsának, mondja, „ha sorsunkkal megelégedve csak tisztességes törvényes haszonra törekszünk, ha nem kívánunk igaztalan úton meggazdagodni, s ha nem igyekszünk felebarátunkat vagyónából kiforgatni azért, hogy a miénket növeljük”.²⁶ A törvényes vagy tisztességes haszonnak azonban csak akkor van létjogosultsága, csak akkor legitim, ha bizonyos hivatások szükségképpen velejárója. A tisztességes haszon igazolása a „hivatásetika” doktrínája.

A hivatásetika lényege mind Luthernél, mind Kálvinnál az, hogy Isten tetszésének elnyeréséhez egyetlen út vezet, az Isten által rendelt e világi kötelességek teljesítése. Isten „minden embernek – egy sajátos életútban – meghatározta a kötelességeit. ...ezeket az életutakat hivatásoknak nevezte el (...) szükséges ez a hivatás szerinti megkülönböztetés, mivel Isten színe előtt minden cselekedetünk eszerint ítéltetik meg. (...) Minden dologban a helyes cselekvés kiinduló pontja és alapja az Istentől kapott hivatás. (...) Életed tehát akkor rendeződik el legjobban ha azt ehhez a végcélhoz szabod. Mert – saját túlbuzgóságától sarkallva – nem fog többet elérni senki, mint amennyit hivatása megenged, mert tudatában lesz, hogy nincs megengedve túllépni a maga határait. (...) Ebből származik az a rendkívüli vigasztalás is, hogy nincsen olyan hitvány és alacsony rendű feladat – feltéve, hogy hivatásodat teljesíted benne –, amely ne ragyogna és nagyon értékes ne lenne Isten szemében.”²⁷

Isten előtt minden hivatás egyenlő és egyaránt kedves: az ember akkor jár el helyesen, ha megmarad abban a hivatásban, amelybe Isten állította, s ha törekszik hivatása mind teljesebb és tökéletesebb betöltésére. Mivel a kereskedelem is hivatás, így nem általában a kereskedelmet ítéli el, hanem csak azt,

²⁵ Vö.: Mandeville: *A méhek meséje*. Magyar Helikon, 1969, és Shaftesbury: *Értekezés az erényről és az érdemről*. Magyar Helikon, 1969.

²⁶ Kálvin János: *Tanítás a keresztény vallásra*. 92. o.

²⁷ Uo. 150–151. o.

amely nagy nyereségre törekszik. Az „istentelen” kereskedelem lopás, amely minden esetben a fogyasztót, a társadalmat károsítja meg, akár a nagykereskedő követi el a piacon, a szatócs a boltban, a mesteremberek az áru minőségének a rontásával vagy a termelés monopolizálásával. Hamis áru, hamis mérték, hamis pénz, hamis súly, az istentelen kereskedelem további eszközei az emberek megrablására. Luther szerint, és ebben Kálvin egyetértene vele, a nagy nyereszkesedésnek két dolog állja útját: az egyik a hatalom piacot kontrolláló és szabályozó szerepe (ezt az Egyházi Tanács gyakorolta is Genfben), a másik pedig a konkurencia, amivel Isten bünteti a tolvajokat, úgy, hogy egyiket kijátssza a másik ellen.

Luther és Kálvin elítélte a kamat piaci formáját, de nem tagadta a tisztességes kamat létjogosultságát. A premodern világ gondolkodói a klasszikus antikvitásban csakúgy, mint a keresztény középkorban a kamatot az uzsorával azonosították és erkölcsi okokból elutasították. Például Aquinói Szent Tamás,²⁸ hasonlóan Arisztotelészhez az uzsorával azonosított kamatot azért tartja elfogadhatatlannak, mert a pénzkölcsönző egyszerre akarja eladni a szóban forgó dolgot (ez esetben a pénzt) és annak használatát. Olyan ez, mondja, mintha a kölcsönadott üveg borért nemcsak a bort kérnénk vissza, hanem annak használatát is. Ha a kölcsönző így jár el, ezzel megsérti a kölcsönös igazságosságot, a piaci csere egyenlőségelvét, ami elfogadhatatlan. Tamás, csakúgy mint Arisztotelész, azért jut erre a következtetésre, mert nem tesz különbséget a fogyasztásra és a beruházásra fordított hitel között. Némileg másként vetődik fel a kérdés Luthernél, aki a piaci kamatot olyan gazdasági intézménynek tekinti, amelynek közegében és amelynek mint eszköznek a segítségével a kölcsönadó, kihasználva a kölcsönző szorultságát, megkárosítván azt, jogszerűen haszonra tesz szert. Luther az alábbi idézetben azt az érvet igyekszik cáfolni, miszerint a kölcsön után azért járna piaci kamat, mert a kölcsönadót azáltal, hogy pénzét kölcsönadta, kár éri, mert a kölcsönadott pénzt, miután kölcsönadta, nem tudja másra fordítani. A kamat eszerint azonos a kölcsönadót ért kárral, az elmaradt haszonnal, ami a kölcsönvevő költsége: a kölcsönvevőnek a kölcsönadó „opportunity costját” kell megfizetni. Ezt az érvelést igyekszik cáfolni Luther. „Mivelhogy kölcsönöztem neked (100 guldent), ezért ikret csinálsz nekem a károsulásból, hogy itt ne tudjak fizetni és ott ne tudjak vásárolni, és ilyképpen mindkét részben kárt kell szenvednem, ezt hívják úgy, hogy duplex interesse (kettős károsulás, a felmerülő kárból és az elmaradó haszonból)...Ezért uzsorás vagy, ki magad költött károdát felebarátod pénzéből fedezed, pedig ezt a kárt neked senki nem okozta, és nem is bizonyíthatod, sem ki nem számolhatod. ...de az ügyletekben fordítva van (...) itt keresnek és költenek kárt, a szükséglet látó felebaráton, ezzel akarnak táplálkozni és meggazdagodni (...) más emberek munkájából, gondjaiból, veszedelméből és kárából.”²⁹

²⁸ Aquinói Szent Tamás szemelvényekben. Szent István Társulat, Budapest, 1943, 246–248. o.

²⁹ Martin Luther: *An die pfarherrn wider den Wucher zu predigen etc.* Wittenberg, 1540. In: *Filozófusok a gazdaságról* (szerkesztette: Gulyás Gyula) Tankönyvkiadó, Budapest, 1990, 350. o.

A tisztességes kamat mértékét Kálvin 6%-ban állapítja meg, Luther pedig azt mondja, hogy méltányos nyereség az, ha 20 phennig egyet fiadzik, vagy ha 100 arany 1 aranyat hoz, de a lipcsei vásár korabeli gyakorlata, ahol 15-ön kölcsönzik a 100-at, gyalázatos és elfogadhatatlan. A tisztességes kamat melletti érvelés a késő középkori kánonisták elméletével mutat rokonságot, akik azon az alapon tartották jogosnak a kölcsön után a méltányos kamatszedést, hogy a kölcsönző megdolgozott a pénzéért.

Gulyás Gyula (Mucsony, 1950) PhD, közgazdász, a Budapesti Corvinus Egyetem Közzolgálati Tanszékén egyetemi docens. E-mail: gulyasgyulalorinc@yahoo.com Tanulmánya a Napút jelen számához készült.

IRGALMAS SZAMARITÁNUS

Albert Gábor

A magyarság és a kálvinizmus

A címben jelzett téma oly hatalmas, hogy az alábbi „kísérlet” csupán vázlat lehet, futólagos számbavétele azoknak a gondolatoknak, amelyekkel a kérdés tanulmányozása során találkoztam, különös tekintettel a honfoglalás 1100 éves évfordulójára.

Először azt kísérlem meg tisztázni, hogy *mit jelent a kálvinizmus.*

Majd azt, *hogyan és milyen körülmények közt találkozott vele a magyarság, s befogadása miért volt olyan gyors és elsöprő.*

A következőkben szót ejtek a *kálvinizmus politikai, gazdasági, kulturális és legfőképpen lelki hozadékáról.*

Néhány szóval kitérek *Max Weber elméletére,* és hogy ez mennyiben alkalmazható a magyar viszonyokra.

Legvégére marad a legfontosabb:

A magyarság *hogyan volt képes túlélni történelmének három súlyos válságát,* amikor a semmi partjára szorultunk, s reális esély volt arra, hogy „felolvastt a világ kohója, s elveszünk, mert elvesztettük magunkat”¹. Mi volt az, ami akkor megtartott bennünket, s mi tarthat meg napjainkban.

Mindenekelőtt nézzük meg közelebbről, hogy mit is jelent a címben szereplő *kálvinizmus.* A reformáció első szakaszában ugyanis ez a megnevezés teljességgel ismeretlen volt, hiszen a reformátorok a mozgalom megindulása után még hosszú évtizedekig abban reménykedtek, hogy el lehet kerülni az egyházszakadást. A későbbi „kálvinisták” előbb a katolikus egyház egységét gondolták megvédhetőnek, később a szinte egyeduralkodóvá váló lutheri irányét. Ebben az időben az átmenetek elmosódtak, egy-egy prédikátorról gyakran el sem lehet dönteni, hogy a lutheri irány követője volt-e, vagy már túllépett azon, s például éppen unitáriusnak tekinthető. Egyébként, ahogy Horváth János írja irodalomtörténetében, sokan úgy járták végig a reformáció különböző stációit, hogy „nem különböztették meg névvel felekezetiességüket. Inkább ellenfeleik ragasztottak rájuk csúfneveket.” Ilyen csúfnévnek tekinthető a „lutheránus” és nemkülönben a „kálvinista”.

Luther – tudjuk – káromlónak nevezte azokat, akik az ő tanítását lutherischnek bélyegezték, mondván, ő nem új vallást alapított, hanem a régit állította helyre az evangélium szellemében. A „kálvinista” elnevezés ellen még a XVII. században is tiltakoztak Kálvin magyar követői. S mint érdekességet említem meg, hogy Debrecen nevéül a „kálvinista Róma” kifejezés csak 1864-ben bukkan fel. Előzményként a Debreceni Disputában az unitárius szerző minden jelző nélkül Rómának nevezi Debrecent, Méliuszt pedig egyszerűen Péter pápának.²

¹ Ady Endre: *A szétszóródás előtt.*

² Horváth János: *A reformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete.* Budapest, 1953. 261–262. o.

Az egyházszakadást végül is a tridenti (v. trienti) XIX. egyetemes zsinat szentesítette (1545–1549, 1551–1552, 1562–1565).

Kálvinizmusnak – Ravasz László nyomán – azt a vallásos világnézetet nevezük, „mely az élő Isten szuverenitását hirdeti”³.

Ugyancsak ő figyelmeztet arra egy másik tanulmányában, hogy „nem szabad olyan kálvinizmust elképzelni, amely a magyar történelmi fejlődéstől idegen, de nem szabad a kálvinizmust olyan dolgokkal helyettesíteni vagy pótolni, amelyek ideig-óráig a történelem folyamán vele jártak ugyan, de lényegéhez nem tartoznak. A kálvinizmus nem *liberálizmus*, bár sokáig együtt járt vele. Nem *nacionalizmus* [értsd: hazafiság – A. G.], bár mindig együtt jár; nem *kurucos politika*, bár valahogy a kettőt elválasztani egymástól nem lehetett. Nem *orthodoxia*, bár virágkorát az orthodoxia századában élte, és nem *pietizmus*, bár mindig elsősorban élő kegyesség volt és azután életprogram. A *kálvinizmus az Isten szuverenitása előtt való meghajlás, az ebből következő világismeret és a szuverén Isten szeme előtt berendezkedő egyéni és nemzeti élet*. Kegyelemből való élet, mert egy döntő, elhatározó, kormányzó és élő Isten dekrétomával és predestinációjával számol. De hitből való élet, mert ezt a végzést hit által ismeri fel és azt, ami belőle rajta áll, hit által hajtatott végre.”⁴

A magyarság a protestantizmussal a mohácsi katasztrófát követő anarchia idején találkozott, mikor nemcsak a középkori magyar állam hullott szét, de a lelkekben is összeomlott az egységes magyar nemzet képe. Igaz, a reformatori eszmék szórványosan már korábban is megjelentek. Akkor azonban még élt a remény, hogy a keresztény katolikus összefogás megállíthatja a török előrenyomulását, s nem látszott célszerűnek megbontani a hitbeli egységet. Az új eszmék terjedését az is akadályozta, hogy olyanok egyengették útját, mint Lajos király felesége, Habsburg Mária, akit a magyarok gyűöltek, és így az általa pártfogolt lutheránus reformációt is ellenséges, német vallásnak tartották. A kijózanodás kezdetéről ad hírt az 1526-os áprilisi országgyűlés. Ekkor érvénytelenítették ugyanis a lutheránusok megégetését elrendelő törvényt, és ez is jelzi, hogy a „nemesség a pápa iránti hűséget nem tekintette többé a hazaszeretettel egybeforrott kötelességnek”.⁵

A mohácsi katasztrófa után gyökeresen és végleg megváltozott a helyzet. „A királyné elmenekült udvarával együtt; a pápai támogatásba vetett hit, illetve a remény csődöt mondott, sőt úgy látszott, hogy Isten büntetésként küldte ránk a törököket, mert nem csatlakoztunk az igaz, az új, a valóban evangéliumi felekezethez.”⁶

Ezekről az időkről Károlyi Gáspár a következőket írta: „...ha az mostani világot hasonlítod az Noé idejebeli világhoz, egynéhány grádussal meghaladta ez azt, mert ez világon soha ugyan nem uralkodott az telhetetlenség, kegyetlenség, fösvényesség, kevélység, részegség, tobzódás, irigység és egyéb féle istentelenség, mint mostan. Az Istennek evangélioma is nyilván prédikáltatik,

³ Ravasz László: *A magyar kálvinizmus*. 1934. In: *Legyen világosság I.* 518. o.

⁴ Ravasz László: *Egyház és egyesület*. 1932. In: *Legyen világosság I.* 458. o.

⁵ Zoványi Jenő: *A reformáció Magyarországon 1565-ig*. 63. o.

⁶ Benda Kálmán. In: Nemeskürty István–Liptay Katalin: *A magyar művelődés századai*. 192. o.

az bűnösök dorgáltatnak és intetnek penitenciára mint Noé idejében, de az Istennek igéjének semmi böcsöletti nincs.

Az bűnösök ugyan nem térnek meg, nem veszik eszükbe magukat, mindaddig is, mígnem az Istennek ítéletinek hálójába esnek.”⁷

Itt egy pillanatra érdemes megállni, hogy kitekintsünk Európára, arra a keresztény világra, amely a törökkel birkózó magyarságnak, mint azóta is annyiszor, nem adott segítséget. A reformáció századában ugyanis – hasonlóképpen a mai helyzethez – a látszólag virágzó Európa is romokban hevert. A diadalmas reneszánsz és a humanizmus megteremtette a korlátokat el nem ismerő, autonóm ember ideálját.⁸ Azét az emberét, aki megszabadult a középkori kötöttségektől, szekularizálódott, függetlenné vált, ledobta magáról az Isten igáját, és ezzel elvesztette, mert igényt sem tartott rá, a transzcendenssel való kapcsolatot. A szabadságnak ez a mámore, ez a felelőtlen boldogság ragyogja be a reneszánsz évszázadát, vagy évtizedeit. Az autonóm embernek azonban hamarosan rá kell jönnie arra, ha a csillagos eget ellopják a tenger fölül, a hajós képtelen tájékozódni. Az iránytű nélküli vitorlás pedig a tenger martaléka. A mérték, az abszolútum megszűnésével minden relatívvá válik, értékét vesztí és úrrá lesz az anarchia. A lélek viszont az anarchiát tartósan nem bírja elviselni. Szomjas valamire, vár valamire, amiben hinni lehet, hogy értelmet kapjon élete. Ez a várakozás: a hit és az üdvösség utáni sóvárgás hozta létre, indította el a reformációt.

Szárszó szellemében, Vatai Lászlóra hivatkozva, erről írt még 1942-ben egyik polemikus cikkében Kodolányi János:

„Az emberi lélek a tudattalan létezés és a transzcendens létezés között lévő feszültség szenvedését a transzcendens világ jelképrendszerében (szimbólumaiban) oldja fel. *Ez a jelképrendszer a kultúra.* (...) Ha e szimbólumrendszerbe való hit, tehát a jelképek valóságának érzése elvész, a jelképrendszer, tehát a kultúra felbomlik.”⁹

Az ember viszont kultúra nélkül nem élhet, a kultúra pedig elképzelhetetlen a transzcendensbe vetett hit nélkül.

Ez a világméretű válság Magyarországon kézzelfogható nyomorúságban öltött testet. Nemcsak a szimbólumrendszer omlott össze, hanem a török csapásai alatt életük kerete, a meggyöngyült nemzet is veszni látszott. Mi sem volt természetesebb, mint hogy a hitbe ágyazott kultúra hordozói, a prédikátorok a bűnről és büntetésről beszéltek. Ahhoz azonban, hogy az egyén a büntetés súlyától megszabaduljon, el kell ismernie egy felettünk álló bíró létezését, el kell ismernie a transzcendens normák érvényességét, egyszóval Isten ítélőszékének illetékességét. Végső soron fel kell adni az egyén amúgy sem létező szuverenitását.

A reformáció és azon belül is különösen a kálvinizmus pontosan ezt hirdette.

„...akkor, amikor mindenki elveszítette mindenben a hitet és nagy kiábrándulás ment végbe a világon és mindenki csak arról tudott beszélni, hogy

⁷ Károlyi Gáspár: *Két könyv.* In: K. G. a gönci prédikátor. Budapest, 1984, 132. o.

⁸ Vatai László: *Dosztojevszkij. A szubjektív életérzés filozófiája.* Budapest, 1992, 29. o.

Az autonóm ember tagadja Isten, a transzcendens szuverenitását. Következésképp jelen esetben az autonóm a szuverén szinonimája.

⁹ Kodolányi János: *Márai és a kultúra.* In: Kodolányi János: *Zárt tárgyalás.* Budapest. 1943, 60–61. o.

nem volt igazuk az intézményeknek és az intézmények szolgálóinak – írja Ravasz László –, Kálvin János friss új, mondhatatlanul szenvedélyes, reális és élettől duzzadó hitvallást hirdetett. Így történt meg az, hogy amikor a külső gyámság és külső tekintély alól felszabadult ember tanácsalanná vált, szelek, szenvedélyek és viharok játéka lett, amikor a libertinusság ragadta el... Kálvin János az embert szerszámnak szemlélte, amely az élő Isten kezében semmi egyebet sem csinál, csak összetörettetéséig és a végső diadalig teljesen és tökéletesen engedelmessékedik.”¹⁰

A reformáció mentőövet dobott a lelki anarchiában fuldokló embereknek. S azok joggal érezték úgy, hogy a „teológia” mindennapjaik gondjára-bajára ad közvetlen választ, fogódzót nyújt, lelki békéjük megszerzésének kulcsát kínálja, hisz a legfontosabbról beszélt: üdvösségükről. A hit kérdései az érdeklődés középpontjába kerültek, nyilvános helyeken, kocsmákban, magántársaságokban akkoriban úgy vitatják meg az új tan tételeit, mint ahogy manapság politikálunk. Annak a kornak ez szinte elkerülhetetlen beszédtemája. A politikai nagygyűléseket, konferenciákat pedig a hitviták jelentik. Nem kell ahhoz nagy hozzáértés, hogy valakinek véleménye legyen, de mindenki fontosnak tartja, hogy futó benyomásai, személyes rokon- vagy ellenszenve alapján kialakítsa a maga álláspontját a legfontosabbról, az életének értelmet kölcsönző hitről.

(Csak zárójelben érdemes megemlíteni, hogy abban a korban a kocsmák nem egyszerűen borkimérések voltak, hanem – mint ahogy gyakorta mainapság is – találkozóhelyek, ahol a leglényegesebb kérdésekről is szó esett. Egy feljegyzés például arról ad hírt, hogy a XVI. század idején Sopronban az emberek „összejönnek a kocsmában, és az egyik, aki tud, olvas: a többiek, tízen-húszan vagy ahányan vannak, hallgatják”.¹¹)

A mohácsi csatavesztés után előbb vontatottan, majd erőteljesen meginduló reformáció történetében az 1540-es évek második fele változást hozott. A lakosság nagyobbik része eddig ugyanis „csak vonakodva vagy egyáltalán nem követte” az új eszméket hirdető prédikátorokat. Ekkor azonban olyan fordulatra került sor, amely előtt a korszak kutatói értetlenül állnak. Szakály Ferenc például a következőket írja nemrég megjelent tanulmányában:

„Hogy (...) a magyar köznemesség és parasztság a század közepén miért döntött oly hirtelen a *gyors és tömeges* áttérés mellett, nem tudjuk. (Csupán annyi bizonyos, hogy nem földesúri parancsra cselekedett így; a magyar reformációban a cuius regio, eius religio elve alig érvényesült.)”¹²

Ez az a pont, ahol és amikor a történelem folyamatában határozottan és egyértelműen tapasztalhatjuk az irracionalitást, a ráción túli erők megjelenését. A csodát. És erről eszünkbe jut, hogy hit és csoda nélkül nem születhet kultúra. Nélküle pedig – ahogy tudjuk – elképzelhetetlen az emberhez méltó, sőt egyáltalán az emberi élet. A ráción túli erők működésének eredményeként 1584-ben Erdélyben alig néhány katolikus pap maradt, s az egész országot tekintve „a kálvinista lelkészek száma feltehetően meghaladta az összes nyugati keresztény felekezet igehirdetőit”. Ennek következtében főként ebben a

¹⁰ Ravasz László: *A mindenkori Kálvin-kép*. 1936. In: *Legyen világosság I.* 468–469. o.

¹¹ *Magyarország története 1526–1686*. 1. kötet. 546. o. (*Magyarország története 3/1.*).

¹² Szakály Ferenc: *A magyar reformáció és Európa*. História, 1996. 4. sz., 8. o.

korban – s némileg később is – joggal tekinthették a kálvinizmust a magyar etnikum vallásának.

A kálvinizmusról beszélve nem lehet megkerülni Max Weber *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* című alapvető munkáját. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy ennek magyar vonatkozásait, illetve azt, hogy az elmélet mennyiben vonatkozhat a magyarországi viszonyokra, mennyiben érvényesült a weberi protestáns etika Magyarországon, Molnár Attila egy könyv terjedelmű alapos tanulmánya részletesen elemezte. A továbbiakban az ő kutatásaira támaszkodom.¹³

A reformáció évtizedeiben – írja Max Weber – „minden hívőt szükségképpen érintett, és mindenfajta egyéb irányú érdeklődést háttérbe szorított ez a kérdés: Kiválasztott vagyok-e én? S hogyan bizonyosodhatom meg személyesen választottságomról?”

Az üdvbizonyosság kérdéseire két válasz alakult ki.

1. A hívőnek kötelessége kiválasztottnak tartania magát, s nem szabad kételkednie ebben, mivel a kételkedés a hit, a kegyelem elégtelenségét jelenti.

2. Másrészt az önmagunkra vonatkozó bizonyosság megszerzésére a legkiválóbb eszköz a *fáradhatatlan hivatásvégzés*, és a lelkipásztorok is ezt tanácsolták. Csakis a fáradhatatlan hivatásvégzés űzi el a vallási kétséget, s ez adja meg a kegyelmi állapot biztonságát.¹⁴

„...a kálvinistáknak nem egyszerűen a világban kellett valamilyen hivatásban hatékonyan szolgálniuk az Urat, munkálkodniuk a földi királyság felépítésén, hanem mindezt rendszeresen kellett végezni. Ezt a gyónás megszűnte kényszerítette, ugyanis megszűnt a büntudat lerázásának, s ezzel a rendszertelen életnek a lehetősége. Weber szerint a katolikus élhetett máról holnapra, életrendszer nélkül, mivel félresiklásait gyónás, bűnbocsánat, jótettek révén semmissé tehetette. A kálvinistának az egész embert kellett tartósan megváltoztatnia, etikailag integrált személyiséget kifejleszteni. A módszeres, racionalizált életvezetés célja Isten dicsőségének gyarapítása és a bizonyosság megszerzése. Ez a racionális módszeres életvitel s az aktív, tudatos önuralom teszi aszketikussá a protestáns etikát.”¹⁵

Max Weber sajátos elméletét, a protestáns etika és a kapitalizmus szellemének összekapcsolását főként az angol puritán eszmék tanulmányozásából vontta le. Számára a vallás majdnem kizárólag etikai-világnézeti rendszert jelentett, amelynek természetes következménye egyfajta meghatározott cselekvésrendszer és magatartásforma. Ennek kialakulása szerinte elsősorban a predestináció keltette üdvözülési pánikkal és az ezzel járó szorongással magyarázható.

Kérdés azonban, hogy a magyarországi kálvinistáknál megtalálható-e ez az üdvpánik, és ha igen, akkor az ebből keletkező szorongást miképpen oldották fel.

¹³ Molnár Attila: *A „protestáns etika” Magyarországon*. Debrecen, 1994, 165. o. (Societas et ecclesia 2.)

¹⁴ Max Weber: *A protestáns etika*. 149. o. Idézi Molnár Attila: i. m. 20. o.

¹⁵ Molnár Attila: i. m. 21. o.

Molnár Attila a hazai puritán irodalom és az emlékiratok elemzéséből arra a következtetésre jut, hogy a vizsgált időszakban – a XVII. századi Magyarországon – a magyar kálvinizmus etikája a weberi mintától erős eltérést mutat. Például a vallásosság meglehetősen alacsony fokon állt, s Magyarország vonatkozásában Weber általános érvényűnek hitt tétele sem látszik igazolhatónak. Ő ugyanis, ahogy láttuk, feltételezte, hogy a predestináció elfogadása feltétlenül szorongást okoz. Erre azonban magyar példa nemigen található. Az viszont nem kizárt, sőt erőt valószínű, hogy már a puritanizmus előtt közvetlenül a kálvinizmus volt a közvetítője az oly lényeges 'hivatásetikának'. A 'hivatal' szó korabeli megfelelője a 'hivatal' volt, s ez egyszerre jelentette, vagy legalábbis jelenthette az 'elhivatást', az officiumot, a feladatot, a köteleességet, a foglalkozást. Abban már a történelmi kényszer is alaposan közrejátszott, hogy a magyar kálvinista nemesség – a francia hugenottákhoz hasonlóan – a politizálást, a katonáskodást értelmezte hivatásként.¹⁶

Mindez némileg ellentmondani látszik a korábbi híradásoknak, s különösen annak a történelmileg magyarázhatatlan, de kétségbe nem vonható történelmi ténynek, hogy a magyar köznemesség és parasztság a XVI. század közepén minden földesúri vagy egyéb külső kényszer nélkül – ahogy már korábban is említettük – tömegesen és szinte egy csapásra elfogadta és magáénak tekintette az új hitet. A történészek értetlenül állnak a jelenség előtt, értelmezni nem tudják. Nyilvánvaló, hogy mikor ezt a jelenséget „csodaként” aposztrofáltam, ezzel azt a belső készletet jelöltem, amely, ha nem is lehetett a predestináció keltette weberi „üdvpánik” következménye (akkor ugyanis még a lutheri eszmék hódítottak, s a szakramentárius eszmékkel együtt járó predestináció még csak sporadikusan jelentkezhetett), az viszont kétségtelen, hogy a vallásváltókat nem földi (esetleg materiális) célok vezérelték, hanem lelkük nyugalmat, végül is lelkük üdvösségét keresték. Amikor ez a csoda megtörtént, a magyarság egzisztenciális élményévé vált annak a felismerése, hogy „nemcsak kenyérel él az ember”, s hogy lelkünk üdvössége mindennek előtt való.

A protestantizmusban, s azon belül is a kálvinizmusban magára talált a magyarság. A tömeges áttérés nyilvánvalóan lelki közösség kialakulásához vezetett, s meglehet, hogy az ekkor megszerzett lelki javak évszázad múltán megkoptak, elvesztették csillogásukat, oly mértékig elaprózódtak, esetleg el is porladtak, hogy a vallásszociológus számára már mérhetetlenekké váltak. Egykori létezésüket azonban, épp társadalomformáló hatásuk miatt, tagadni aligha lehet. Összehasonlítva a XVII. századi angol puritánok eszmerendszerével (ahol a puritánok az angol történelem egyik legmozgalmasabb, cselekvésgazdag időszakának alakítói lehettek), ezek az elvek a XVII. századi magyar valóságban elszegényedve jelennek meg. Mindez meglehet, hisz a XVII. századi magyar történelem eseményekben ugyan szintén gazdag volt, de valódi, öntörvényű és közösségi, társadalmi méretű, tömegeket megmozgató cselekvésre kevés lehetőséget nyújtott.

A magyar történelemnek ebben a talán legszomorúbb időszakában igazi cselekvésre csak a kivételeseknek volt módjuk. De vajon ezek a „kivételek” – egy Bethlen Gábor, Bethlen Miklós, de joggal ide sorolhatjuk a protestánsból visszatért Zrínyi Miklós és a nagy térítő, Pázmány Péter megjelenését is – nincsenek-e

¹⁶ Molnár Attila: i. m. 143. o.

szoros összefüggésben a reformáció, a kálvinizmus lelkeket felkavaró, a szellemet megtermékenyítő és új életerőt kölcsönző hatalmas mozgalmával?

A reformáció, közelebbről a kálvinizmus közvetlen *politikai hozadéka* a független Erdély megszületésével, egyáltalán a Bethlen Gábor nevével fémjelzett Erdély létezésével, az egyensúlyozó, a Habsburg-hatalmat korlátozó és a török hódoltság idején a magyarság továbbélését biztosító szerepével mérhető le.

Hogy a magyarországi, jobban mondván a kölcsönhatás folytán némileg módosult magyar kálvinizmus a weberi értelemben vett protestáns etikának milyen mértékben vált közvetítőjévé, nehezen mérhető. Hogy nem maradt – nem maradhatott! – hatástalan ebben a vonatkozásban sem, még ha nem is ennek köszönhetjük a „kapitalizmus szellemének” meggyökereztetését, az is kétségtelen. *Erkölcsei hozadéka*, ha másért nem, épp tömegmértetű, lélekmozgató és felkavaró hatásának melléktermékeként az összetartozás érzésének megerősítésében, a nemzettudat alakításában, az eleven egyházi közösségek kialakulásának nevelő hatásában szinte felmérhetetlen. Az embernek olykor – valószínűleg nem alaptalanul – az az érzése: napjainkig az akkor felhalmozott lelki erőtartalékokból élünk.

Itt most meg kellene említenünk a kálvinizmus ösztönző hatására létrejött *nyomdák* jelentőségét, a nevelés intézményeit, a napjainkig élő, s remélhetőleg újabb virágkor előtt álló neves *kollégiumokat*, s mindenekelőtt a *művészetekre*, különösképpen az *irodalomra* tett óriási hatását. Hogy mit jelentett a kálvinizmus a magyar kultúra történetében, csak két bibliára kell emlékeznünk. Az 1590-es vizsolyi elsőre, s arra a másikkra, amely mindig ott volt látható Ady Endre éjjeliszekrényén.

Mi a magyar? – kérdezték már oly sokszor, s kérdezik manapság is. A két háború közt talán Prohászka Lajos próbált a legigényesebben válaszolni erre a kérdésre *A vándor és a bujdosó* című könyvében.¹⁷ Nemzetkarakterológiáját Babits Mihály éppúgy elutasítja, mint Karácsony Sándor. „Baj, hogy a magyar karakterről írván, ő maga nélkülözi a magyar realizmust és józanságot. A szavak és gondolatok elragadják, néha szinte megszakad minden kapcsolata a valósággal. Gondolkodása, a gondolatok fűzésének módja, sőt még stílusa is, inkább német, mint magyar.”¹⁸ Így ír Babits Mihály, s Karácsony Sándornak sincs jobb véleménye: „[Prohászka Lajos] azt a súlyos hibát követi el, hogy nem önmagából fejt meg a magyart, hanem a német, a vándor mértéke alatt marasztalja el. Igaza van, mert az, aki bujdosó, vándornak tökéletlen, de ettől még lehet tökéletes az, aki, s akármennyire megtudtam is ebből, hogy mi nem, még mindig nem tudok róla semmit, hogy valójában kicsoda-micsoda a ‘magyar’.”¹⁹ Prohászka kudarca ékesen bizonyítja, hogy a nemzetek karakterét „metafizikailag” képtelenség megragadni. Az egyetlen igaz és helyes nemzetkarakterológia

¹⁷ Prohászka Lajos: *A vándor és a bujdosó*. Budapest, 1936, 171 o.

¹⁸ Babits Mihály: *A magyar jellemről*. In: *Mi a magyar?* Szerkesztette Szekfű Gyula. Budapest, 1939, 44. o. (A Magyar Szemle könyvei XV.)

¹⁹ Karácsony Sándor: *A magyar lélek nevelése*. In: K. S.: *A magyar világnézet*. Budapest, 1941, 297–298. o.

alapja egyes-egyedül a szóban forgó nép kultúrája lehet, s alapvető tételeit művészetéből s legfőképpen irodalmából lehet kiolvasni.

A magyar kultúra arcán a reformáció és a kálvinizmus könnyen felismerhető és kitörölhetetlen nyomokat hagyott. Itt nemcsak a Károlyi Gáspár bibliafordításának nyelvalakító befolyására gondolok, hanem arra a folyamatos, napjainkig és napjainkban is ható szellemre, amely a kálvinista magatartás stigmatizálta alkotók műveiből árad. Szekfű Gyula ugyan tagadja, hogy a katolikus és protestáns magyar között a nemzeti jellem (értsd: jelleg) dolgában számba vehető különbség volna, s példaként I. Rákóczi Györgyöt és Pázmányt, a költő Zrínyi Miklóst és II. Rákóczi Györgyöt, valamint Thökölyt és II. Rákóczi Ferencet állítja szembe. Ennek ellenére határozottan hiszem és érzem, hogy ilyen jellegbeli különbözőség igenis létezik, s különösen létezett. És ha ez bizonyos történelmi helyzetben a magatartásformákban nem is revelálódik, a jellegzetességek stíluskritikailag akkor is kimutathatók. Ezzel természetesen nem azt akarom állítani, hogy mondjuk a XVIII. században a szemben álló protestáns és katolikus magyarok inkább hasonlítottak az ő ügyüket pártfogoló szövetségeseikhez, mondjuk a törökhöz, svédhez vagy a német-osztrákhhoz, mintsem egymáshoz, karakterológiaiag azonban ezek az egy nyelven beszélő, de minőségileg különböző stílusú kultúra emlőin felnevelkedett magyarok is felismerhetően különböztek egymástól. Azt viszont messzemenően elismerjük, „hogy a hosszú időn át fennálló felekezeti ellentét hozzájárult az ősi jelleg megváltozásához. A változás ugyanis nem abban állott – írja Szekfű Gyula –, hogy kétféle magyar típus alakult volna ki, például protestáns és katolikus, labanc vagy kuruc; nem ilyen egyszerű osztódásról van szó, hanem arról, hogy kuruc és labanc egyformán más magyar lett, mint a középkori, egységes jellegű nép. A magyarság új árnyalataiban is hasonszórú, egyforma színű maradt, de ez a szín nem volt többé a régi.”²⁰

A nagy katalizmakat követő eszmélések ugyanis erősen befolyásolták, módosították, sőt esetenként kétségtelenül meg is változtatták a nemzeti karaktert. Egyesek szerint a nagy forradalom a francia karaktert tökéletesen átgyúrta, s az ancien régime képviselőit alig lehet összehasonlítani a forradalom utáni nemzedékek franciáival, annak ellenére, hogy grammatikai értelemben ugyanazt a nyelvet beszélték.

A magyarság a XVI–XVII. században a reformáció során, a kálvinizmus hatására ilyen átalakuláson ment át. Más megközelítésben az is mondható, hogy a magyarságot abból a mély nemzeti és erkölcsi válságból, amelybe ha nem is a mohácsi csatavesztés juttatta, viszont az és az azt követő évtizedek döbbsentették rá; ebből a mély válságból a reformáció hatalmas, sodró *eszméi és szellemi* áramlata emelte ki. Nem holmi gazdasági-pénzügyi manőverek, ideig-óráig ható ravasz politikai sakkhúzások, hanem a transzcendens primátusát hirdető, a belső, lelki élet fontosságát hangsúlyozó kálvinizmus.

A Kárpát-medencében hont alapító magyarság első és talán legsúlyosabb válságát a honfoglalást követő évszázadokban élte át és túl. Mindenekelőtt a

²⁰ Szekfű Gyula: *A magyar jellem történetünkben*. In: *Mi a magyar?* Szerkesztette Sz. Gy. Budapest, 1939, 532. o. (A Magyar Szemle könyvei XV.)

földrajzi kihívással kellett szembenéznie mindjárt Vereckénél, hisz „halmot is alig látott az a nép még, s most: égbebökő sziklák és csúcok” állták útjukat.²¹ A menekülésben a társadalom finom szerkezete is felbomlóban volt. Ahogy Illyés Gyula írja előbb már idézett *Árpád* című versében: „minden elveszett, mi összetartott: bíró, jós, pap, oltár.” Hogy milyen jövőképe lehetett Árpádnak és a honfoglaló magyaroknak, nem tudhatjuk. Az első században nyilván tovább éltek a régi eszmék, a régi beidegződések, és csak később kellett rádöbbenniük, hogy kelepcebe kerültek. A szabadulási kísérletek, tudjuk, sorra kudarcba fulladtak. Rövidesen – és ez a „rövidesen” majd egy századot jelentett – nyilvánvalóvá vált, hogy ebben az európai térségben a régi megoldások, a *politikai* és *gazdasági* is tekinthető „kalandozások” csak még inkább elmélyítik a válságot. Ha ezen a csapáson haladnak tovább, nem kétséges, a magyarság felőrliődik, megsemmisül.

Ekkor jött Vajk, a későbbi István király, eszköz Isten kezében. Ő volt az, aki felismerte, ha meg akarunk maradni, újjá kell születnünk. A ráció talán azt diktálta volna – ahogy kétségbeesésében az egyszer már elűzött és hatalmát restauráló Péter tette is –, hogy engedve az európai nyomásnak, kössünk „alapszerződést”, adjuk fel függetlenségünket a biztonságért, s nemzeti érdekeink megcsúfolása árán legyünk a német császár hűbérese. István a nehezebb megoldást választotta. Magyarságunkról nem lemondani kell, hanem megerősíteni: át kell gyúrni a magyarságot. Akár erőszakkal is arra kell kényszerítenie népét, hogy a földről az ég felé fordítsa tekintetét, hogy a jurták helyett templomokat építsen. Előbb kell Istennek házat építeni, és csak azután jöhet a magunk ügye és háza.

István *hitt* abban, hogy isteni parancsot teljesít, s a *csoda* bekövetkezett. A keresztyénség *eszméi* és *szellemi* áramlata felrázta, aktivitásra készítette, fokozatosan átmosta a lelkeket, s az önmagával azonos, mégis más magyarság fel tudta építeni a középkori Magyarországot.

Ennek ötödfélszáz év múlva bekövetkező válságával a reformáció, a kálvinizmus magyarságának kellett szembenéznie. És megint egy *eszméi*, *szellemi* áramlat, a *lelki megújulás* kínálta és hozta a gyógyírt. Támadtak olyan *prédikátorok*, mint Dévai Bíró Mátyás, Szegedi Kis István, Méliusz Juhász Péter vagy Sztárai Mihály, aki egymaga 120 gyülekezetet alapított. Tudjuk, a prédikátorok és iskolamesterek közt is bőven akadt borissza, verekedős, mulatozó és parázna,²² többségük azonban, ha gyarló életet élt is, Istennek méltatlan bár, de hivatalos szolgája maradt, s hitt abban, hogy Istent szolgálván közösségüket is szolgálja. Hittek a megújulás lehetőségében, hittek a *csodában*. Enélkül ugyanis minden vállalkozás eleve kudarcra van ítéelve. Mert minden nép olyan, amilyennek el tudja és el meri képzelni magát. A kálvinizmus ezt a hitet, a magyar lélek önbizalmát adta vissza és erősítette meg.

Azóta a magyarság megint maga mögött hagyott ötödfélszáz esztendő. Újra könyveket lehetne írni az országokban való sok romlásoknak okairól, és azokról a jelenségekről, amelyekből megismerhetjük, hogy Istennek ítéleti igen-igen közel vagyunk. Magyarán szólva számomra nem kétséges, hogy ezek-

²¹ Illyés Gyula: *Árpád*. In: I. Gy.: *Összegyűjtött versei*. Budapest, 1993, II. kötet 134. o.

²² Molnár Attila: i. m. 119–120. o.

ben az években, sőt az elmúlt fél évszázadban, de talán háromnegyed évszázadot is mondhatnánk, tehát meggyőződésem, hogy ezekben a mostani időkben éljük át a magyarság Kárpát-medencei létének talán legsúlyosabb válságát. Ennek elemzésére most nincs lehetőség és idő, de a mostani világ nemcsak hasonlítható a Noé korabelihez, hanem azt néhány grádussal meg is haladja. Mert ez világon soha úgyan nem uralkodott a telhetetlenség, kegyetlenség, fősvenség, kevélység, részegség, kábítószereség, tobzódás, irigység és egyéb féle istentelenségek, mint mostan, a huszadik század utolsó hetven-egynéhány évében.²⁵ Politikai manővereknek váltunk kísérleti nyulaivá, pénzügyi bűvészmutatványokkal kábítanak és nyomorgatnak, s mindenképpen el akarják hitetni velünk, hogy ebből a válságból csak a szemfényvesztő *politika* és a *gazdasági* átszervezések útvesztőin keresztül evickélhetünk fel Európa napfényes mezőire. Holott minden válság, és a mostani sem kivétel, elsősorban *erkölcsi* és *lelki*. Világunk csak azért omolhatott össze, mert önbizalmunk megroppant, hitünk megrendült, és a valóság bennünk kialakuló képe szétporladt. Nem mertünk hinni benne. Míg ezt a virtuális, egyelőre csak imaginárius képet, az Ady számon kérte „templomot” fel nem építjük magunkban, addig a valóságban sem épülhet fel. Terv és hit nélkül pedig csak álmodozni vagy siránkozni lehet.

A magyarságot eddig volt válságaiból mindig *szellemi* áramlatok, egy-egy *lelket tisztító eszme* mindent elsöprő szélvihara emelte fel, az alakította és gyúrta át. Egy ezredével ezelőtt találkozásunk a keresztyénséggel, majd a XVI. században a kálvinista hitújítás csodája. Rajtunk már csak a kétszer megtapasztalt *csoda* segíthet. Csakhogy ebben a csodában hinni kell. És akkor remélhetjük, hogy ennek az újjászületésnek is meglesznek a maguk Vajkjai és Sztárai Mihályai.

A magyarság és kálvinizmus kölcsönhatásának tanulmányozása ezt a reményt és hitet nevelheti fel bennünk.

[Zárójeles végszóként csak annyit, hogy a válság diagnózisa, de még a kínált – meggyőződésem szerint egyetlen és valóságos – terápia sem új keletű. Legfeljebb megfeledeztünk róla, és a majd két emberöltőnyi „másbeszéd” után újra meg kell fogalmazni, újra fel kell fedezni. Hogy mennyire így van, annak igazolására Barankovics István néhány sorát idézem a Wilhelm Röpke *A harmadik út* című munkája elé írt bevezetésből:

„...az emberiség újra a szellemtől várja a kiút megtalálását... Újra többen olvassák a Bibliát, a bölcelet nagy dokumentumait s a tudomány könyveit, mint a pártprogramokat és a szolgálati útmutatásokat. A parancskihirdetésnél már kevesebben vannak jelen. Igére szomjasak a lelkek.”]

Albert Gábor (Egyházasharaszti, 1929) író. Tanulmánya 1996-ban készült, megjelent In: Albert Gábor: *Az igazság markában*. Budapest, Szent György Kiadó, 2007. 40–55. o.

²⁵ Károlyi Gáspár: i. m. 7. és 132. o.

Agárdi Péter

Műveltségi modellek, kultúra- felfogások a két századelőn

1907–1909 sok vonatkozásban fordulópont volt a magyar kultúra történetében. Ezekre az évekre emlékezve több évfordulót is felidézhetünk: a Pécsen megrendezett *Szabad Tanítási Kongresszus*nak és a modern magyar irodalom legtekintélyesebbé lett folyóirata, a *Nyugat* megindulásának a *centenáriumát*. Szervesen hozzájuk kapcsolható ugyanakkor *Kálvin János születésének 500. évfordulója* is, annál is inkább, mivel a reformáció e vezéralakjának kiemelkedő szerepe volt nemcsak a magyar protestantizmus domináns felekezetének létrejöttében, a hazai református kultúrában, hanem egyáltalán: a magyar művelődés többszöri megújulásában is.

1907, a XX. század eleje és a modernizációs kultúraváltás

Elementáris társadalmi és kulturális dilemmák megválaszolását, új „szabadtanítási” (értsd: közművelődési, felnőttképzési és -oktatási) stratégia kidolgozását tűzte ki célul az 1907-es pécsi kongresszus. Bár az akkori résztvevők többsége széles látókörű, európai, sőt nemzetközi távlatokban gondolkodó szakember volt, „benne élőként”, kortársként aligha lehetett teljes rálátásuk a fő folyamatokra. Az utókornak viszont ez immár magától értetődő esélye: az egy évszázaddal ezelőtti főbb folyamatok tettenérése és történeti értelmezése egyenesen szakmai kötelezettség, de egyúttal a jelenkori, a mai kultúra önismereti érdeke is.

Száz év távlatából mára világossá vált: nem az 1896-os látványos millenniumi ünnepségek jelentettek igazi művelődéstörténeti korfordulót, hanem a századforduló éveiben összesűrűsödött társadalmi és kulturális átalakulások komplexuma. A kiegyezés után – a korabeli (dualisztikus) jogállamiság létrejöttével összefüggően – felgyorsult gazdasági és infrastrukturális fejlődés, a közlekedés, a városiasodás, a motorizáció, a modern élelmiszer- és textilipar kibontakozása stb. az életmód gyökeres átalakítását hozta magával falun és városban egyaránt. A kapitalizmus intézményesedése természetesen ellentmondásosan érintette a társadalom szerkezetét, mert az átlagos életszínvonal emelkedése, a középosztályok szélesedése és a modern nagyipari munkásság létrejötte együtt járt több feudális zárvány megmaradásával, sőt betokosodásával, továbbá a polarizálódás és marginalizálódás riasztó tüneteivel. Ez utóbbiak különösen a századvégi agrárválság idején telepedtek rá a falvakra, ami a szociális feszültségeket is kiélezte és több helyütt robbanáshoz, illetve tömeges kivándorláshoz vezetett.

Ennek az ellentmondásos, de alapvetően pozitív modernizációs folyamatnak okként és okozatként egyaránt vejejárója volt az alfabetizáció javulása: egy

emberöltő alatt, Eötvös József népoktatási törvénye (1868) óta a század elejére kb. 25%-kal csökkent az analfabéták aránya, 65-ről 40%-ra. Ez is túl magas volt még a nyugat-európai fejlődéshez képest, de mégiscsak jelentős javulás, ami mögött a változó munkafeltételek, illetve -követelmények, a tömegsajtó elterjedése, a korai globalizáció megnövekedett információs igényei, de egyúttal a bulvárkultúra vonzereje is szerepet játszottak. A századelőn jött létre a modern tömegsajtó, amelynek két jellegzetes minőségi kulturális dokumentuma a (mások mellett) Herczeg Ferenc szerkesztette konzervatív Új Idők c. hetilap és az 1905-től napilapként megjelenő baloldali Népszava hétvégi kulturális melléklete, az Olvasótár.

A századvég viharos körülmények között, de mégiscsak hatályba léptetett egyházi és családjogi törvényei felgyorsították a polgárosodás, a laicizálódás, a vallási emancipáció és a szekularizáció folyamatait, még ha az egyházi latifundiumok zöme védett maradt is, s hasonlóképp megőrződött (sőt 1907-től újra erősödött) a keresztény egyházak közjogi-politikai szerepe is. A polgári anyakönyvezés bevezetése, a nők gimnáziumi és felsőoktatási tanulmányainak engedélyezése, a zsidóság 1867-es emancipációját 1895-ben követő kollektív recepciója mind-mind fontos lépések voltak a *polgári individuum szabadságjogainak* szélesebb intézményesítése, a sajtó-, a lelkiismereti és vallásszabadság erősödése, a képmutató prudéria levetkezése, a társadalmi mikromechanizmusok modernizálódása stb. terén. Még akkor is fordulatértékű ez a változás, ha a választójog továbbra is megdőbbszentően alacsony maradt is (6% – különösen a szegényparasztságot, a proletariátust és a nemzetiségeket sújtva), és ha a konzervatív-agrárius körök meg-megújuló kísérleteket tettek a tőkés rendszerben kibontakozó ellentmondások romantikus antikapitalista előjelű, sőt olykor egyenesen rasszista, antiszemita jellegű „feloldására”, azaz manipulálására. (Tényleges „eredményt” e tekintetben 1920 után, a numerus clausus bevezetésével s egyéb antihumánus tendenciák elszabadításával „érnek el”, immár a Trianon-szindróma hazug és hamis terapiájaként.)

A „modern városias életforma és érzület” persze metafora, de mégis plasztikusan fejezte ki azt a változást, ami a korabeli magyar társadalom jelentős – ha még nem is többségi – része számára fordulatot hozott. S ami döntő szerepet játszott – megint csak egyszerre okként és okozatként – a századelő nagy művészi forradalmában, Ady és az egész *Nyugat-nemzedék*, a *nagybányaiak* és a magyar *szecesszió* elindulásában és széles körű visszhangjában. Adyban – a századelő talán „legsűrűbb”, leginkább fókuszot jelentő alkotóegységében és munkásságában – *erős kulturális tradíciók és innovációk szintetizálódnak*: a kurucos kálvinizmus és a modern európaiság, a szenvedélyesen patrióta nemzetkritika és az individualizmus, a liberális, sőt forradalmi hangoltságú baloldaliság és megmaradás-pesszimizmus. Az irodalmi és képzőművészeti fordulat egybeesik – a millenniumi magyarkodás ellenpontjaként is – az autentikus magyar és kelet-európai népzene kutatásának és kiadásának szervezett megindulásával – Bartók és Kodály jóvoltából. A magyar szociológia, Jászi Oszkár és körének fellépése, a Lukács György s mások nevéhez fűződő modern filozófia század eleji szárnypróbálgatása, továbbá a Freud szellemiségét vitatkozva átemelő magyar pszichoanalitikus irányzatok elindulása (Ferenczi Sándor s mások) a társadalomtudományok oldaláról egészítik ki és hitelesítik ezt a kultúraváltást.

Ezek mögött az „elitkulturális” innovációk mögött ugyanakkor ott látható a *tömegkultúra modernizálódása és expanziója*, a nyomdaipar nagy fordulatától és a hirdetési piactól elválaszthatatlan tömegsajtó konjunktúrája, a telefonhírmondó (a rádió elődje), továbbá a némafilm és a mozi megjelenése, a tömegszórakozás új műfajainak, az operettnek, a kabarének és a népies műdal, azaz a magyar nóta cigányzenészek általi vendéglői-kocsmai műfajának elterjedése. De említhető az angolszász polgári és munkásművelődés korszerű intézményének, a *public library*nek a fokozatos meghonosítása is Magyarországon, ami elsősorban Szabó Ervin egyszerre polgári és szocialista gondolkodásmódját, egyúttal gyakorlatias erőfeszítéseit dicséri; továbbá Kunfi Zsigmond új iskolaszemlélete, valamint az ipari formatervezés első nagy hulláma, nem utolsósorban a pécsi Zsolnayak jóvoltából.

A kulturális értékteremtés, a szellemi mozgás szempontjából megdöbbenően tömény évek ezek: csak a XIX. századi reformkorhoz mérhető az új művek, irányzatok, értékek virágba borulásának ez a 1905 és 1910 közötti pazar évada. Ahogy Horváth Zoltán történész-újságíró nevezte őket közel fél évszázada (1961), s nyomában Litván György és mások: a *második reformnemzedék* sokoldalú tehetségeinek, a tudományos és művészi minőség, valamint a társadalmi érzékenység és felelősségvállalás, „nemzet és haladás” egybeforrásának köszönhető ez a száz év után is példaadó, szinte forradalmi léptékű szellemi fordulat. S ami – röviden már szóltam róla – korántsem csupán az elitkultúrát és a politikai-ideológiai szférát érintette, hanem a vidéki és a fővárosi populáris kultúrát is, széles rétegek életformáját, a műveltségi modelleket is radikálisan átrendezte. Plasztikusan tükröződött mindez a *magyar kultúráról, a nemzeti művelődésről, a Kelethez vagy Nyugathoz tartozásunkról, az európaiságról, a városiasodás kulturális pozitívumairól és kockázatairól* stb. folyó éles (szinte „mai”) eszmecserékben, amelyek részben még a millenniumi ünneppsorozattal függtek össze, részben már a XX. század eleji művészi és tudományos forradalom – ezen belül az Ady-jelenség – megítélése körül bontakoztak ki.

Ezekbe a vitákba természetesen mindkét oldalról beleszövédket a kor ideológiai, sőt politikai értékállításai, illetve ellenségképei. Hadd utaljak csak a választójogi küzdelmekről, a tankötelezettség végrehajtásáról és remélt bővítéséről, a munkaidő szabályozásáról és 8 órára csökkentéséről, a nemzetiségi kérdésről, a „Nyugat”-os irodalom, a modern képzőművészet és zene nemzeti és humánusan egyetemes vagy éppen – úgymond – „beteges, nemzetietlen” karakteréről, a „magyarság és zsidóság viszonyáról”, a modern kálvinizmusról stb. folyó éles eszmecserékre, sőt küzdelmekre. Sőt: mind az új tudományos és művészi értékek eme néhány év alatti virágba borulása, mind pedig a *kultúra-felfogások között kiéleződő ideológiai és értékvi*ta egy politikailag rendkívül kiélezett időszakra esik. A köztörténetből ismert az *1904–1907-es évek története*: a dualisztikus rendszer válsága, a Bécs elleni „függetlenségi”-közjogi föllépés ürügyén a konzervatív nacionalista politikai erők hatalomra kerülése, majd az udvar és az eredetileg ellenzékiként föllépő, önkinevezéses alapon „nemzeti oldal” elvtelen kompromisszuma. Ezekben a „haza és haladás” látszólagos szembekerülésének hibás alternatíváját kínáló években a demokratizálás és a modernizáció küldetéstudatával Adyék, Jásziék és Kunfi Zsigmondék, az

izmosodó polgári demokratikus, radikális és szociáldemokrata körök egyaránt a „darabont-kormányt” látták a kisebbik rossznak, s élesen szembeszegültek a sovíniszta-konzervatív, nagybirtokos-klerikális erőkkal.

Ha van maradandó, tehát korántsem pusztán dokumentumértékűvé fakult prózai tanúsítványa ennek az egyszerre társadalompolitikai és kulturális szembefeszülésnek, értékcollízióknak, akkor ez mindenekelőtt Ady 1905-ös kétrészes publicisztikai esszéje, az *Ismeretlen Korvín-kódex margójára*. Ez a varázsos erejű írás élesen szembeszegül a „turulokat röptető”, a Kelet és Nyugat között stabil „hidat hazudó” szemlélettel, a „fáraók országá”-nak apológiájával és a „komp-ország” szomorú kritikai metaforáját emeli be a köztudatba. A történelmi Erdély kulturális modelljének felmutatásával ugyanakkor megfogalmazza a *nyugatosként és modernként is mélyen nemzeti és hagyományörző liberális kultúrafelfogás* értékrendjét, nyitottságát is. Éppen akkor, amikor költészetében is már készül az új hang, hogy azután 1906-ban az *Új versekkel* be is robbanjon a nyilvánosságba. Ady éppen abban látja a történelmi és kálvinista dominanciájú Erdély modellértékét a XX. század elejének kívánatos kultúrafelfogása szempontjából, hogy a küzdelmes évszázadok, a korlátozott szuverenitás alatt is nyitott, befogadó jellegű, vallásszabadsággal és nyelvi-etnikai sokszínűséggel hitelesített, társadalmi bázisát a paraszttehetségek ösztöndíjaival szélesítő nemzeti művelődés intézményesült. Egyszerre őrződtek itt meg az ősi keleti hagyományok és lett Erdély egyúttal szerinte a legkorábban polgárisuló és modernizálódó kultúrtáj: „Erdély látott elsőnek mélyen be Európába”. Az „újító szellemű és képességű magyar”-nak Ady szerint leginkább Erdély az „őshazája”, s „meg kellene próbálni Kazinczy segítségével kiásni és megszaporítani” őket, vagyis ezt a kulturális fogékonyságot és attitűdöt tenni általánossá egész Magyarországon. Ady nem optimista, tele van szorongással, s míg egyrésztől publicisztikájában a kívánt antifeudális, demokratikus változások elmaradása esetére megérzi a forradalom lehetőségét is, illetve előrelátó nyíltsággal mondja ki az *Irodalmi háborgás és a szocializmus* összefüggését (1909), másrésztől nagyon korán megsejti a „szétszóratás” magyarságbüntető („trianoni”) forgatókönyvének elkészültét is, elsődlegesen saját magunkat okolva emiatt. Ebben is követve a XVI. századi protestáns prédikátorok morális társadalomkritikáját.

A magyar kultúra szerkezetének, modelljeinek, értékészletének és infrastruktúrájának század eleji radikális átalakulása objektív természetű, „materiaális” folyamat. Az erre reflektáló, de egyúttal azt ösztönző-gerjesztő kánonváltás, illetve a konzervatív és új az értéknormák ütközése, a *modern nemzeti liberális és demokratikus kultúrafelfogás kihordása* inkább tudati, ideológiai, szellemi jelenség. Együttesüket s főleg eredményeiket mai távlatból joggal minősíthetjük *kultúraváltásnak* a magyar művelődés történetében, amelyet száz év múlva, a mostani ezred-, illetve századfordulón egy újabb követ, illetve ír fölül. Mielőtt azonban megérkeznénk a mába, a XX. század eleji kultúraváltás összefüggésében érdemes egy pillantást vetni az *1907-es pécsi Szabad Tanítási Kongresszusra*.

Az jól kiolvasható a jegyzőkönyvből és a korabeli sajtóviasshangból, hogy a szervezők és a résztvevők zöme nagyon is érzékelt valamit a kultúraváltás szeléből és kényszeréből, s ezért is keresték közös erővel a népművelés, a

felnőttoktatás megújításának hatékony eszközeit, persze ki-ki tudományos meggyőződése, világnézete, kulturális elkötelezettsége jegyében. A kongresszus háttérében „vezénylő” Apponyi Albert kultuszminiszter ekkori szerepe aligha részletezhető e helyütt, de tény: valamiféle konzervatív előjelű hazafias összefogásban, „nemzeties” fél-modernizációban gondolkodott, összhangban oktatási koncepciójával és híres-hírhedt 1907-es törvénycsomagjával, a Lex-Apponyival. Az iskolán kívüli művelődésben is meg akarta erősíteni az állami irányítást és azt a fajta nemzetfelfogást, amely – ha nem is durva sovinizmusként, de – a század eleji magyar birtokos uralkodó elit szupremáciáját képviseli mind a nemzetiségek erősödő (s persze szintén ellentmondásos) önállósodási törekvéseivel, mind pedig Adyék és Jásziék „izgága nemzetietlenségével” szemben. Mégis tiszteletre méltó, hogy jóllehet a kongresszus tisztikarában, irányítói fórumain, a szekcióüléseken egyértelműen biztosították ennek a konzervatív kultúrafelfogásnak a hegemon képviselőt, a tanácskozás széles körű, szakmai képviselői alapú előkészítése és viszonylag demokratikus lebonyolítása során komoly teret engedtek a hivatalos kultúrpolitikát vitató-bíráló szakembereknek, köztük a fiataloknak, a második reformnemzedék ekkor szárnyukat próbálgató nagyjainak. Beöthy Zsolt, Hegedűs István, Gaál Jenő, Prohászka Ottokár, Marczali Henrik, Beke Manó, Hornyánszky Gyula mellett – s részben velük személy szerint is vitatkozva – a tanácskozáson aktívan jelen volt Pikler Gyula, Jászi Oszkár, Fényes Samu, Szabó Ervin, Lyka Károly, Rónai Zoltán. S nem utolsósorban Kunfi Zsigmond, aki rögtön már a konferencia elején szellemi frontot nyitott Hegedűs Istvánnal szemben, számon kérve tőle a kanonizált nemzeti hagyományokból hiányzó, kirekesztett plebejus-demokratikus vonulatot, s azután még az egyik szekcióvitában is szót kért.

Természetesen nincs értelme két skatulyába szétosztva polarizálni az egészében színvonalas és tanulságos vitasorozat nézetrendszerét és képviselőit, de az utókor megbékítő távlata és az egész rendezvénysorozat centenáriumi méltatása sem feledtetheti el: a modernizációs kultúraváltás szemléleti értelmezése és két, *gyökeresen eltérő művelődésfelfogás* ütközése volt a tét. Amiből ott és akkor végül is nem hirdettek győzteseket, sőt a kultuszminiszter számára Jancsó Benedek által kidolgozott viszonylag progresszív szabadtanítási törvényjavaslat is túl modernnek bizonyulván, lekerült a napirendről. Mindazonáltal ez a száz évvel ezelőtti tanácskozás ma is példamutatóan sokoldalú és gondolatébresztő kultúrtörténeti pillanatként mutatható föl.

Ami a 1907 karácsonyan, 1908. január 1-jei dátummal megindult Nyugat radikális művészet- és irodalomszemléleti újításait illeti: e helyütt nincs terem (de talán szükség sincs rá), hogy részletezzem őket; egyébként az elmúlt évekből és a centenárium időszakából számos tudományos igényű szakkönyv és friss szellemű esszé áll rendelkezésünkre róla. Az értelmiségi kör fordulatszerpe, a művészi szabadság melletti kiállása és progresszív társadalmi funkciója a közoktatásban és a kulturális nyilvánosságban is meglehetősen ismert.

Kultúraváltás a XXI. század elején (I.):

a mobilkommunikációs–multimédiás fordulat

Természetesen mi sem lenne tudománytalanabb, mint a pécsi szabadtanítási kongresszus vagy éppen a Nyugat centenáriumára hivatkozva felszínes analógiát, illetve hidat képezni a XX. század elejének nagy horderejű műveltségi modellváltása, az akkori radikális kulturális modernizáció és a mai helyzet között. Mégsem hunyhatjuk be a szemünket a sok vonatkozásban hasonló nagyságrendű válságjelenségek és innovációk láttán, még ha benne élve a jelen idejű kulturális folyamatokban, nehéz is „kilátni” belőlük, s főleg nehéz minősíteni őket. De hát nap mint nap szóba kerülnek – mind a tudományos diskurzusok, mind a köznapi tapasztalatok övezetében – a globalizáció, a digitalizáció, a műveltségi demokratizálódás és/vagy a színvonnalsüllyedés, a kommercializálódás, a kulturális egyenlőtlenségek hol már-már filozofikus, hol viszont nagyon is földhözragadt dilemmái. Merre megy a világ s hazánk kultúrája? – fogalmazódik meg minden kérdezni akaró és tudó értelmiségiben. Egy nemzetietlen posztkulturális társadalom, valamiféle mediatizált újbarbárság felé-e, avagy küszöbön a műveltségi javaknak, kompetenciáknak és innovációknak az információs társadalom kínálta határtalan elterjedése? Kincstári globalizációs önmegnyugtatókkal, heppiendes technicizált jövőképekkel, illetve nemzetiesen vészmadárkodó és önsajnáló antiutópiákkal egyaránt teli van a padlás, azaz a mai magyar szellemi kínálat; persze – ismerjük el! – majdnem mindegyikben vannak jogos elemek, részizgazságok.

Akárhogy is, először alaposan meg kell ismernünk s meg kell értenünk körünk hazai és nemzetközi művelődési folyamatait, azután a történetiség jegyében szükséges fölvezetni valamiféle „mozgó” érték- és normarendszert, végül ezek egymásra vetítésével van csupán „jogunk” (de vajon képességünk van-e?) valamiféle minősítésre vállalkozni. Továbbá: egy dolog, az egyik sík a műveltségi modellek, a kulturális infrastruktúra és eszközrendszer objektív, „materiális” övezete, s másik ennek a vitathatatlanul gyökeres kultúraváltásnak a szemléleti, tudati, értékrendi, több vonatkozásban szociálpszichológiai és ideológiai reflektáltsága, azaz a kultúrafelfogások és kánonok átrendeződése. A kettő persze erősen hat egymásra, mégsem ildomos összekeverni őket.

Az *objektív művelődési folyamatokat* illetően vannak *menthetetlen degradációs tendenciák*: mindenekeelőtt a hagyományos és a digitális művelődési esélyek társadalmi ollója két szárának a tágulása; a milliók szövegértése körüli súlyos gondok; egyes régiók, települések, társadalmi csoportok riasztó periferezálódása; kb. 3 és fél millió 14 éven felüli állampolgárnak a kultúrából való teljes kimaradása; a társadalom és kultúra egyharmadosságának fennmaradása, a „kulturális közép” elvékonyodása (ahogy ezt Vitányi Iván kutatásai és értelmezései megnevezik) stb. A felnőttek körében az elmúlt négy évtizedben mintegy 20%-kal csökkent az évente legalább egy könyvet elolvasók aránya, s ma már az érettségi sem garancia az olvasó emberré válásra vagy az ilyenné maradásra. Mindez aligha „csupán” kulturális jelenség, hiszen a munkavállalási esélyek, a szocializáció és a létbiztonság, mindennek révén a demokrácia tény-

leges érvényesülésének súlyos deficitjére vall. Hasonlóképp nincs mentség a közösségi művelődési terek jelentős részének – az elmúlt két évtized során olykor tudatos – szétverésére, tehát nem szükségszerű modernizációjára, hanem kiszolgáltatására, piacositására, ami együtt járt a „köz művelődés” legalább két évszázados fogalmának „káros államszocialista lözungként” való kompromittálásával.

A művelődésünk helyzetével foglalkozó tudományos elemzéseket, Ormos Mária és mások friss példáit, a saját egyetemi oktatói tapasztalataimat is idézhetném annak bizonyítására, hogy még az értelmiségivé válni akaró, humán orientációjú fiatalság soraiban is riasztóak az általános műveltség hiányai, a kulturális érdeklődés egyoldalúságai s főleg az olvasási szokások szegényedése. Igaz: a jelenségek megítélésébe be kell kalkulálni olyan globális, életformabeli és technikai-infrastrukturális trendeket is, amelyek kikerülhetetlenek és „legyőzhetetlenek” (a digitális, a képi kultúra látványos előretörése stb.), de meggyőződésem: a „posztmodern értelmiség” számára sem válhat holt nyelvvé (mint egykor az ógörög és a latin) a *klasszikus magyar és egyetemes irodalmi, képzőművészeti, filmes, zenei stb. tradíció* – persze „mozgó” – kánonja. Egyetértőleg kell idéznem az efféle megdöbbentő tüneteket bölcsész egyetemista fiatalok közegében kimutató Gereben Ferencet: „helyes-e, ha a körülöttünk zajló modernizációs folyamatok vonatkozásában elmulasztjuk a »kettős könyvelést«, és csak a pozitívumokat, a technicizáció diadalait, a »haladást« ünnepeljük, az információáramlás sebességét és szélességét értékeljük, de mélységét nem; és szemet hunyunk a szellemi-lelki értékvesztés, a haszonelvű elsivárosodás és az elmélyült művészeti élményszerzésre és gondolkodásra való képtelenség egyre szaporodó példái fölött? [...] A jövő »olvasatőről« van szó, az ő olvasáskultúrájukról! És az ő vállukat nyomja még egy másik felelősség is, amelyről eddig még nem esett szó: rajtuk és utódaikon áll vagy bukik, hogy számíthatunk-e ebben az egységesülő világban a magyar nyelvhez kötődő kulturális értékek hosszú távú fennmaradására, vagy a nyelvekre is kiterjedő globalizációs folyamatok a magyarból is olyan konyhanyelvet faragnak, amelyet csak az iskolázatlanabb rétegek fognak majd használni, és amely már nem lesz alkalmas differenciáltabb és elvontabb jelentéstartamok közvetítésére.”

Az aggodalom jogos (még ha e sorok írója némileg optimistább is), s tovább is sorolhatnám a negatív kulturális jelenségeket. Mégis: e szomorú tünetekkel párhuzamosan, sőt azoknál talán *erősebb, maradandóbb tendenciaként* kell számba vennünk azokat az *objektív és szükségszerű műveltségi modellváltásokat*, amelyek egy nagy hatású, *távlatos kultúraváltás* globális dimenziójára vallanak, s amelyeket nem szabad eleve negatívan, degradációként minősíteni, ha persze azonosuló tapssal sem feltétlenül kell őket üdvözölnünk. A kultúrák történetében minden kultúraváltás roppant megpróbáltatásokkal jár, mindig vannak „vesztesei” és „nyertesei”, mégsem ítéltetők meg egy konzeratív eszmény felől.

A magyar nemzeti kultúra történetében az ez idáig *legradikálisabb kultúraváltás a kereszténység fölvétele, az államalapítás* volt, amelynek során a félnomád törzsi társadalomról és gazdálkodásról, az animista-mágikus hitvilágból, értékrendről és szokásrendből – szinte átugorva fejlődési fokokat – át kellett térni a hierarchikus hűbéri társadalmi szerkezetre, a birodalmi zártságú nyugati

királyság keresztény univerzalizmusába, a katolikus egyistenhit megszabta teljesen új vallási, kulturális, morális, szokásjogi és vizuális értékrendbe. A múlttal való gyökeres szakítás, a soktényezős *diszkontinuitás* volt az ára annak, hogy mégiscsak megmaradt, sőt megerősödött a magyarság és a magyar nyelv *kontinuitása*, s hogy az új hagyományok kreálása és egyes régi hagyományok újraalkotása révén a közép- és újkor világába is átmentődtek a finnugor kor és a népvándorlás korának etnikai, szellemi, folklorisztikus, sőt még egyes vallási tradíciói is. Mindez Szent István *befogadó européer államfelfogásában*, egy későbbi integráló nemzetfelfogás előképében kapott ideológiai formát.

Ha nem is ilyen hevesességű és mélységű, de szintén gyökeres kultúraváltást hozott a *humanizusból is táplálkozó reformáció*, a *protestantizmus* hazai karrierje. Ez a vallási jellegű, teológiai ihletettséggű és érvelésű, de alapvetően társadalmi motivációjú mozgalom mindenekelőtt az anyanyelvű írásbeliség, nyelvi tudatosság és iskoláztatás elterjedése, illetve propagandája révén hozott fordulatot a magyar, illetve a magyarországi kultúrában, egyúttal megfogalmazta a nemzeti jelleg függetlenségi konnotációjának és az ezzel kapcsolatos értelmiségi küldetésstudatnak a narratíváját is. Nem lévén vallástörténész, illetéktelennek érzem magam akár csak röviden is foglalkozni a magyar reformáció, ezen belül a *kálvinizmus társadalom-, művelődés- és mentalitástörténeti jelentőségével*. Kálvin születésének félezer éves évfordulóján mégsem hagyhatom említetlenül e kultúraváltásnak a puritán protestáns etikát, a polgári öntudatot, a szigorú nemzeti önkritikát és a szenvedélyes patriotizmust egyszerre felmutató élményét. A protestáns prédikátorok nem csupán a széthúzás, az „elfajzás”, a népnyzás Isten általi büntetéseként tudatosították a török veszedelmet és hódítást, majd az ország három részre szakadását, hanem a korabeli nemesi nemzet műveletlenségének, felkészületlenségének következményeként is. Ezért is fogalmazódtak meg a kálvinista tudós-teológusok tollán az elemi és anyanyelvi iskoláztatás, a magyar nyelvet népszerűsítő és szabályozó könyvkultúra, a könyvesház-építés projektjei, amelyek nyomán új kulturális intézményrendszer és kánon is született, például a történetileg ma is példaszerű partikuláris iskolarendszeré és a plebejus-nemzeti váteszmagatartás attitűdjéé.

Ami ez utóbbit illeti, természetesen voltak, lettek e tradíciónak problematikus, sőt *kirekesztő*, a magyarság sorsában való illetékességet kisajátító, a nemzeti haladást és humánomot eláruló változatai is, amelyeknek olykor *egy*es mai református identitású körök is hirdettek örökösei – bizony nem lehetünk büszkék rájuk. (Pedig figyelmeztető lehetne számukra például az a XVI. századi énekmondói és történelemszemléleti felismerés, amely – a legszenvedélyesebben talán Farkas András Krakkóban publikált művében /*Az zsidó és magyar nemzetről* – 1538/ – tipológiai rokonságot s egyúttal figyelmeztető analógiát állít fel az ótestamentumi, majd a szétszóratott *zsidóság* és a töröktől fenyegetett *magyarság* sorsa között. Később Ady is szenvedélyesen éli újra s írja meg e két etnikum és kultúra egymásra találásának természetesen konfliktusokban bontakozó nászát.) Ám ezek a XXI. század eleji, a mostani kultúraváltással egyidejű aggasztó tünetek, köztük a helyenként erősödő rasszizmus és antiszemitizmus sem szabad hogy kompromittálják a *magyar kálvinizmus történeti fővonalának a reformációtól kezdve Adyn át Bibó Istvánig és máig eleven progresszív értékfolytonosságát* – korántsem csak vallástörténeti dimenzióban.

Harmadik kultúraváltásként a *felvilágosodástól a reformkoron* át húzódó évtizedeket nevezném meg, amelyek a valóságos nemzet és nemzeti tudat „megképződésének” periódusát alkotják, egyúttal a vallási dominanciájú és késő feudális rendi értékkanonnak a szabadságközpontú, laicizált és racionális patrióta világképpel való fölváltását. Itt, az 1847-es *Ellenzéki Nyilatkozatban* mondja ki Deák és Kossuth, hogy a „köznevelés” döntő „emelyűje” a *nemzeti polgárosodásnak*, annak a programnak, amelynek a tétje, hogy „hazánkfiaink munkás polgárokra képeztesse, s ezáltal személyes függetlenségükre is támaszt nyerjenek”. Végül a negyedik kultúraváltásról már magam is szoltam: a XX. század eleji modernizációs fordulatról.

Melyek a XX. század végi–XXI. század eleji – eszerint *ötödik* – kultúraváltás legfőbb összetevői? A tudományos szakirodalom ma már nagyjából egybehangzóan megnevezi őket, legföljebb (persze ez sem kevés) az értelmezésben és az értékelésben vannak komoly viták.

A legfontosabb a sommásan *globalizációnak* nevezett tendencia, amely a tőkék és a kultúrák, a nemzetgazdaságok és a közlekedés, az információk és a viselkedésminták hálózatos összekapcsolásával, egyidejűségével, határnélküliségével ténylegesen is eggyé formálták glóbuszunkat. *Positív és negatív értelemben*, jó esélyekkel és súlyos kockázatokkal egyaránt. Ami az utóbbiakat illeti: elegendő utalni arra a sokkra, amely az amerikai jelzálogpiaci krachból egyetemes pénzügyi és gazdasági világválsággá terebélyesedett, s amelynek jelenleg, 2009 májusában még nem látjuk a végét. Ellenkezőleg: most kell szembesülnünk egyre súlyosabb hazai következményeivel; amelyek persze nem kis mértékben belső okokra is visszamennek – tehát ebben a vonatkozásban is előhívják a *felelős protestáns nemzeti önkritika bibói ethoszát*, illetve a vele kapcsolatos hiányérzetünket.

Visszatérve a globalizáció kétarcúságára, a benne ható radikális lehetőségekre: elválaszthatatlan tőle a kommunikáció és a művelődés belső szerkezetének gyökeres átalakulása: a *mobil-digitális technikájú elektronikus tömegkommunikáció*, a *multimédia* modelljének dominánssá válása a kultúrák közvetítésében is. Sajnálatos vagy sem, de tény: a hagyományos papír alapú könyvkultúra csillagzata (amely azért sosem világította be az egész emberiség égboltját) a korábnál kisebb fényt áraszt. Az *ún. másodlagos szóbeliség* kora köszöntött be, amelyik meg-, illetve újra erősítette a vizuális és az akusztikus kultúrák szerepét a nyelvi-fogalmi kommunikációhoz képest. Hogy ez az *új képiség*, háttérben a mindenhonét felhangzó gépi könnyűzenével valóban az emberiség elbutulásához vezet-e avagy az elmaradott, a világból eddig kimaradt népek, rétegek felemelkedésének, új információs és kulturális közösségek kialakulásának esélye, azon lehet vitatkozni. De ez az új kulturális modellkínálat, amely az egykori autonóm és populáris, továbbá a heteronóm kultúra valamiféle hibridjének látszik, a maga „kevertség”-ével, fesztelenségével, tekintélyellenességével, nemzetköziként sem nemzetromboló karakterével, asszociatív gazdagságával nemcsak szétveti a hagyományos normákat, hanem egyfajta új struktúrává is kezd összeállni, s az értékek nemzeti és egyetemes demokratizálásával is jár.

Magam nem rokonszenvezem az infotainment, a kulturtainment, az edutainment kommercializálódott műfajaival, csonka fogyasztói értékkinálatával, lefelé nivelláló sztárkultuszával, esetenként felháborító (az emberi méltóságot

is áruba bocsátó) televíziós és internetes manipulációival, ízléstelenségeivel, valamint hirdetésdömpingjével. Viszont nap mint nap megtapasztalom, mennyire pozitív szerepe van a világ és a haza közügyei tömegkommunikációs, internetes átláthatóságának és megvitathatóságának, valamint a hagyományos és vadonatúj kulturális minőségek, formák digitális elérhetőségének, legyen szó irodalomról, képzőművészetről vagy a legkülönbözőbb tudományágak és információk gyors megismerhetőségéről. A blog, a digitális képregény, az sms és zenei fájlcsere (túl a szerzői jogi problémákon), a skypeolás és a chatelés az egyéni művelődés és az önkifejezés, a kreativitás és a nyelvi humor a sokoldalú *véleményformálás, ízlésalakítás és a közösségépítés új formáinak* nyit teret – a legtradicionálisabb kultúraközvetítő intézményekben, a könyvtárakban is. A legújabb szakirodalom egyenesen „*a net-generáció új tudása*”-ról beszél, amelyen egy visszafordíthatatlanul új, egy nem feltétlenül üdvözlendő, de a múlt felől aligha hatékonyan bírálható kulturális életformát és kommunikációs-műveltségi kánont értenek. Mindemellett – okos társadalmi megrendelés, kontroll és állami-közösségi-civil „politika” esetén – ez a mobilkommunikációs fordulat új lendületet adhat a hagyományos élő kultúrának, még az olvasásnak is, hadd utaljak csak a vegyes profilú művészeti fesztiválok növekvő népszerűségére hazánkban, az otthonülő-tévező életmódból kiköszöntő, aktivitásösztönző szerepére, avagy a különböző amatőr mozgalmak és a jazzklubok újraerősödésére. Vagy arra, milyen jelentőssé vált a digitálisan is népszerűsített budapesti *Művészetek Palotája* kínálatának és atmoszférájának mintaadó szerepe a legtöbb művészeti ágban. Hasonló esély vár Pécsre 2010-ben, amikor – a sok konfliktus ellenére és után – remélhetőleg mégis csak sikerrel tölti majd be *Európa Kulturális Fővárosának* szerepét.

Mindezzel együtt is tény: e kultúraváltás jellegzetes kísérőjelensége a hagyományos művészeti és tudományos műveltség relatív leértékelődése, az okkult és tudománytalan, egyenesen sarlatán nézetek, az áltörténelmi legendák és hazugságok piaci és tömeglélektani konjunktúrája (amely helyenként veszélyes méreteket ölt), általában tehát a minőségi normák és kánonok felbomlása, a kínálati anarchia, amire maga a korlátlan információbőségből „élő” világháló a jó példa. A pécsi kongresszus 90. évfordulója alkalmából 1997-ben rendezett konferencián Poszler György beszélt erről felrázó erővel: ezt a globális tendenciát összekapcsolta a hazai, illetve kelet-európai rendszerváltás ama paradoxonával, hogy a kultúra, a nyilvánosság szabadsága egyúttal (törvényszerűen-e?) ki is szolgáltatta ezt a szférát a szabadpiacnak. Újabban pedig Vásárhelyi Mária szociológiai kutatásai döbbsenhetnek rá bennünket a *nemzeti önismeret megzavarodásának történelmi összetevőire*. A humán értelmiség történelmileg különleges szerepének, protestáns gyökerű, sajátos politikai-nemzeti küldetésének fölöslegessé válása a politika többpártrendszerbeli professzionalizálódása révén magával hozta az értelmiségi szerep összekuszálódását, a hivatástudat gyengülését is. A humán és a természettudományos műveltség, illetve értelmiség viszonyát újragondoló, közel fél évszázada indult „*két kultúra*”-vitát, s általában az értelmiség mintaadó szerepét napjainkban egyre inkább felülírja az ún. „harmadik”, azaz a *menedzser-kultúra és -mentalitás*, ahogy ezt Németh János István fejtegeti, maga is reménykedve azért az értelmiségi és a menedzser-kultúra pozitív vonásainak kölcsönös egymásra

hatásában. A kutatás és az elmélet érdekes elemzésekben, vitákban törekszik feldolgozni azt, hogy mi a média szerepe abban a kulturális fordulatban s utána, amely az ún. magaskultúra helyett a sokáig leértékelt szórakoztató vagy/és populáris kultúra digitális, multimédiás modelljét emeli dominánssá. Császi Lajos friss tanulmánya már a média modern, posztmodern és késő modern értelmezését is megkülönbözteti. Lehet e felfogással és sok mással is vitatkozni. Mindazonáltal szerintem még a sokat szidott *plázakultúra* sem az ördögtől való, főleg ha a benne csellengő fiatalok számára naponként választást jelentő szabadidő-alternatíva rosszabbik pólusával, az aluljárós, bandázó, kábítószerező, lecsúszó, erőszakos életformával szembesítjük.

A mobilkommunikációs, multimédiás kultúraváltás körüli hazai vitáknak, konfliktusoknak jellegzetes tematizációja a *könnyűzenei szórakozás*, egyúttal az ifjúsági kultúra nyilvánosságának, illetve e nyilvánosság támogatásának övezete. Csak három példát említek: az óbudai *Sziget-fesztivál* nemzetközi és hazai sikerét és a rendezvény (konzervatív értékekre és korrigálható hibákra ürügyként hivatkozó) fölszámolási kísérletét; az élő s többnyire amatőr zenei kultúrát támogató PANKKK-ot és folyamatos elit szempontú támadását; valamint a radikálisan megújult közszolgálati rádió *MR 2 Petőfi rádió* programjának viharos fogadtatását a rivális kereskedelmi rádiók „feljelentése” és egy avított média-normarendszer nyomán. Nincs lehetőségem ezeknek a konfliktusos gubancoknak a fölféjtésére és árnyalt elemzésére (magam sem vagyok az új Petőfi rádió kritikátlan apologétája), de jó példák arra, mennyire nehezen dolgozza föl, illetve veszi tudomásul a társadalmi-kulturális elit egy jelentős része az objektív kultúraváltást, s milyen nehezen igazítja hozzá kultúrafelfogását.

Kultúraváltás a XXI. század elején (II.):

az ökológiai fordulat, a környezettudatos jövőkép és műveltségi modell

A mostani századforduló művelődési modelljének másik nagy újdonságát – jobb híján – *ökológiai kultúraváltásnak* nevezem. Nem vagyok kompetens „zöld”-ügyekben, de érdeklődő értelmiségiként talán mégsem egészen kontár módon közelítek a jelenséghez. E fogalom kapcsán nem pusztán arra gondolok, hogy felértékelődtek a természettudományok, hogy napjainkban soha nem látott érdeklődés övezi a biológia, az etológia, a genetika, az éghajlat- és időjárás-kutatás, a régi és új természeti erőforrások, illetve az energiagazdálkodás, a környezetvédelem, a természetgyógyászat stb. területeit, új tudományos eredményeit, s hogy növekednek a globális létezés veszélyeivel, az ember és természet egyensúlyának megbomlásával kapcsolatos reális kockázatok, félelmek, sőt szorongások. Magától értetődő, hogy ezek a – még bőven szaporítható – kérdések egyre jobban tematizálják a közbeszédet, *globális válaszként e globális problémákra*. Látjuk persze, hogy a szakszerű kérdések, kételyek és válaszok mellett riasztó mértékben szaporodnak a környezetvédelmi és más efféle dilemmákkal kapcsolatos – nem ritkán érdekvezérelt – hisztériakeltések, babonák, új misztikák, végítélet-forgatókönyvek, tudománytalan és ezoterikus sarlatánságok. A kultúraváltás azonban mindennél jóval több: *világképünk és*

művelődésünk egész szerkezete átalakul ebbe az irányba, kezd „megzöldülni”. Ennek az átprogramozásnak feltétlenül pozitívuma – a tradicionális humán és művészeti értékvesztések mellett is –, hogy ez a kultúraváltás nem elkülönült szaktudományként, nem a – már említett – „két kultúra” egyikeként realizálódik. A civilizált régiókban mindenütt szembeötlő, hogy a világlátás, az életvitel, a művelődés természetközeli (tehát humánusabbá) válik, hogy ez a kultúraváltás – persze sok konfliktussal, érdekküzdellel, tévedéssel, de – a kollektív emberiség jelene és jövője iránt felelősebb arculatúvá strukturálja a napjainkban domináns műveltségi modelleket. E tekintetben van a protestantizmus, s ezen belül a magyar kálvinizmus természetfelfogásában olyan tradíció, amelyet kreatívan időszerűsíthetőnek is tarthatunk.

Az ökológiai kultúraváltás jelenségei közül a kicsit is tájékozott laikus állampolgár bőségesen tudná sorolni az aktuális vitatémákat. Csak néhány önkényes példát hadd említsek. A szappanoperák és a krimik mellett a legnépszerűbb televíziós programokká, műsorokká váltak a „természetvédelmi” adások, a *National Geographic Channel*, a *Spektrum*, a *Discovery* és társaik. A Népszabadság vélemény- és vitarovata cikkeinek többsége évek óta már nem szűkebben vett ideológiai vagy politikai kérdésekről szól, hanem zöld témákról. A *Mindentudás Egyeteme* élő, televíziós és internetes évfolyamainak legnépszerűbb, legsikeresebb előadásai is az ember és természet viszonyának kihívásaira reagáltak, a hús legnézettebb előadásból tizenkilenc természettudományi jellegű volt.

Hogy szűkebb szakterületemet említsem: a humán értelmiségből sokan képezték át magukat az ökológia civil érdekképviselőivé, sőt szakértőivé (ami persze nem jelenti azt, hogy mindig igazuk van). Apróságnak tűnik, mégis releváns: az irodalomtudománynak megszületett egy érdekes új irányzata, az ún. ökokritika; az egyik legtekintélyesebb irodalomtudományi folyóirat, a *Helikon* önálló számot szentelt neki a közelmúltban. R. Várkonyi Ágnes akadémikus újabban a történeti ökológia, avagy az ökológiai szempontú történetírás művelésére adta a fejét, Romsics Ignác népszerűsítő XX. század-történetében önálló fejezet „A növekedés és a jólét ára: a környezet károsodása”; Glatz Ferenc pedig már a hazai ökológiai gondolkodás történetének megírására is vállalkozott. Hogy milyen nagy horderejű ez a kultúraváltás, azt jól jelzik azok az új tudományos és oktatási stratégiák, illetve kísérletek is (pl. dél-amerikai, majd európai iskolákban), amelyek már a gyermekkorban intenzíven el akarják sajátíttatni a korszerű környezeti gondolkodást.

Ötletszerűen szemelgettem az ökológiai kultúraváltás tünetei között. Sorolhatnám tovább a nyilvánosságban és a közbeszédben állandósuló olyan – a széles tömegeket érdeklő, mert érintő – konkrét témákat is, mint pl. az energiakérdés (atom, bioetanol stb.), a globális felmelegedés és következményei, az ivóvízhiány, az élelmiszerbiztonság, a hulladékgyűjtés, az epidemiológiai rizikók szaporodása, a környezeti katasztrófák, a genetikai beavatkozások biológiai és etikai problémái, az őssejt-kutatás (három tudósa, Mario Capecchi, Oliver Smithies és Martin Evans 2007-ben lettek Nobel-díjasok) stb. Mindezek a szakkérdések általában is érintik az emberi kultúrát és identitást, tehát több vonatkozásban is átszabják a kultúra hagyományos modelljeit. Nem vadonatúj jelenség persze a magyar kultúrában sem a természettudományoknak ez a „humán” kitágulása, illetve a humán művelődés természettudományos nyi-

tása: elegendő csak Apáczai Csere János, Pápai Páriz Ferenc, Bugát Pál, Semmelweis Ignác, Jedlik Ányos, Puskás Tivadar, Ferenczi Sándor, Szent-Györgyi Albert, Szentágothai János, Selye János és Marx György munkásságára utalnom. Most azonban mintha ennél többről, az egész nyilvánosság, általános műveltség és világkép gyökeres átstrukturálódásáról lenne szó, hiszen drámai lett a felismerés: *a természeti környezet sérülése magát az emberi létezését és kultúráját veszélyezteti*. S ahogy ez a kultúraváltás végbemegy a műveltségi modellek objektív, „materiális” világában, úgy hat intenzíven a szellemi-tudati szférára, a mai kultúrafelfogásokra is, akár önálló szemléleti formaként artikulálva a „zöld”-problémát. A különböző XX. századi, részben ideológiai konnotációjú kultúrafelfogások (pl. konzervatív keresztény-nemzeti; modern liberális; populista, radikális nemzeti; baloldali-szocialista; posztmodern stb.) mellé mára szuverén kánonná látszik intézményesülni az ökológiai kultúrafelfogás. Ugyanakkor izgalmas tartalomelemzések tárgya lehetne, hogy az előbbieken tárgyalt mobilkommunikációs kultúraváltás régi-új műfajai, média-műsortípusai, sztárjai, jellegzetes edutainmentje miként foglal koznak a „zöld” témákkal, hogy ezáltal maguk hogyan segítik az ökológiai kultúraváltás, a fenntartható fejlődésre orientált jövőtudat, a környezettudatos gondolkodás és világkép társadalmi terjedését vagy éppen hamis vágányra terelődését.

Érdekes felfedezésre juthatunk: ez az objektív s egyúttal szemléleti fordulat – a történelem spirálja mentén – mintha visszavinne bennünket a *kultúra fogalmának* genéziséhez, a szó eredeti, latin etimológiájához, *Cato cultura agrarijához*. Majd azokhoz a „pillanatokhoz”, amikor a föld megművelésének fogalmából Cicero és a skolasztika, később a reneszánsz és a felvilágosodás értelmezései nyomán megszületett a modern kultúra-fogalom. Igen, a kör bezárult: nemcsak a föld megművelése, hanem immár a Föld (és az embernek a hozzá fűződő viszonya, az ökológiai egyensúly, a fenntartható fejlődés) a tét. Ennek a nagyon is materiális összefüggésnek a kezelése, ennek a globális kihívásnak a megválaszolása, illetve mindennek a metaforája az, amit ma kultúrán, kulturális értékrend-változáson leginkább értenünk illik.

Akkor ez az ökológiai kultúraváltás végképp megpecsételi a hagyományos humán és művészeti műveltség sorsát is? Szó sincs róla. Elég idéznem a C-vitamin Nobel-díjas feltalálójának, Szent-Györgyi Albertnek a válaszát egy interjúkérdésre: „Természettudós vagyok, tehát azt várja tőlem, mondjam, hogy az iskolában a természettudomány a legfontosabb. Énszerintem azonban sokkal fontosabb a *történelem* ismerete, mert az emberiségnek csak a múltjából lehet tanulnia. Más kiindulási anyag nem áll rendelkezésünkre. Csak az a kérdés, hogy mit tanítunk történelemként. [...] Mi a történelem? [...] Az igazi történelem az én nézetem szerint felelet arra a kérdésre, hogyan emelkedett az ember az állati létből a mai szintjére. Ez más, mint amit ma történelem tantárgynak hívunk, ebben benne van a fizika, a matematika, az összes tudomány, az összes művészet, minden, ami emberi alkotás. [...] Egyszóval amikor azt mondom, hogy az iskolában a történelem az elsőbbség, ezt tessék úgy érteni, hogy ne hazug áltörténelem legyen, amit nekem tanítottak, hanem igazi történelem. Mutassa a zenét, az irodalmat, a művészeteket, a tudományokat, mindenkit, akik alkottak, akik építették a világot: mindig felépítették azt, amit a nagy rombolók leromboltak!” (Válasz Győri György interjúkérdéseire 1974-ből.)

A természettudós iskolakritikája nem a mára, hanem arra a száz évvel ezelőtti oktatásra vonatkozik, amikor ő ült az iskolapadban, ma is megszívlelendő, „történelempártisága” azonban természetesen hájjal kenegeti a művelődés- és irodalomtörténész. Pedig félreérthetetlen: a történelmet nem diszciplínaként, hanem szemléletként érti Szent-Györgyi. S ebben ma is érvényes az igazsága: éppen ennek a józan történelmi szemléletnek, a hiteles történelmi önismeretnek a hiányában szenved (tisztelet a kivételeknek) a mai iskolai és egyetemi oktatás, de az egész nyilvánosság és közbeszéd is. S van helyette önáltatás és hisztéria, cselekvésdeficit és sérelmi demagógia, újmiszticizmus és panasz kultúra. A magyar kálvinizmus legjobb hagyományait őrző-újító Bibó István emlegette „eltorzult magyar alkat és zsákutcás magyar történelem” újabb fordulójaként.

Ha képesek lennénk reálisan szemlélni műveltségi viszonyainkat, a *globalizáció*, a *mobilkommunikációs-multimédiás* és az *ökológiai-környezettudatos kultúraváltás* összetett jelenségeit, akkor alakítani is hatékonyabban tudnánk őket; nem konfliktuskerülő, hanem kreatív módon. Ebben a vonatkozásban is fel kellene nőnünk a száz évvel ezelőtti elődökhöz, a második reformnemzedék (s egyáltalán: valamennyi radikális magyar kultúraváltás, köztük a protestáns fordulat) progresszív gondolkodóihoz. Akik a mainál nem kevesebb konfliktus közepette is nagyjából tisztán láttak a *modernizációs kultúraváltás nemzeti természete és esélye* ügyében. Babits Mihály így fogalmaz: „Keletről jöttünk, de szerelmünk, megmentőnk, éhünk és ételünk, magunkra eszméltetőnk és feltámasztónk mindig a Nyugat volt. A magyar lélek olyan, mint egy fordított Anteusz, ki mindig akkor kap új erőre, ha el tud szakadni a szülőföldjétől, s a magyar kultúra minden újabb szárnyra kapása, mint a föl-földdobott kő minden új lendülete, egy-egy ilyen elszakadás, ha százszor visszahull is. [...] Így lett Ady magyarsága is csak mélyebb és tudatosabb az után a felszárnyalás után, amire Párizs csillogása vitte. Igaz, hogy a kő visszahullása ütést is jelent, fájdalmat, rázkódást; így volt ez az Ady esetében, de így volt Széchenyi, így volt már a Szent István korában is, aki, mint nem először mondom már, s talán nem is én mondom először, a legelső nyugatos volt Magyarországon.” (*Ady és Párizs*. Felolvasás a Zeneakadémián 1932. április 1-jén).

S ha már Babits Adyt „védi”, nem lehet nem idéznem a már hivatkozott *Ismeretlen Korvin-kódex margójára* című Ady-esszé felrázó sorait: „Ha száz évvel hátrább cammogunk, és csak cammogunk, és újat nem tudunk adni, hacsak nem antikulturálisat, mi lesz velünk? Nem elég, ha vannak Apáczai Csere Jánosok, ha nem mély a néplélek, hiába dobjuk bele a métermázsás követ is, nem fröccsen fel a víz egy méternyire sem.”

Felhasznált, illetve hivatkozott szakirodalom

- Bajomi-Lázár Péter: *Média és társadalom*. Bp., Antenna Könyvek, 2006.
- Balázs Géza–Bódi Zoltán (szerk.): *Az internet-korszak kommunikációja*. Bp., Gondolat–Infonia, 2005.

- Bayer József: *Globalizáció, média, politika. A politikai kommunikáció változó kontextusa a globalizáció korában*. In: Bayer József–Bajomi-Lázár Péter (szerk.): *Globalizáció, média, politika. A politikai kommunikáció változása a globalizáció korában*. Bp., MTA Politikai Tudományok Intézete, 2005. 9–47. o.

- Bessenyei István: *A net-generáció új tudása. Élet és Irodalom* 2009. február 6. 15. o.
- Chadwick, Owen: *A reformáció*. Bp., Osiris, 1998.
- Császi Lajos: *Médiakutatás a kulturális fordulat után*. Médiakutató IX. évf. 3. sz. 2008. ősz 93–108. o.
- Dessewffy Tibor: *Nem esik messze az apjától. A reformok és a globális paradigmaváltás*. Magyar Narancs 2006. szeptember 21. 50–51. o.
- Esterházy Péter: *Magyar avagy Rubin Szilárd külföldi sikere*. Élet és Irodalom 2009. április 17.
- Fábrí György: *A két kultúra és a harmadik: természettudomány, bölcsészet a médiakommunikációban – a Mindentudás Egyeteme alapján*. Magyar Tudomány 2007. 2. sz. 183–189. o.
- Gereben Ferenc: *Olvasás felsőfokon? Bemutatók az egyetemisták olvasáskultúrájáról*. Könyv, Könyvtár, Könyvtáros 2007. 11. sz. 21–26. p.
- Glatz Ferenc: *Az ökológiai szemlélet történetéhez. (Megjegyzések a tudomány szerepéről)*. História 2007. 7. sz.; *Természettörténet: új irány a kutatásban*. Ugyanott 2009. 3. sz.
- Horváth János: *A reformáció jegyében*. Bp., Gondolat, 1957².
- Horváth Zoltán: *Magyar századforduló*. Bp., Gondolat, 1974².
- Knausz Imre (szerk.): *Műveltség és demokrácia*. Kutatási jelentés. Kézirat, Bp., Politikatörténeti Alapítvány, 2006. január 27.
- Kovács Sándor Iván (szerk.): *„Én gondolkodom, azért vagyok.” Apáczai Csere János emlékezete. Válogatás 350 év Apáczai-irodalmából*. Bp., Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2004.
- Litván György: *Októbertek üzenete. Válogatott történeti írások*. Bp., Osiris, 1996.
- Nemes Péter (szerk.): *Ökokritika*. Helikon 2007. 3. sz.
- Németh János István: *A „két kultúra” és a harmadik*. Szín – Közösségi Művelődés 2007. szeptember (12. évf. 4. sz.) 27–28. o.
- Nyíri Kristóf: *A hagyomány filozófiája*. Bp., T-Twins Kiadó–Lukács Archívum, 1994.
- Ormos Mária: *A kultúránkról. Tanulás – oktatás – siker*. Élet és Irodalom 2007. október 5. 5. és 12. o.; Ormos Mária: *Diplomás analfabéták*. Lampé Ágnes interjúja a magára hagyott ifjúságról. 168 Óra 2007. október 4. 14–15. o.; Kukorelly Endre: *Lil(l)a legyező*. Kortárs irodalom és irodalomoktatás. Élet és Irodalom 2007. október 5. 9. o.; Bodor Béla: *Megy a juhász a gördeszkán*. Élet és Irodalom 2007. október 26. 16. o.; Popper Péter: *Rekviem az egyetemért*. 168 Óra 2007. október 31. 20. o.
- Péter Katalin: *A reformáció: kényszer vagy választás?* Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 2004.
- R. Várkonyi Ágnes: *Beszűkített múltszemlélet*. László Ferenc interjúja. Magyar Narancs 2007. november 15. 8–9. o.
- Romsics Ignác: *A 20. század rövid története*. Bp., Rubicon-könyvek, 2007.; valamint: *A magyar demokratikus hagyomány*. Népszava 2007. november 3. Szép Szó 1. és 3. o.
- Schein Gábor: *„Szemben a korral”? Gondolatok a 100 éves Nyugat körül*. Élet és Irodalom 2008. január 4. 3–4. o.
- Sükösd Miklós: *Totális mediatizáció és ökokódiom. Mediatizáció és fogyasztói társadalom: ökológiai médiakritika*. Információs Társadalom 2003. 3–4. sz. 131–146. o.
- Szirtes Gábor–Újvári Jenő (szerk.): *Az 1997. évi Tanuló Társadalom Konferencia naplója*. Pécs, Pécs Megyei Jogú Város Önkormányzata–Pannónia Könyvek Szerkesztősége, 2000.
- T. Kiss Tamás: *Egy méltatlanul elfeledett európeér (Gróf Apponyi Albert politikusi magatartásáról és kultúrpolitikájáról)*. In: Donáth Péter–Hangay Zoltán (szerk.): *A Budapesti Tanítóképző Főiskola Tudományos Közleményei XVIII*. Bp., BTF, 1999, 185–205. o.
- Tamás Gáspár Miklós: *Mi változott? 100 éves a Nyugat*. Élet és Irodalom 2008. február 8. 9. o.
- Tarnóc Márton: *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában*. Bp., 1978.

- Tverdota György: *Új Korvin-kódex. Élet és Irodalom* 2007. augusztus 17. 17. o.
- Vásárhelyi Mária: *Csalóka emlékezet. A 20. század történelme a magyar közgondolkodásban*. Pozsony, Kalligram, 2007.; Rainer M. János: *Hasadt emlék, töredezett történelem*. *Mozgó Világ* 2008. 6. sz. 93–95. o.; Vásárhelyi Mária: *Történelmi jobbra át. Élet és Irodalom* 2008. december 19. 13. o.
- Vietorisz Tamás–Z. Karvalics László: *„Milliónyi kis tudáskazán”. Az oktatás átalakítása és a fenntartható világba való átmenet*. *Eszmélet* 75. sz., 2007. ősz 5–36. o.
- Vitányi Iván: *A magyar kultúra esélyei. Kultúra, életmód, társadalom*. Egyes fejezetek társszerzői: Bánáti Ferenc, Csejtei Mária, Falussy Béla, Hunyadi Zsuzsa. Bp., MTA Társadalomkutató Központ, [2007] 2006.; valamint: *A közművelődés védelmében. Élet és Irodalom* 2007. november 30. 16. o.
- Vörösváry Ferenc–Pályi Sándor (szerk.): *A Szabad Tanítás Pécssett 1907-ben tartott Magyar Országos Kongresszusának naplója*. Bp., Franklin-Társulat nyomdája, 1908.; reprint kiadás: Budapest–Pécs, Dialog Campus, 1997.
- Z. Karvalics László: *Bevezetés az információtörténelembe*. Bp., Gondolat–Infonia, 2004.
- „...a multat be kell vallani”. *Nemzeti kultúra és baloldali tradíció*. Bp., Argumentum–Lukács Archívum, 2006.
- Közművelődés, közműveltség Magyarországon*. In: Glatz Ferenc, Marosi Ernő, Szabó B. István (szerk.): *Kultúra*. Magyar tudománytár 6. kötet. Bp., MTA Társadalomkutató Központ–Kossuth, 2006. 59–134. o.
- Pécs Megyei Jogú Város Önkormányzatának kulturális stratégiája 2007–2013. (Tervezet) Pécs, 2007. augusztus 21. 140 o. www.feek.pte.hu/ETR/coospace
- A megújult Magyar Rádió első éve*. Népszava 2008. január 3. 6. o.
- A „Nyugat” és a „Szocializmus”*. Kézirat 2008 őszéről, megjelenés előtt.
- Fejtő Ferenc testamentuma*. Bp., Kossuth, 2009.

Agárdi Péter (Budapest, 1946) C.Sc. József Attila-díjas irodalomtörténész, a Pécsi Tudományegyetem Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Kar Könyvtártudományi Intézetének igazgatója, tanszékvezető egyetemi tanár; az MTA Filozófiai Kutatóintézet Lukács Archívumának tudományos főmunkatársa. E-mail: agardipet@gmail.com

A szerzőnek a témával foglalkozó, illetve a tanulmányában felhasznált munkái:

- Szöveggyűjtemény a magyar művelődéstörténet tanulmányozásához (1000–1945)*. Pécs, PTE FEEK, 1995; 1998², azóta több új kiadásban; *Művelődéstörténeti szöveggyűjtemény II. Válogatás a magyar művelődés 1945 és 1990 közötti történetének dokumentumaiból I–II. kötet*. Pécs, 1997; 2000², azóta több új kiadásban.
- A kultúra sorsa Magyarországon 1985–1996*. Bp., Új Mandátum, 1997.
- Kunfi Zsigmond*. (Magyar Panteon) Bp., Új Mandátum, 2001.
- A magyar kultúra és média a XXI. század elején*. Tanulmányok. Pécs, PTE FEEK, 2005.
- A tanulmány eredeti változata *A tanulás szabadsága* című, a pécsi *Szabad Tanítási Kongresszus* centenáriuma alkalmából készült, a Pécsi Tudományegyetemen 2007. november 14–15-én rendezett konferencia előadása alapján. Korábbi változata megjelent az *Egyenlítő* című folyóirat 2008. 4. és 5. számában, valamint In: Babiczky László (szerk.): *Sub fehér rosa a kultúráról*. Bp., Kultúraközvetítők Társasága, 2009, 26–44. o.
- A tanulmány itt közölt, kibővített változata a Napút jelen számához készült és a folyóiratok közötti együttműködés keretében megjelent a Zempléni Múzsák IX. évfolyam 3., 2009. őszi számában: 5–19. o.

Dr. Gaál Botond

Kálvini vonások a magyarok lelki arcán

2006 nyarán holland egyháztörténészek arra kértek, hogy készítsek egy tanulmányt angol nyelven a „magyarországi Kálvinnól”. Több országból kértek fő kutatókat. Gyűjteményes kötetet terveztek hasonló témákkal. Kiadását a Brill Kiadó vállalta. Nem az érdekelte őket, hogy Kálvin teológiája miként gyökeresedett meg a magyar reformáció egyházi gondolkodásában, hanem az, hogy mi látható Kálvinnól a magyar történelemben. Másik kérésüknek megfelelően főként a XIX. és XX. század eseményeit, szellemtörténeti értékeit kellett kiemelni. E behatárolás miatt – a nem magyar olvasók kedvéért – szükséges volt írásomat rövid történeti bevezetővel kezdenem. A tanulmányt bővebb kiegészítésekkel magyar nyelven is közzétesszük.

Történelmi előzmények

A németországi reformáció megindulása utáni években számos magyar fiatal tanult Wittenbergben. Hallgatták mind Luthert, mind pedig Melanchthont. Heidelbergbe is szívesen mentek, de megismertek a svájci reformáció tanításával is. Hazajöve először a lutheri reformációt terjesztették, majd az 1550-es évektől egyre többen lettek a helvét irányú reformáció követői. Bullinger, Bucer, Béza és Kálvin hatása volt számottevő.¹ Az 1567-ben Debrecenben tartott zsinaton Méliusz Juhász Péter (1536–1572) vezetésével létrejött a Magyarországi Református Egyház, de még csak hitvallásos alapon.² A résztvevők aláírták a Második Helvét Hitvallás elfogadását. Ekkorra már nagyon nagy többségben voltak a helvét irányú reformáció követői, akiket később úgy azonosítottak, mint kálvinistákat.

Politikai szempontból a korszak zűrzavaros volt. 1541-ben Magyarország három részre szakadt. A törökök elfoglalták az ország középső nagyobb hányadát, az északi és nyugati részek az osztrák császár fennhatósága alá kerültek, Erdély megmaradt önálló magyar államnak. A magyar lakosság a XVI. század utolsó évtizedében már szinte teljesen a reformált egyházakhoz tartozott. A lutheri reformáció főként az északi német ajkú lakosság körében terjedt, a kálvini reformáció viszont gyökeret vert az egész országban, de leginkább az Alföldön és Erdélyben. A Magyarországon bekövetkezett XVII. századi ellen-

¹ Vö. Zsindely Endre: *Bullinger Henrik magyar kapcsolatai*. In: *Studia et acta ecclesiastica II*. MORE Zsinati Iroda, Budapest, 1967, 57–86; valamint Révész Imre: *Méliusz és Kálvin*. In: *Kálvin és a kálvinizmus*. Debrecen város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomdavidallata, Debrecen, 1936, 295–340.

² Vö. Révész Imre: i. m. 295–340.

reformáció viszont annyira kegyetlen volt, hogy az egyházak egymáshoz való viszonyában ez szinte mindmáig érezhető. 1675-ben a magyar kálvinista és lutheránus lelkészek közül negyvenegyet gályarabságra ítélték, mert megtagadták a római katolikus egyházba való visszatérésüket. Csak huszonhatan éltek túl. Európában John Knox, a skótok nagy reformátora és a francia hugenották mellett a magyar protestáns lelkészek szenvedtek gályarabságot a hitükért. Az ország északi és nyugati területein az üldöztetések miatt a protestánsok száma jelentősen lecsökkent. Erdélyben valamennyi felekezet vallásszabadságot élvezett 1568-tól. Ez az önálló magyar terület 1604-től református fejedelmek kormányzása alatt élt, de a század végétől fokozatosan elvesztette függetlenségét. A törökök kiűzése után, 1686-tól Magyarország nagyobbik része a Habsburgok fennhatósága alá került. Ennek következtében a magyar protestánsok a XVIII. században is komoly elnyomásnak voltak kitéve. E nehéz politikai korszakban is sok-sok protestáns gyülekezet megmaradt. A kálvini reformáció hívei nagyobb számban az alföldi magyarság körében és Erdélyben éltek.

A XVI., XVII. és XVIII. század kálvini egyházának történelmi jelentőségét a következőkben lehetne összefoglalni. (1) Bibliás prófétai szellemű prédikálással a nép számára reménységet hirdettek a nehéz történelmi időkben. (2) Nagy iskolacentrumokat: kollégiumokat alapítottak, amelyek segítségével rendkívül komoly iskolarendszert hoztak létre az egész nemzet általános szellemi szintjének emelése érdekében. (3) A protestánsok, főként a kálvinisták a biblikus elhivatástudatuk révén a magyar függetlenségi mozgalmak kezdeményezőivé váltak. (4) A latin nyelv tanításával az európai tudományos élethez kapcsolódtak, a magyar nyelv művelésével a nemzeti kultúrát élesztették. (5) A keresztyén kegyességi élet szabályait kiterjesztették a mindennapi tevékenységre, a munkára, az erkölcsi életre és a tudományos előmenetelre egyaránt. (6) Bevezették a presbiteri rendszert, ezzel hozzájárultak a nemzet társadalmi tudatformálásához, későbbi demokratizálódásához.

Így élte meg a reformáció első 250 évét a magyar protestantizmus. E küzdelmes korszakban a kálvinista egyház vált dominánssá. A szabadságharcok, illetve függetlenségi mozgalmak egymást követték. Magyarország soknemzetiségűvé vált, a nemzetiségek azonban békében éltek egymással. Természetesen a magyarság volt mindig többségben. A kálvini egyház élete egybeolvadt a magyarság sorsával. Mind a felvilágosodás korszaka, mind pedig a reformkor nyomot hagyott a magyar nemzet történelmében. Annak bemutatásául, hogy mégis milyen légkör uralkodott a XIX. századi Magyarországon és milyen szellemi környezet vette körül a kálvini irányzatú egyházat, néhány történelmi dokumentumot idézünk. A XVIII. század végi vallási helyzetet jól jellemzi az államtanács egyik jegyzőkönyvéből vett adat, amely szerint egy Izdenczy nevű tanácsstag szájából a következő kijelentés hangzott el: „A kálvinisták mind magyarok. Ha egy kálvinista parasztot megkérdek, vajjon mi a vallása, ez azt feleli: *Magyar hitű vagyok*. A magyar nyelv uralma kálvinista uralmat fog jelenteni.”³

³ Révész Imre: *A Kistemplom történetének legszebb napja*. In: *Tegnap és ma és örökké*. Coetus Theologorum, Debrecen, 1944, 399. Révész idézi Kornis Gyula katolikus történész *A magyar művelődés eszményei* című művét.

Az volt ekkor a kérdés, hogy a magyar nyelv legyen-e egyáltalán hivatalos nyelv az országban, vagy csak a német nyelvet fogadják el hivatalos nyelvnek. Egy Hoffmann nevű pesti szenátor az 1811–12. évi magyar országgyűlésről a következő titkos jelentést küldte az osztrák császárhoz: „Tagadhatatlan, hogy a kálvinisták mind jól beszélnek magyarul és nagy szónokokkal rendelkeznek: mihelyt tehát a magyar nyelv lesz a hivatali állás betöltésének föltétele, nyilvánvaló, hogy minden fontos állás lassanként a kálvinisták kezére kerül, akik végre is olyan diktatúrát fognak gyakorolni, melynek következményeit késő lesz megbánni. (...) Ha kálvinista uraink célt érnek, ezzel vége a katolikus egyháznak s mindazoknak, kik a legmagasabb osztrák ház iránti ragaszkodást fönntartani kívánják.”⁴ A kálvinistáktól való félelem még 1840-ben sem szűnt, amikor is szintén az államtanács ülésen a cseh Kollowrat így érvelt a magyar nyelv iskolai bevezetése ellen: „A magyar nyelv kikényszerítése református érdek, mert a kálvinistáknak nem kell az iskolában a magyar nyelvvel küzdeniük, mint a katolikus németeknek és tótoknak, ezért majd többet tudnak, jobban tanulnak s így majd elárasztják a közigazgatási hivatalokat. Még a katolikus papnövendékek is református szellemet fognak magukba szívni a magyar tannyelvű iskolákban.”⁵ Ekkorra már a szlovák származású lutheránusok is mozgolódtak a magyarok ellen, annak ellenére, hogy egyazon evangélikus egyházhoz tartoztak a magyar evangélikusokkal. A magyar történelem egyik legnagyobb alakja, Kossuth Lajos 1842-ben ezt írta gróf Zay Károly evangélikus konventi főfelügyelőnek: „Hogyha konventünk a tótok ellenében egyházunk becsületét a magyar nemzet előtt meg nem menti, én és igen sokan átmegyünk református atyánkfiaihoz s megszűnünk tagjai lenni azon egyháznak, mely magát nemzetellenes érdekekkel identifikálja.”⁶

A kálvinista Róma

Ezek a tények olyan „szemüvegként” szolgálnak, amely valóságghűbb képet mutat a magyar reformátusság XIX. és XX. századi jelentőségéről. A magyar reformáció kálvini ágának hívei bár az országban mindenütt megtalálhatók voltak, de nagyobb számban főként az ország keleti részében laktak. Elsősorban a Bécstől távolabb eső Tiszántúlon és Erdélyben. A magyarság természetesen mindig is Pest-Budát, 1872-től Budapestet tartotta politikai fővárosának, de vallási szempontból más fővárosai is voltak az országnak. A katolikusok inkább Esztergomra, a hercegprímás székhelyére figyeltek, a kálvinisták Debrecenre. A XVI. század közepétől ugyanis Debrecen egyre jelentősebb szerepet játszott a maga erőteljes kálvinista szellemiségével. A debreceni teológusok, elsősorban Méliusz Juhász Péter, igen kemény csatát vívtak az Erdélyben elterjedt antitritáriusok ellen. Ez utóbbiak tekintélyes vezére volt Dávid Ferenc, aki gúnyosan elnevezte Debrecent *kálvinista Rómának*, Méliusz Juhász Pétert pedig *Péter*

⁴ Révész Imre: i.m. 399.

⁵ Révész Imre: i.m. 399.

⁶ Révész Imre: i.m. 399.

pápának.⁷ A debreceniek válaszként ezért kaphatta a kor legnagyobb magyar reformátora, Méliusz a *magyar Kálvin* megtisztelő nevet, bizonytalán már csak az utókortól.⁸

A XIX. század elején Debrecen a híres Református Kollégiumával még mindig az ország egyik legerősebb szellemi fellelegvárának számított. A város kálvinista polgárai, az iparosok, kereskedők és földművesek tartották el az 1538-ban alapított iskolát, de ők voltak a debreceni nyomda legszorgalmasabb olvasói is. A városon kevésbé látszott az európai felvilágosodás frissessége, polgárai inkább tartózkodóak voltak, egyfajta egészséges konzervativizmust képviseltek. Mindamellet a Kollégiumban olyan professzorok tanítottak, akiknek tudása révén a város iskolája akár egyetemmé is válhatott volna. A Kollégium egyik híres diákja, a költő és író, nyelvújító Kazinczy Ferenc (1759–1831) nem jó szemmel nézte ezt a debreceni konzervativizmust, és ő is maró gúnnyal ismét ráragasztotta a városra a *kálvinista Róma* jelzőt.⁹ Ezt a debreceniek nehezen viselték, mert igazából ebben a csúfnévben az ő puritán bibliás kegyességüket látták összehasonlítva Rómával, azaz a fényűző egyházi pompával. A kálvinista debreceni polgár arra volt a legbüszkébb, hogy a Szentírást szorgalmasan tanulmányozta és annak tanításait a mindennapi életben alkalmazta. Ortodox módon ragaszkodott a bibliás hitéhez és puritán életszentséggel dolgozott családjáért és nemzetéért. Ezt azzal tudta kifejezni, hogy sokat áldozott híres Kollégiumára, amely a kálvinista magyarság fiataljai számára a legnagyobb szellemi központtá vált. Kisugárzó hatása az egész országban érezhető volt. E szigorú kálvinista magatartást a debreceniek öntudatosan vállalták, még akkor is, ha azt konzervatívnak bélyegezték, de nem tartották magukat maradinak. Józanok voltak! A műhelyekben ugyanis dolgozniuk kellett, a földet meg kellett művelni, a jószágnak enni kellett adni, az árut el kellett adni még külföldön is.¹⁰ Sőt, az iskolájukat, a Kollégiumot is el kellett tartani. Mindemellet művelték is magukat olvasással. Az adott történelmi helyzetben ennél többet nem tehettek! Ezt azonban becsülettel tették, még ha a szellemiekkel foglalkozó írók, költők ezt nem is vették észre. Ezért tartották magukra nézve sértőnek a *kálvinista Ró-*

⁷ Vö. Tóth Béla: *Szájról szájra. A magyarság szálló igéi*. Athenaeum, Budapest, 1901. Reprint, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2002, 183–184.; Vö. Révész Imre: *Méliusz Péter és a reformáció két arca*. In: *Tegnap és ma és örökké*. Coetus Theologorum, Debrecen, 1944, 365. Révész úgy tudja, hogy Dávid Ferenc egy névtelen unitárius íróval pellengérezte ki Méliuszt mint valami tudatlan és gyáva főpapot. Ezért csúfolja „Péter pápának”.

⁸ Vö. Balogh Ferenc: *A magyar protestáns egyháztörténelem részletei*. Debrecen, 1872, 98–99. In: Kathona Géza: *Méliusz Péter és életműve*. Studia et acta esslesiastica II. MORE Zsinati Iroda, Budapest, 1967, 107.

⁹ Hogy ezt a jelzőt Kazinczy Dávid Ferenctől vette volna, nem tudjuk. Mindmáig nem tisztázott kellőképpen, hogy a „kálvinista Róma” kifejezés pontosan kitől származik és melyik évből. Révész Imre történész írásából az látszik, hogy ő Kazinczynak tulajdonítja, ugyanakkor pedig tud róla, hogy Dávid Ferenctől származik. Vö. Révész Imre: *Debrecen lelke*. In: *Tegnap és ma és örökké*. Coetus Theologorum, Debrecen, 1944, 358.

¹⁰ Vö. Kálnási Árpád: *Mit üzen a korzó? Válasz Keresztury Tibor A korzó üzenete című cikkére*. Kézirat. (Keresztury igaztalanul elmarasztalja a debrecenieket a Hajdú-bihari Napló 2001. július 14-i számában, Kálnási választát nem közölték.)

ma megbélyegzést Kazinczytól, a Debreceni Kollégium diákjától. A XIX. század utolsó éveiben egy másik híres magyar költő is a Kollégium diákjaként tanult Debrecenben, Ady Endre (1877–1919), aki egyrészt becsülte a város szellemiségét, másrészt pedig alvónak tartotta.¹¹ A hagyomány szerint ő is megcsipkedte a debrecenieket azzal, hogy *kálvinista Rómának* nevezte városukat.¹²

Így következett el Debrecenre a XX. század. Viharos időket kellett megélnie: a két világháborút, az 1919-es kommunista diktatúra pusztítását, a negyvenéves kommunista kormányzást 1948 és 1989 között. Az ősi iskoláját, a magyar kultúrtörténetben fogalomként vált Debreceni Kollégiumot, a Magyarországi Református Egyház átmentette. A diktatórikus időkben nem volt célszerű *kálvinista Rómáról* beszélni. Az 1989. évi rendszerváltással azonban újból használni kezdték e titulust, melyet manapság már szinte az egész ország ismer. Az értelme azonban megváltozott. Már senki sem tudja, hogy egykor gúnynév volt. Mindenki büszkén említi a *kálvinista Róma* nevet mint a kitartás, az állhatatosság jelképét. A magyarság őrzőjét, a politikailag nem ide-oda csapódó várost tisztelik benne, és természetesen megmaradt a magyar reformátusság legnagyobb szellemi-lelki központjának. Hiába javasolták neves emberek a *magyar Genf* elnevezést¹³, Debrecen lakossága kitartott a *kálvinista Róma* kifejezés mellett.¹⁴ Ennek üzenetértéke is van. A város – úgy tűnik – a maga öntudatosan magyar szellemiségével politikai-nemzeti értelemben is *kálvinista Róma* akar maradni, mert a kálvini reformációban legmélyebben gyökerező és legnagyobb létszámú magyar protestáns keresztyénység „Rómája” szeretne lenni a jövőben is, mégpedig *kálvinista*.

A kálvini szellem kisugárzása a „szabadság őrvárosából”

Debrecen nemcsak vallási szempontból vált fővárossá mint *kálvinista Róma*, hanem az 1848–49-es forradalom és szabadságharc idején politikai értelemben is, tehát valóságosan Magyarország fővárosa volt. Kossuth Lajos és a Magyar Nemzetgyűlés innen irányította az osztrákok elleni szabadságharcot, egészen a győzelemig. A Debreceni Kollégiumban, a kálvinisták iskolájában fogalmazták a Magyar Nemzet Függetlenségi Nyilatkozatát a nemzetgyűlés alsó és felső házában közös ülésén, majd pedig a legfőbb kálvinista templomban, a debreceni Nagytemplomban hirdették ki 1849. április 14-én. Kossuth Lajos Debrecenre a *Szabadság Őrvárosának* nyilvánította.

Hogyan lehet Kálvint kapcsolatba hozni a szabadságharccal? A szabadságharc vezetői, katonai tisztjei között általában több volt a katolikus. Kossuth ma-

¹¹ Vö. Győri János: *A Kollégium szerepe a magyar irodalom művelésében*. In: *A Debreceni Református Kollégium története*. MORE Zsinati Sajtóosztály, Budapest, 1988. 679.

¹² Ezt nem tudjuk pontosan. Valószínűleg a *kálvinista Róma* név a XIX. század második felében már kezdett pozitív jelentéssel bírni, hiszen egy Szilágyi Ferenc nevű tudós, akadémikus is ilyen értelemben használja 1864-ben a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* hasábjain.

¹³ Vö. Révész Imre: *Debrecen lelke*. In: *Tegnap és ma és örökké*. Coetus Theologorum, Debrecen, 1944, 354–359.

¹⁴ A történelem során a város sok nevet kapott: maradandóság városa, ókikötő, szabadság őrvárosa, civis város, magyar Genf, a Napba néző város, a Főnix városa.

ga evangélikus volt, Batthyány Lajos miniszterelnök pedig katolikus. A tábornoki kar nagy része szintén katolikus volt, többen közülük a lengyel, a szerb, a szlovák és német nemzet fiai. A honvédseregek többsége azonban református volt. A Debreceni Kollégium felsőfokon tanuló diákjai és a tanárok, valamint a városi lelkészek szinte valamennyien csatlakoztak a szabadságharchoz. A forradalom Pesten kezdődött 1848. március 15-én, és abban jelentős szerepet játszott a francia forradalom jelszava: *szabadság, egyenlőség, testvériség!* Ez lényegében a felvilágosodás polgárosodó világának volt a természetes életérzése, ugyanis e kiváltságokat az ember születésénél fogva birtokolja. A pesti forradalmi eseményeket ez a fajta szekuláris filozófia hatotta át. Amikor azonban kiderült, hogy a pesti forradalom még nem elég, hanem fegyverrel is harcba kell menni a haza függetlenségéért, a honvédcsapatok nagyobb része már nem Pestről került ki, hanem az alföldi magyarság köréből. Ezek pedig jobbra kálvinisták voltak. Debrecen lett a központja a szabadságharcnak. Itt is ismerték a francia forradalom *szabadság, egyenlőség, testvériség* eszméit, ezeket azonban másképpen értelmezték. Másként fogták föl az egész nemzet szabadságküzdelmét. E másságnak a lényegét szeretnénk röviden bemutatni.

Először. Amikor Kossuth Lajos 1849. január 7-én megérkezett Debrecenbe, a kapuőr így jegyezte be az eseményt: *Kossuth magyarok Mózesé.* Őt tehát ekkor már a „magyarok Mózesének” tekintették, később ezt számos írásban, kiáltványban találjuk leírva. Nem ok nélkül. Már a Kossuth érkezése előtti karácsonyon a debreceni Nagytemplom lelkésze egy szabadító iránti váradalomról prédikált. „Isten nem tűrheti azt, hogy ő képét viselő ember illy szánandó elnyomatásban éljen mind örökké. S e gondolatok vágyat költöttek kebleikben egy szabadító iránt, ki az emberi elnyomott jogokat kifogja vivni.”¹⁵ Ebben a prédikációjában Fésűs András lelkész egyértelműen azt kifogásolja, hogy a király, azaz a Habsburg uralkodó a nemzet szabadságát igazságtalanul lábbal tiporja, és arra törekszik, hogy „a népet pedig butaságban neveljék”, s eljut odáig, hogy jönni kell a szabadító nemzedéknek: „Lehet, (...) hogy (...) nekünk is a halál sötét völgyén által kell utaznunk nemzeti szabadságunkért: de a halottak csontjaiból, melyek a halál völgyében elsenyvednek, igazság-bosszuálló bajnokai támadnak fel az unokákban, kik e nemzet vérrel áztatott szabadságát bizonyosan kivivandják, s annak édes gyümölcseit maradékainkra is átbocsátandják.”¹⁶ Honnan származnak ezek a gondolatok? Nyilvánvalóan Kálvin *Institutió*jából. Ezt nagyon jól ismerték a Debreceni Kollégiumban. A református lelkészek különösen!¹⁷ Kálvin ugyan nem eszményít egyetlen politikai rendszert sem, hanem a saját korában a „polgári közrend által kormányzott állam” for-

¹⁵ *Karácsonyi egyházi beszéd a debreceni Nagytemplomban, tartotta Fésűs András debreceni prédikátor.* In: Gáborjáni Szabó Botond: *A szabadság szent igéi.* Tiszántúli Református Egyházkerület kiadása, Debrecen, 1999, Forrásgyűjtemény 30. 117.

¹⁶ Uo. 120.

¹⁷ A teljes *Institutio* magyar nyelven már 1624-ben megjelent Szenczi Molnár Albert fordításában. A lelkészek jelentős része latinul ismerte. Az 1909-ben és 1910-ben Pápán, a Református Főiskolai Könyvnyomda által két kötetben kiadott új fordítású *Institutio* magyar nyelvű címe: *A keresztyén vallás rendszere.* Fordította: Czeglédy (Ceglédi) Sándor és Rábold Gusztáv. (Továbbiakban: *Institutio*.)

máját találja a legelfogadhatóbbnak,¹⁸ ugyanakkor az államhatalom kérdésében biblikusan nyilatkozik, amikor elismeri, hogy bármilyen legyen is az, Istentől való abból a célból, hogy biztosítsa a rendet, békességet, igazságosságot, és nyújtson védelmet az alattvalóknak. Ha azonban olyan helyzet alakul ki, hogy Isten megelégné a zsarnokságot, akkor majd küld szabadítót – írja Kálvin: „olykor az ő szolgálói közül támaszt valakit (...) és megbízza azzal, hogy (...) szabadítsa meg az igazságtalanul elnyomott népet szánandó nyomorúságából. (...) Így szerzett szabadulást az Úr (...) Izráel népének Mózes által.”¹⁹ Lehetetlen nem észrevennünk Kálvin közvetlen hatását a magyar református prédikátorok igehirdetésében. Amikor tehát Kossuth Lajost a „magyarok Mózesének” nevezik, akkor ezt nem a költőktől veszik, nem is a népmese vagy a képzelet világából, hanem a biblikus gondolkodásuk révén közvetlenül Kálvintól, főként a lelkészek prédikációs kapcsán.

Másodszor. A debreceni kollégiumi ifjúság előtt 1848. március 22-én Révész Bálint tanár egy híres beszédet mondott. Ennek első részében borús szavakkal mutatta be hazánk nyomorult helyzetét, majd derűsebben folytatta, és idézte a francia forradalom jelszavait: *szabadság, egyenlőség, testvériség*. De ezeket korántsem politikai lelkesítő eszmeként említette, hanem mint amelyeknek „magyarázata az örök Isten ujjai által mindenkinek a szívébe íratott”.²⁰ Azt hangsúlyozta, hogy ezek nem új gondolatok, hanem egyidősek az emberiséggel. Ezt a gondolatot csupán szónoki fogásnak tekinthetjük, mert utána mind a három szót bibliai idézetekkel magyarázta. Végül a szónok a beszédében tettekre buzdította a fiatalokat, mert a munka még nincs befejezve, fegyverrel is harcolni kell majd a hazáért. Ezt Révész Bálint jól érzékeltte, a szabadságharc hamarosan megkezdődött.

Nagyon érdekes, hogy a püspöki rangú kálvinista szuperintendens-lelkész, Szoboszlai Pap István szintén megszólalt a Nagytemplomban az 1848. március 26-i istentiszteleten. Prédikációját a 95. zsoltár első két versével kezdte: *„Jöjjetek el, örvendezzünk az Urnak; vigadjunk a mi szabadításunk kősziklájának; menjünk eleibe hálaadással; énekeljünk neki dicséreteket.”* Az elhangzott igehirdetés²¹ nagyon is textusszerű. Arra törekszik, mit mond Isten az ő igéje által abban a történelmi helyzetben az akkori gyülekezetnek. Más helyekről is idézi gyakran a Szentírást, az Írást az Írással magyarázza, mint Kálvin, és arra tanítja a népet, hogy mit kell tennie a nemzet szabadságáért. Minden, ami történik, Isten által van. Isten az újjászületésnek és ígéretnek a földjét kínálja. Ez lesz egy új Magyarország. A különös itt az, hogy a szuperintendens a beszédében egyszer sem említi meg a *szabadság, egyenlőség és testvériség* szavakat. Mindent a Biblia alapján magyaráz. A politikai természetű jelszavakhoz nem tud vagy nem akar igei mondanivalót kötni.

¹⁸ Vö. *Institutio*, Vol. II. 754.

¹⁹ Kálvin János: *Tanítás a keresztyén vallásra 1559*. Rövidített formában. Zsinati Iroda, Budapest, 1991, 301.

²⁰ Révész Bálint: *A debreczeni főiskolai tanuló ifjúság előtt tartott beszéd*. In: Gáborjáni Szabó Botond: *A szabadság szent igéi*. Debrecen, 1999, Forrásgyűjtemény 3. 64.

²¹ Vö. *Szoboszlai Pap István beszéde a Nagytemplomban 1848. március 26-án*. In: Gáborjáni Szabó Botond: *A szabadság szent igéi*. Debrecen, 1999, Forrásgyűjtemény 6. 71–76.

Hogy miért történhetett így, ezt valószínűleg a Nagytemplom másik híres prédikátorának két fennmaradt beszédéből értjük meg. A lelkész neve Könyves Tóth Mihály. Mélyen elkötelezettje volt a forradalmi változásoknak és a szabadságharcnak. Ő forradalmi alkat, harcos szellemű, nem „politizáló” püspök. Ő olyan személy volt, aki Kossuth Lajos mellett szellemi tanácsadó szerepet töltött be. „Kossuth papjának” hívták. Ami nála nem meglepő, hogy ő mindkét beszédében nagyon is bőven szól a szabadság-egyenlőség-testvériség hármas forradalmi eszményről. Érdeemes fölfigyelni arra, hogy ez a híres lelkész az egész beszédét kálvini biblikus szellemben fogalmazza meg. Először ő is ígét olvas a Szentírásból. 1848. március 26-án ez a textusa: *„A szabadságban álljatok meg, és ne kötelezzétek meg ismét magatokat szolgálatnak igájával. Mert mi, lélekben hit által, várjuk az igazságnak reménységét. Ti! atyámfiai szabadságra hivattatok, csakhogy a szabadságot ne adjátok a testnek bűnre való alkalmatosságul: hanem szeretetből egymásnak szolgáljatok. Ezt mondom pedig, hogy lélek szerint járjatok. A léleknek gyümölcsei a szeretet, öröm, békesség, békességestűrés. Hogyha egymást marjátok és elnyelitek: meglássátok, hogy viszonylag egymástól meg ne emésztessetek...”* (Gal 5,1; 5,5; 5,13–14). Könyves Tóth Mihály az ige magyarázatát azzal kezdi, hogy nyíltan megmondja: a református álláspontonról akar beszélni a forradalommal kapcsolatban és annak következményeiről a polgári életben.²² Miután felidézi az egyetemes történelemnek a népek szabadságára vonatkozó legkomolyabb tanulságait, rátér arra, hogy Pál apostol miként érti a felolvasott ígét: ezek az ígék is a szabadságról, az egyenlőségről és a testvériségről beszélnek, méghozzá keresztyén alapon. Sokan vannak azonban – folytatja a prédikációt –, akik egészen másként értik a szabadságot, egyenlőséget és testvériséget. Végül is eljut oda, hogy mi csak a Szentírás tanítása alapján értelmezhetjük, és ilyen alapon vehetünk útmutatást magunknak az előttünk álló küzdelmes időszakra. Ez teljesen egyezik a kálvini magatartással. A prédikátor legvégül az egész magyar néphez szól bibliás üzenettel: *„Te pedig kedves édes Hon! felséges magyar Haza! halld meg az igazi boldogító egyenlőségnek, igazi boldogító szabadságnak, igazi boldogító testvériségnek isteni hirdetőjét Krisztus Jézust;”*²³ Ha Könyves Tóth Mihály második híres beszédét olvassuk, melyet két héttel később mondott el, azt tapasztaljuk, hogy az egész prédikáció nem más, mint a szabadság, egyenlőség, testvériség forradalmi jelszavak biblikus magyarázata, kifejtése.²⁴ Jakab apostol leveléből vett ígével kezdi: *„Az, aki beletekint a szabadságnak tökéletes törvényébe és megmarad abban; mivelhogy nem feledékeny hallgató, hanem a cselekedetnek követője; az boldog léssen az ő cselekedeteiben.”* (Jak 1,25). Lényegében azt magyarázza el nagyon részletesen, hogy önmagukban e forradalmi jelszavak nem valósíthatók meg, „A nemzetek ajkain egygyéolvadt polgári szentháromság jeligéi”-t, ahogyan ő nevezi a

²² Vö. Könyves Tóth Mihály: *Mi történt? S mit kell tennünk?* In: Gáborjáni Szabó Botond: *A szabadság szent igéi.* Debrecen, 1999, Forrásgyűjtemény 8. 77–85.

²³ Uo. 85.

²⁴ Vö. Könyves Tóth Mihály: *A keresztyén polgár szabadsága, egyenlősége, testvérisége.* In: Gáborjáni Szabó Botond: *A szabadság szent igéi.* Debrecen, 1999, Forrásgyűjtemény 9. 85–92.

szabadság-egyenlőség-testvériség eszmét, csak a biblikus értelmezés „nemesíti meg”, mert csak a keresztyén ember érti jól, aki „beletekint a szabadságnak tökéletes törvényébe”.²⁵

Ezek a beszédek egyértelműen evangéliumi töltetűek. Egy politikailag föl-kavart helyzetben hangoztak el. Hírük, tartalmuk széles körben terjedt a szabadságharcra készülő magyar nemzet egésze körében. Várták is az eligazító üzenetet, különösen Debrecenből. A kérdésünk ez: mire következtethetünk e megnyilatkozásokból? Nyilvánvalóan arra, hogy a debreceni kálvinistákat, a Debreceni Kollégium diákjait és természetesen a szabadságharcban részt vevő reformátusok nagy többségét korántsem a francia forradalom jelszavai lelkesítették a harcra, hanem az ő bibliás hitük szerinti eleve elrendeltségük tudata. Közelebről, a még élő és ható puritán szemléletük révén²⁶ az a biztos meggyőződésük, hogy őket Isten kiválasztotta nagy történelmi feladatok véghezvitelére, s ezt hazájukért még életük odaáldozásával is meg kell pecsételniük. A körükben még mindig élő és ható puritán tanok egyik legerősebb hatása volt a kálvini értelemben felfogott kiválasztottság átérzése, a nemzetért érzett felelősségtudat. Erről tanúskodnak a harcba induló debreceni diákok levelei is.²⁷ Ez pedig nem más, mint Kálvin tanainak visszatükröződése a magyar nemzet függetlenségi harcában. Így értjük meg, miért sorakoztak föl valamennyien a „magyarok Mózese”, az „Isten által küldött szabadító” mögé.

Amikor Kálvin szellemének jelentőségét hangsúlyozzuk az 1848–49-es szabadságharcban, korántsem azt akarjuk állítani, hogy ő lett volna a szabadságharc kizárólagos inspirálója. Az igaz, hogy a biblikus gondolkodás eredményeképpen a XVI. századtól a kálvinisták képviselték a szabad gondolkodást, s ez vezette őket arra a meggyőződésre, hogy a királlyal vagy zsarnokkal szemben ellenállási joguk van. E meggyőződés természetes érzésévé vált az akkori magyarságnak.²⁸ Megvolt ez már a korábbi századok függetlenségi harcaiban is. Ily módon Kálvinnak csupán közvetett hatása volt az osztrákok elleni szabadságharcban, de ez a hatás oly erős volt, hogy mind a katolikusokat, mind a protestánsokat összekovácsolta a nemzet egysége érdekében. Az 1848–49-es szabadságharcban nem lehetett érezni azt, hogy protestánsok harcoltak volna a katolikus Habsburgok vagy osztrákok ellen, hanem egy nemzet harcolt a függetlenségéért az elnyomó hatalom ellen. A Habsburgok természetesen a protestánsokat vádolták.

²⁵ Uo. 91.

²⁶ Vö. Czeglédy Sándor: *A teológia tanítása a Kollégiumban*. In: *A Debreceni Református Kollégium története*. MORE Zsinati Sajtóosztály, Budapest, 1988, 562.

²⁷ Egy mezőtúri kollégiumi diák levelét ismertette a Magyar Rádió 2003. március 15-én. A levél tartalma az, hogy az ifjú kész életét hazájáért feláldozni, s ha elesne a harcokban, a hátramaradt könyveit az öccsére hagyja, hogy ő is tanulhasson a Debreceni Kollégiumban.

²⁸ A magyar történelemben jelentős szerepet játszott a királyság idején, 1222-ben megalkotott Aranybulla. Ennek a 31. pontjában az áll, hogy ha a király a Bullában lefektetett törvényeket nem tartja meg, az alattvalóknak szabad a király ellen felkelniük lázadás büntette nélkül. Ezt csak erősítette Kálvinnak az „istentelen és igazságtalan zsarnokokról” mondott ítélete, mely szerint az embernek van ezekkel szembeni természetes, „vele született érzülete”. Vö. *Institutio* IV. 20, 24–32. (Vol II. 771–779.)

Ezt a szabadságharcot a magyar nemzet megnyerte. A Habsburgokat megfosztották a magyar koronától, és 1849. április 14-én kihirdették a nemzet függetlenné válását. Mindez Debrecenben történt. Az osztrák császár azonban az orosz cár segítségét kérte, aki nagy katonai erővel vonult az immár független Magyarország ellen. A magyar csapatok először védték a hazájukat, majd kénytelenek voltak letenni a fegyvert az orosz túlerővel szemben. Magyarország ismét az osztrákok gyarmatává vált, akik kegyetlenül megbüntették a szabadságharcban résztvevőket. A miniszterelnököt, a parlament tisztségviselői közül többeket és a tábornokokat kivégezték. A Debreceni Református Kollégiumot majdnem megszüntették. Szomorú történet! A kálvinisták mégsem adták fel a küzdelmet.

Kálvin szelleme a magyar irodalomban

A magyar kultúrtörténet egyik megfejtetlen titka, hogy a magyar írók, költők jelentős hányada, talán kétharmada kálvinista volt. Az irodalomtörténészek kerülnek ezt a témát, mintha nem mernék észrevenni. Pedig erre érdemes figyelni, mert egyébként nem érthető az a szellemi világ, amelyet éppen ezek a zseniális elmék alkottak és amellyel áthatották a magyar kultúrát. Nélkülük más lenne minden. Ezért amikor Kálvin hatását keressük a magyar történelemben, nem tehetjük meg, hogy ne szóljunk erről is. Annál is inkább, mert a magyar irodalom európai mértékkel mérve is igen jelentős, a jóval nagyobb népek irodalmához képest is tekintélyes nagyságú.

Ehhez a titokhoz nem lehet a történelmi gyökerek nélkül közelebb férkőzni. Mivel a XVI. században meglévő szerzetesi iskolák száma nem volt elégséges, a reformáció egyik legnagyobb jótéteménye Magyarországon az volt, hogy létrehozott egy hatalmas iskolahálózatot, amely nagy kollégiumokból állt és az általuk alapított alapfokú és középfokú iskolák százaiból. Ez elsősorban a kálvini reformáció műve volt. A nagy kollégiumokban és sok vidéki iskolában is tanították mind a magyar, mind a latin nyelvet. A szellemi pezsdülés első komoly jele volt, hogy már 1590-ben elkészült a teljes magyar nyelvű bibliafordítás Károlyi Gáspár református lelkész és munkatársai fáradozása révén. Ezt megelőzően, 1560-ban Huszár Gál reformátor magyar nyelvű énekeskönyvet készített, Szenczi Molnár Albert reformátor pedig 1607-ben lefordította az úgynevezett genfi zsoltárszövegeket magyarra. Ezek képezték a templomi éneklés alapját. Az igehirdetés is immár magyarul folyt. Nagyon komolyan vették az anyanyelven történő bibliaolvasást. A latin nyelv viszont azért volt fontos, mert nyugaton valamennyi tudománynak, még akkor a teológiának is, a nemzetközi nyelve a latin volt. A magyar protestáns fiatalok a latin nyelv segítségével a nyugati kultúra számos elemét áttemelték a magyar szellemi életbe. Például a természettudományokat. Ezért volt az, hogy a magyar természettudósok első nemzedékei mindannyian kálvinista papok voltak. Röviden összefoglalva: a nagy kollégiumok tanárait és diákjait a latin nyelv Európához kötötte, a magyar nyelv pedig a saját nemzetükhöz. És itt tesszük föl a kérdést: milyen haszna volt a nemzeti nyelvű biblia- és zsoltárfordításoknak, a magyar nyelvű prédikálásnak és éneklésnek? Hogyan fejlődött a magyar nyelv? Mi volt ebben a szerepe a kálvinista iskoláknak?

Tudjuk, hogy a bibliai kijelentés elsődleges eszköze a szó, a beszéd. A Biblia tanulmányozása, a nemzeti nyelven írt hitvallások és teológiai munkák, nemkülönben a magyarul megfogalmazott igehirdetések és az éneklés egyben a szó, a beszéd művelését is jelentették, méghozzá nemcsak a belkörü iskolai tanításban, azaz nemcsak a teológiai szaknyelven, hanem a prédikációk, a bibliaolvasás és énekszövegek révén a nép köznyelvi kultúrájában is. *Ha pedig a szót, a beszédet művelik, abból irodalom lesz!* Bizonyára ezért került ki oly sok irodalmi kiválóságunk a kálvinista kollégiumokból: Szenczi Molnár Albert (1574–1634), Csokonai Vitéz Mihály (1773–1805), Fazekas Mihály (1766–1828), Kazinczy Ferenc (1759–1831), Kölcsey Ferenc (1790–1838), Petőfi Sándor (1823–1849 – evangélikus volt), Arany János (1817–1882), Jókai Mór (1825–1904), Tompa Mihály (1817–1868), Ady Endre (1877–1919), Móricz Zsigmond (1879–1942), Oláh Gábor (1881–1942), Szabó Lőrinc (1900–1957), Gulyás Pál (1899–1944), Nagy László (1925–1978), Szabó Magda (1917–2007) és még sokan mások. Az erdélyi református kollégiumok is tekintélyes írókat, költőket adtak: Jósika Miklós (1794–1865), Kemény Zsigmond (1814–1875), Szabó Dezső (1879–1945), Áprily Lajos (1887–1967), Kányádi Sándor (1929–), Sütő András (1927–2005), Wass Albert (1908–1998), de említsük meg világhírű nyelvészünket, Kőrösi Csoma Sándort (1784–1842) is. Ezt a tényt nem szabad figyelmen kívül hagynunk a magyar nyelv fejlődésének történetéből. Íróink és költőink nyelvhasználatát ugyanis jelentősen alakította a kollégiumok világa, a prédikációktól kezdve az elméleti teológiai ismereteken át el egészen az énekköltészetig, ők pedig szinte felbecsülhetetlen mértékben formálták anyanyelvünket.²⁹ Ezzel a magyar irodalmi nyelv kialakulásának titkát közelítettük meg. Természetesen voltak katolikus, evangélikus és később zsidó költők, írók is, akik jelentőset alkottak, de számuk kisebb volt a reformátusokénál.

A nemzeti nyelv kialakulása szinte minden nép történetének küzdelmes része. Ez a küzdelem különösen is szép eredményeket szült Magyarországon. A fáradozás gyümölcse, mint más európai népek történetében is, a XVIII. század második felétől egészen a XX. századig terjedő irodalomban ért be. A református költők e nagyszámú seregéből kiemelünk néhányat, akiknél Kálvin hatása közvetlenül vagy közvetetten érvényesült.

Kölcsey Ferenc (1790–1838) írta a magyar nemzeti *Himnuszt* 1823-ban. Ez lényegében imádság, amelynek minden sora Istenhez szól, tőle kéri az áldást a magyar népre. Így kezdődik: „Isten áldd meg a magyart, jókedvvel, bőséggel, Nyújts feléje védő kart, ha küzd ellenséggel.” A nemzeti *Himnuszunknak* nyolc versszaka van. Ebbe a nyolc versszakba van belesűrítve az ezeréves magyar történelem a maga szomorúságával és dicsőségével egyaránt. A költő a XVI. és XVII. századi reformátorok prófétai lelkületével mondja el bűneinket, de kéri Isten kegyelmét, mert megbűnhődte már a magyarság a múltat, sőt még a jövőndőt is. Mint kálvinista ember, a *Himnuszban* két éltető elemet említ meg áldásként, a kenyeret és a bort, az úrvacsora két jegyét. A *Himnuszt* magyar nemzeti imádságnak is nevezzük.

²⁹ Ezeket a gondolatokat már máskor is és más írásaiban a szerző megfogalmazta.

Arany János (1817–1886), akit sokan a legnagyobb magyar költőnek tartanak,³⁰ híres arról, hogy sok-sok versében tükröződik vissza a Biblia gondolatvilága. Számos egyetemi dolgozat és komoly értékelés született már „Arany János bibliássága” gondolattal. Mind az ószövetségi, mind az újszövetségi könyvekből vesz képeket. Híres verse, amelyben a kisfiát tanítja imádkozni (*Fiamnak*), vagy egy másik versében azt fejezi ki, hogy bármit építhetünk, Isten áldása nélkül az nyomtalanul el fog tűnni (*Alkalmi vers*). Az 1860–70-es években nyugatról már jönnek materialista-ateista gondolatok. Ő válaszul 1877-ben egy szép versében megvallja az örök életbe vetett hitét: „én ezt meg nem tagadom!” (Honnan hová?). Ady Endre (1877–1919), akit szintén a legnagyobbak közé sorolunk, nagyon büszke volt kálvinistaságára. Több versében említi ezt. Édesapját és önmagát „két nyakas, magyar kálvinistának” nevezi (*Krisztus-kereszt az erdőn*). Sok-sok versében szól a Krisztus-hitéről, de talán legszebben akkor, amikor hazamegy, és a Kálvin-templomukba ismét elmegy istentiszteletre (*Egy régi Kálvin-templomban*). A költő egy mindig lázadó kálvinista magyarként mutatja be magát, aki újat akar hozni népe számára.

A következő versekben maga Kálvin jelenik meg az olvasó előtt. Nyilvánvalóan a költők gondolatát pontosan visszaadni képtelenség. Inkább érzi az ember, mint érti, hogy miként ragadják meg Kálvinnak egy-egy arcát vagy tanításának a lényegét. Mindahány versben Kálvin úgy jelenik meg, mint aki Istennek az erős embere, egy kőszikla, akit Isten eleve kiválasztott magának, hogy a Szentírásban foglalt ígék tisztaságát fölmutassa. Ezekben a versekben Kálvin olyan, mint aki ma is fölébreszti bennünk a lelkiismeretet: vajon mi képesek vagyunk-e Isten ígéje által új utat mutatni, amint abban a korban ő is tette kibeszélhetetlen bátorsággal? Mindegyik versben úgy jelenik meg, mint aki átformálta a népek történelmét, közöttük a magyarok arculatát is. Rendíthetetlen alak! Kálvin nem francia, nem német, nem magyar, hanem nemzetek fölötti személy. Sőt olyan, aki valamennyi nemzetnek sajátja!

Áprily Lajos (1887–1967) Erdélyből származik, igazi református költő. 1948-ban a református énekeskönyv kialakításakor ő vizsgálta az énekszövegeket költészeti szempontból. Gyönyörű, biblikus ihletésű versei szinte egy-egy prédikációval érnek föl. Egyik versében kimondottan Kálvinnal ír (*Kálvin, 1535*). Kálvin ott ül Baselben, és piros máglya-fényeket lát Párizs felől. Ekkor Pál apostol jut eszébe és elkezd hevesen dolgozni. Ír Isten dicsőségéről, az eleve elrendeltetésről, a kegyelemről, aztán tanít és átformálja a világot. Végül megszületik a nagy tanítás, az *Institutio*, az igaz tudomány. Mindezt egy szép versben élvezheti az olvasó. – Kevésbé jelentős költők is írtak jó verseket Kálvinnal a XX. században. Szabolcska Mihály a *Kálvin* című versében úgy látja a reformátort, mint akit Isten Mózesként hív elő, és mint Pál apostolt, akit a villám csapása tesz rendíthetetlen Krisztus-követővé. Muraközy Gyula szintén ezt a címet adta versének: *Kálvin*. Úgy rajzolja meg Kálvint, mint akit kemény gránitból faragtak, ugyanakkor Isten előtt mégis alázas. Baja Mihály azt kérdezi: „Ki volt Kálvin János?” Ő fogalmazza meg azt, hogy a „szentek közbenjárása” Kálvintól mennyire idegen volt, de a Bibliára mint hitünk zsinór-mértékére bizton építhetünk. Ezt a tanítást mi magyarok is Kálvintól örököl-

³⁰ Mi nem foglalnunk állást abban, hogy ki a legnagyobb magyar költő.

tük, mondja a költő: „Tisza, Duna tája, Magyarok hazája: Így lett magyar vallás Kálvin igazsága.”

Hogy Kálvin mennyire ihlette meg a magyar írókat, költőket, arra egyik leg-szebb példa a római katolikus Illyés Gyulának (1902–1983) *A reformáció genfi emlékműve előtt* című örökszép verse. Ez a katolikus költő ott írta hosszú versét az emlékműnél, Genfben, 1946-ban. Bemutatja, hogyan néz ki az emlékmű, kiket ábrázol, majd távolabbra megy, hogy ő maga is tárgyilagosan lássa a történelmi alakok jelentőségét. Ott van a versben a magyar Bocskai István is, aki fegyverrel harcolt a vallásszabadságért. Aztán a költőnek eszébe jut a sok harc, szenvedés, küzdelem, amelyet a reformáció hozott a világ számára. Végül mégis fölteszi a kérdést: „Hiszed, hogy volna olyan-amilyen magyarság, ha nincs – Kálvin?” Ez a válasza: „Nem hiszem.” Illyés Gyula a reformáció világformáló jelentőségét mondja el e híres versében. Ez a formáló szellem, különösen a Kálviné, minket, magyarokat is jelentősen alakított.

Kálvin-ünnepségek Magyarországon

Kálvin születésének háromszáz éves évfordulóját megünnepelni senkinek sem jutott eszébe 1809-ben. Valószínűleg ekkor még a kemény Habsburg-elnymás emléke ülte meg a magyar reformátusság lelkét. Gályarabság, szigorú törvények a reformáció hívei ellen, tilalmak sokasága, a külföldjárás beszüntetése történelmi emlékezetként árnyékolták be a korszakot. De az 1848–49-es forradalom és szabadságharc utáni megtorlások sem tudták megtörni a nemzetet. A helvét irányú reformáció hívei egyfajta csendes ellenállást képviseltek, ahol lehetett. Ilyen politikai-társadalmi hangulatban következett el az 1864. esztendő, Kálvin halálának háromszáz éves évfordulója. Ennek az évnek az egyik legnagyobb egyházi programja az emlékezés volt. Ugyancsak az emlékezés éve volt 1909 is, Kálvin születésének négyszáz éves évfordulója, amely már sokkal látványosabb és szabadabb ünneplést jelentett. Az 1936. év is ilyen volt. Az *Institutio* első kiadásának négyszázados jubileuma is jelentős esemény volt a magyar reformátusok számára. Erről a három eseményről szólunk a következőkben. Kálvin 1509. július 10-én született és 1564. május 27-én halt meg.

A-1) Emlékezés Kálvinra – 1864

Magyarországot a XIX. században úgy kell elképzelni, mint amely valójában két nagyobb politikai államalakulatot alkotott. Mindkettőnek a királya az osztrák császár volt. Az egyik neve volt a Magyar Királyság, a másik az Erdélyi Nagyfejedelemség. Ezek csak 1868-ban egyesültek. A királyság mint államforma megmaradt egészen 1946. február 1-jéig. A szervezeti szempontból egységes református egyház csak 1881-ben jött létre. Így 1864-ben a magyar reformátusság még négy autonóm egyházkerületben élt, valamint Erdélyben egy tömböt alkotva.³¹ Az egyházkerületek élén a szuperintendens állt, ezeket 1881-től

³¹ Vö. Csohány János: *Kálvin halálának három évszázados emlékünnepe és az első magyar Kálvin-életrajz*. Theológiai Szemle, XXXV. évf. 1992/4. sz. 234.

hivatalosan is püspöknek hívták.³² A dunántúli egyházkerület közgyűlése már 1861-ben fölvetette a Kálvin haláláról való méltó megemlékezést.³³ Ezt megfontolva, mindegyik egyházkerület és az erdélyi református egyház is külön szervezte az emlékezést.

Időrendben először a Dunamelléki Egyházkerület tartotta közgyűlését 1864. május 22-én. Istentisztelettel kezdődött az alkalom, amelyen Dobos János híres igehirdető lelkész prédikált, majd Török Pál szuperintendens mondott beszédet. Beszédét úgy építette föl, hogy sorra vette a reformáció korának nagy eseményeit, a hitvallások kialakulását, a tridenti zsinatot, majd pedig Kálvint ebbe a történelmi keretbe ágyazva emlékezett meg halálának háromszáz éves évfordulójáról.³⁴

Talán a legmelegebb hangulatú ünnepség a Dunántúli Egyházkerületben lehetett. 1864. május 29-én tartották, vasárnap. Előre tervezett forgatókönyv szerint szerveztek meg mindent.³⁵ Az egész egyházkerületből lelkészek és gyülekezeti tagok sereglettek Pápara. A szuperintendens, Nagy Mihály nyitotta meg az ünnepi istentiszteletet, utána Széki Béla főjegyző prédikált, majd pedig Kis János professzor életrajzi emlékbeszéde hangzott el. Ezt követően Stettner Ignác lelkész Kálvinról írt ódáját és az ifjúsági énekkar énekét hallhatta a tele templom közönsége. Másnap egyházkerületi közgyűlést tartottak, amelyen elhatározták, hogy a Kálvin-ünnepség beszédeit kinyomatják, és azt is jelezték, hogy a Pápai Kollégiumban Kálvin-szobrot fognak avatni augusztusban.³⁶ Mivel már az előzetes tervek szerint arra buzdítottak minden gyülekezetet, hogy helyi ünnepséget is szervezzenek, ezt bizonytalansággal mindenütt meg is tették. A révkomáromi gyülekezet bensőséges ünnepélyén együtt ünnepelték Kálvint a katolikus hívekkel. A főként katolikusokból álló dalárda is szép énekekkel szolgált. Ez azért volt nevezetes esemény, mert az ellenreformációs rendelkezések miatt 120 éven át, 1783-ig nem volt szabad kálvinista lelkésznek a városban megjelenni, ha pedig mégis temetnie kellett református embert, nem volt szabad énekelni a temetésen.³⁷

A Tiszáninneni Egyházkerület 1864. július 10-én tartott emlékülést Sárospatakon. Mivel ez vasárnap volt, valószínűleg itt is az istentisztelet adott keretet az emlékezésnek.³⁸ Az ünnepi alkalmon elhangzott Heiszler József teológiai tanár beszéde *Kálvin János halálának háromszázados emlékünnepén* címmel.³⁹

³² A püspöki tisztség mint olyan nem kálvini. Elvi szempontból a református egyház püspöki tisztsége különbözik a római egyház hasonló tisztségétől, gyakorlati szempontból azonban nem sok különbség van. A külső szemlélő és általában a közélet ezt a különbséget aligha veszi észre.

³³ Vö. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap (PEIL), 1864. május 8. 19. sz. 597–598.

³⁴ Vö. PEIL, 1864. június 5. 23. sz. 731–735.

³⁵ Vö. PEIL, 1864. május 8. 19. sz. 597–598.

³⁶ Vö. PEIL, 1864. június 19. 25. sz. 796–800. Erről a Kálvin-szoborról nem tudunk.

³⁷ Vö. PEIL, 1864. június 19. 25. sz. 800.

³⁸ Erre nézve nem találtunk adatokat. Csak annyit tudunk, hogy a vasárnapot követő napokon egyházkerületi közgyűlést tartottak. Ennek a beszámolójából nem derül ki, miként zajlott az előző napi emlékünnep. Vö. Sárospataki Füzetek, 1864. Szerkesztette: Erdélyi János.

³⁹ Vö. Sárospataki Füzetek, 1864, 531–554.

Heiszler József világosan fogalmazta meg a reformáció lényegét, és beszédében Kálvin tanításának valamennyi lényeges elemét felsorolta. Mindjárt az elején összefoglalta, s ezáltal rendszerezte is Kálvin jelentőségét: „A nagy geni ember három nagy dolgot akart egyszerre: reformálni akarta a tant, a szertartást és az erkölcsöket, s teremtett új szellemet, új istentiszteletet, új keresztyén életet.”⁴⁰

A Tiszántúli Egyházkerület 1864. február 7–12. napokon tartott közgyűlésén – a jegyzőkönyvi tanúságok szerint – az akkori „püspök” feltette a kérdést, vajon Kálvin János halálának háromszázados évfordulója kapcsán kívának-e rendelkezni arról, „hogyan egyházkerületünkbeli egyházaink, ama nevezetes napot, a nagy reformátor iránti kegyeletes tiszteletből miként üljék meg?”. Ez a határozat született: „Mint hogy a dicső emlékezetű reformátor semmiféle külön ünnepélynek sem volt barátja, annyira, hogy még azt is előre megrendelte, hogy sírja felett semmi emlékoszlop, avagy sírkő ne állíttassék, annál fogva az iránta táplált kegyeletes tiszteletet, amaz ő szellemének s akarátának követése által is kimutatandónak tartván, az ő halála háromszázados évfordulati napján, az ő emlékére, semmiféle ünnepélyt sem kíván egyházaink által tartatni közgyűlésünk.”⁴¹ Ezt az érvelést akár hogyan is értelmezzük, magyarázzuk, az utókor számára aligha fogadható el. Annak ellenére, hogy a tiszántúli „püspök”, szuperintendens és a közgyűlés sem tett semmit, azt olvassuk, hogy az Alsó-Szabolcsi és Hajdukerületi Reformált Egyházmegye közgyűlése 1864. június 15-én ezt a határozatot hozta: „maradandó és élő emlékoszlopot állít Kálvin nagy szellemének” a „magyar reformált segédegylet” létrehozásával, s ezzel a „végeken” élő gyenge gyülekezeteket kívánják megsegíteni.⁴² Itt olvassunk arról, hogy a Mikola nevű községben is volt Kálvin-ünnepség, amelyen a reformátusokkal együtt részt vettek a római katolikusok, a görög katolikusok és az izraeliták is. Az adakozásból befolyt összeget a moldvai és a havasalföldi magyar reformátusok részére ajánlották föl.⁴³ Mivel a Tiszántúli Egyházkerület székhelye Debrecen volt, már itt megemlíthjük, hogy Révész Imrének, a Debreceni Kollégium tanárának Kálvin-életrajza 1864-ben jelent meg Pesten. Ennek országosan is nagy híre ment. Úgyszólván, ez a könyv mentette meg a tiszántúliak becsületét. Erről külön szólunk.

Az Erdélyi Református Egyház 1864. június 6-án emlékezett Kálvinra. Ezen az ünnepélyen megtelt a kolozsvári Farkas utcai templom. Az egész erdélyi reformátusság ünnepe volt ez, jöttek a hívek szinte valamennyi gyülekezetből. Nagy Péter lelkész prédikált és Bodola Sámuel püspök mondott beszédet Kálvinról. Más beszédek is elhangzottak az egész napos ünnepségen, ezeket külön füzetben jelentették meg, amelynek bevételét az akkor létrehívott *Kálvin-alapítvány* javára fizették be.

Összegzésül. Az ünnepélyes emlékező alkalmak lelki-szellemi hasznát úgy lehetne összefoglalni, hogy Kálvin ismét megmozgatta a magyar refor-

⁴⁰ Heiszler József: *Kálvin János halálának háromszázados emlékűnnepén*. Sárospataki Füzetek, 1864, 533.

⁴¹ Vö. PEIL, 1864. május 1. 18. sz. 575.

⁴² Vö. PEIL, 1864. július 24. 30. sz. 961–962.

⁴³ Vö. PEIL, 1864. június 19. 25. sz. 804.

mátusságot, és úgy tűnik, hogy az emlékezés kapcsán sokan lelkesen és öntudatosan föl sorakoztak mögéje. Az emlékezések sora valójában a Veszprémi Egyházmegye 1864. február 23–25. napokon tartott ülésével kezdődött. Amit akkor megfogalmaztak, most összegzésként a legvégén érdemes elmondani: „Kálvin három százados szelleme éltetőleg kezd ismét hazai reformált egyházunk felett lengedezni, úgyve úgy a tudatlanság mint a tétlenség démonait.”⁴⁴

Természetesen kérdésként merül föl itt is, mit jelentett „Kálvin három százados szellemének” éltető hatása. Vajon ebben a korban a liberalizmussal, a társadalmi és tudományos haladással szembeni „igyekezetében” IX. Pius pápa érezte-e hatását Magyarországon, amint az megtörtént a jezsuiták ultramontánista felélénkülésével több nyugat-európai államban? Ebből pedig az a kérdés következik, hogy nálunk az 1864-es Kálvin-emlékezés vajon nem ennek a nemzetközi tényezőnek az ellenhatásaként volt-e értelmezhető? Erre a kérdésre nemmel lehet válaszolnunk, hiszen Magyarországon a Kálvin-ünnepségekben gyakran a katolikusok is részt vettek. Volt azonban az 1864-es Kálvin-emlékezésnek egy nagyon fontos előzménye, amely 1859–60-ban zajlott. Az osztrák császári kormányzás úgy tartotta, hogy az 1848–49-es szabadságharcért elsősorban a protestánsok a felelősek. Ezért a császár 1859 szeptemberében a híres „pátens” rendeletével korlátozta a református egyház önrendelkezési jogát, mely által számára sok tekintetben az államtól, azaz a császári hatalomtól függő helyzetet akart teremteni. E rendeletet azonban a reformátusok nem hajtották végre, sőt nyíltan ellene szegültek. Ezt rokonszenvel figyelték a magyar katolikusok is, akiket ebben az időben szintén sok sérelem ért. A híres pátens-ellenes református egyházi közgyűlés éppen a kálvinista Debrecenben ült össze 1960. január 11-én, s ennek következtében a császár kénytelen volt visszavonni a rendeletét május 15-én. A debreceni eseményeket az udvar természetesen úgy értékelte, mint amely igazolta a protestánsok felelősségét az 1848–49-es szabadságharcért. Ezt követően, az ellenállás folytatásaként, már 1861-ben elkezdődött a Kálvin halálára való emlékezés szervezése, amely 1864-ben valóban megmozgatta a kálvini egyházat. Hogy a korabeli liberalizmus mégis sok kárt tett az egyházak életében, az más tényezőknek volt köszönhető.

A-2) Kiadványok a Kálvin-emlékezés kapcsán – 1864

Nem tudunk mindent felsorolni, csupán az országos jelentőségű kiadványokat. Az ünnepségek anyagát némelyik egyházkerületben külön kiadványban örökítették meg. Itt most három jelentős eseményről teszünk említést.

- A Kálvin-évforduló évében kezdte hirdetni Pesten Osterlamm Károly kiadó, könyvkereskedő Kálvin összes műveinek megrendelési lehetőségét. Ez az a híres sorozat, amely a Corpus Reformatorum sorozat XXIX–LXXXIII-IV. köteteként jelent meg latinul Brunsvigae-ben. Kiadója Schweitschke és fia. Teljes címe: *Ioannis Calvinii Opera quae supersunt omnia*. Az első kötet (XXIX.) már 1863-ban kijött a nyomdából, az utolsó (LXXXIII-IV.) pedig csak 1896-ban.

⁴⁴ Vö. PEIL, 1864. március 20. 12. sz. 378.

- Évente két kötet kiadását tervezték.⁴⁵ A dunántúli lelkészek elhatározták, hogy valamennyien megrendelik az 56 kötetből álló sorozatot.⁴⁶
- A Protestáns Egyházi és Iskolai Lap⁴⁷ 1864. május 22-én névtelen szerzőtől egy vezércikket jelentetett meg Kálvin emlékére, ezután pedig teljes terjedelmében közölte Kálvinnak az *Institutióhoz* írt előszavát, amelyet I. Ferenc francia királynak címezett. Maga a vezércikk egy komoly, méltóságteljes írás, amely Kálvint úgy mutatja be, mint aki utat mutatott egy útvesztett korban. Ezért időszerű Kálvin a XIX. században is. A bevezető gondolatok után a vezércikk írója összehasonlítja Luther és Kálvin teológiájának lényegét. Ez már nem sikerült olyan jól, mert az eleve elrendelés kálvini tanát szeretné ugyan bemutatni, de ebben csak a logikai ellentmondást veszi észre. Végül eljut odáig, hogy „Kálvin a bűnbánatot végkép elvetette”. Ez koránt sincs így, mert éppen a Krisztusban való bűnbocsánatot hangsúlyozta a kegyelem által. A késői olvasónak, tehát nekünk is, ebben a vezércikkben inkább írójának jó szándékát kell látni, mintsem ellenkezését Kálvinnal.
 - Az emlékezés évének legjelentősebb eseménye talán a Kálvin-életrajz volt. Révész Imre *Kálvin élete és a kálvinizmus* című könyve 334 oldalas mű. 294 oldal Kálvin életével foglalkozik, 40 oldalban pedig a szerző összefoglalja a kálvini tanítás lényegét. 1864 tavaszán jelent meg Pesten, Osterlamm Károly adta ki.⁴⁸ Az első kiadás már előjegyzéskor elfogyott, ezért még ugyanabban az évben újból kiadták. A szerző úgy mutatja be magát, mint a „debreceni reformált egyház egyik lelképásztora és a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagját”. Révész Imrét dicséri rendkívüli alaposága. Tisztában volt műve fontosságával, ezért gondosan utánajárt minden adatnak. Tíz évig írta a könyvet. Huszonkét olyan korábbi művet sorol fel, amelyek Kálvin életrajzi leírását tartalmazzák. Ezekon kívül használta még Kálvin összes műveit és levelezéseit, valamint több olyan gyűjteményes kötetet vagy egyéb műveket, amelyek Kálvinnal közölnek valamit. Maga az életrajz a legrészletesebb leírásra törekszik. Elbeszélő jellege nem a romantikus korhoz igazodik, hanem a történeti ténytudás jellemzi, ezért közérthető lehetett abban a korban. A könyv tehát nem regény, amelyhez az író hozzáteszi a saját képzeletvilágát. Semmi olyan eseményt nem hagy ki, amelyet akkor ismerni lehetett. Ez volt az első Kálvin-életrajz magyar nyelven. Mindent időrendi pontossággal elhelyez, és nem tér ki a legnehezebb témák elől sem, mint például a predestináció vagy a Servet-ügy. Természetesen volt olyan történelmi jártasságú ember, pl. Szilágyi Ferenc, aki a könyv néhány részletével kapcsolatban kétségbe vonta Révész tárgyilagosságát, ezt azonban maga az író cáfolta meg. Mindezek nyilvánosan is megjelentek.⁴⁹ Külön érdeme a könyvnek, hogy a záró részben szól a kálvini tan néhány tartalmi eleméről. Ez lényegi része a könyvnek, és dicsérni kell a szerzőt, hogy erre vállalkozott. Ugyanis egy olyan nagy hatású

⁴⁵ Vö. PEIL, 1864. április 3. 14. sz. 447.

⁴⁶ Vö. PEIL, 1864. március 20. 12. sz. 378.

⁴⁷ Ez volt abban az időben az egyetlen lap, amely folyamatosan közölt egyházi és teológiai írásokat.

⁴⁸ A mű eredeti példánya a Debreceni Kollégium Nagykönyvtárában megtalálható.

⁴⁹ Ezt a vitát a PEIL 1864. évi számai pontosan közlik több héten át folytatásos anyagként.

személynél, mint amilyen Kálvin is volt, az olvasó érdeklődéssel várja, miben áll az ő jelentősége. Ezt frappánsan összegzi Révész hat rövid fejezetben: 1. A kálvinizmusról általában. 2. A predestináció. 3. Az úrvacsora. 4. Az istentisztelet. 5. Egyházalkotmány. 6. A kálvinizmus hatása az államéletre.

B) Az 1909-es megemlékezés és ünnepségek

Kálvin születésének négy száz éves évfordulóján a magyarországi ünnepségek már sokkal jobban szervezettek voltak. Ekkor már megvolt a Református Egyház országos szervezete, és ez látszott is a szervezői munka összefogottságán. Lényegében öt nagyobb program köré csoportosíthatók az 1909. évi események.

- Genfben nagyszabású nemzetközi Kálvin-ünnepséget rendeztek, és erre a magyar reformátusok is meghívást kaptak. A július 2–10. napokon zajló ünnepségen egy 111 főből álló magyar delegáció vett részt. Tagjai a mintegy 2,5 milliós magyar reformátusságot képviselték. Nem csupán mint vendégek voltak jelen, hanem mint szervezők és alkotó tagok. Útjukat a Kálvin Szövetség szervezte. Erről külön emlékkönyv készült.⁵⁰
- Fontos eseményként kell említenünk a *Kálvin Szövetség* létrehívását, mely jótékonyági szervezetként alakult meg a Református Egyházon belül már 1908-ban. E szövetség célja volt, hogy „a magyar kálvinista egyház híveit a szociális érzék fejlesztése és a vallásosság megerősítése által, valamint a társadalmi bajok felderítése, megelőzése és orvoslása által egyesítse”.⁵¹ A Kálvin Szövetség mozgalmakat szervezett a belmissziói munka elindítására, továbbá népjóléti intézményeket, helyi hitel-, értékesítő és segélyező szövetkezeteket alapított.
- 1909-ben már nemcsak az ünnepségekben megnyilvánuló emlékezés játszott kizárólagos szerepet, hanem a csendben és szorgalmasan dolgozó teológusok is sokat fáradoztak. Az évforduló kapcsán hozta létre Czeglédy Sándor nagyszallói lelkész a *Kálvin Fordítók Társaságát*. Ő maga indította és szerkesztette a *Kálvin János művei* sorozatot, amelyben addig magyarra le nem fordított műveket jelentettek meg a legjobb fordítók munkájaként. Többek között ilyen művek láttak napvilágot magyarul: *A genfi egyház kátéja; Az egyház reformálásának szükségességéről; Kálvin János értekezése az ereklyéről; III. Pál levele Kálvin János megjegyzéseivel; Sadolet bíboros levele. Kálvin válasza; A párizsi teológiai fakultás hitcikkei Kálvin elleniratával; A római levél magyarázata; Kálvin levelei*. Ebben a sorozatban jelentették meg Theodore Béza *Kálvin János élete* című művét és több, nem Kálvintól származó, de Kálvin teológiájához kapcsolódó írást. A sorozat legnagyobb fordítói munkát igénylő kiadványa volt az *Institutio Religionis Christianae* 1559. évi kiadása. Czeglédy Sándor és Rábold Gusztáv készítették ezt az új fordítást.⁵² Kálvin négy könyvét két kötetben adták ki, az első 1909-ben, a

⁵⁰ Vö. *Kálvin jubileumi emlékkönyv. A magyarok genfi útja*. A Kálvin-Szövetség kiadványa. Hornyánszky Viktor könyvnyomdája, Budapest, 1910.

⁵¹ Az idézetet az internet közli a Kálvin Szövetség szabályzatából. A Debreceni Kollégium Nagykönyvtárában e szabályzat könyvtári példánya elveszett. Jelzete ismert.

⁵² A *Kálvin János művei* sorozatban megjelent írásokat, könyveket egy külön fejezet veszi számba Kovách Péter dolgozatában. Vö. Kovách Péter: *Az 1909. évi genfi Kálvin-emlékünnepe és a Magyarországi Református Egyház*. DRTA., Debrecen, 1989, 45–47.

- második 1910-ben jelent meg. Ma is ezt használja a magyar reformátusság, új fordítás azóta még nem készült.⁵³
- Amint 1864-ben is nagy sikere volt Révész Imre Kálvin-életrajzának, 1909-ben újabb életrajzok láttak napvilágot. Ilyen volt Pruzsinszky Pál *Kálvin János* című műve, amely Budapesten jelent meg. Ezt megelőzően Jancsó Sándor írt Nagyenyeden 1894-ben egy érdekes életrajzot *Kálvin János élete és egyházpolitikája* címmel. Debrecenben S. Szabó József is írt egy népszerű Kálvin-életrajzot 1908-ban *Kálvin János élete és reformációja* címmel, amely előbb 21 ezer példányban gyorsan elkelt, és további 20 ezer példányt kellett még nyomtatni 1909-ben. A jubileumi évben újból kiadták Révész Imre *Kálvin élete és a kálvinizmus* című művét is. Teológiai szempontból az első komoly tanulmánykötet Kálvinról szintén 1909-ben látott napvilágot a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság kiadványai sorozatban *Emlékezés Kálvinról* címmel. A tanulmányok címe híven tükrözi a tartalmukat. Pruzsinszky Pál: *Kálvin egyénisége leveleinek tükrében*; Erdős József: *Kálvin mint exegeta*; Nagy Károly: *Kálvin mint dogmatikus és etikus*; Antal Géza: *Kálvin mint pedagógus és iskolalapító*; Kun Béla: *Kálvin mint egyházszervező*; Pap István: *Kálvin mint lelkipásztor*. E kötet utáni években aztán több más és értékes tanulmány is napvilágot látott Kálvinról.⁵⁴ Az életrajzi írások is szaporodtak.⁵⁵
 - Az év nagyobb szabású, úgyszólván látványosabb eseménye Kálvin születésének megünneplése volt a hazai egyházi életben. Ekkor, 1881 óta, a magyar reformátusság öt egyházkerületbe szerveződve élt, és közös ügyeik intézésére létrehozták az egyetemes konventet. Ez a legfelső testület a Kálvinra emlékező ülést 1909. október 31-re tűzte ki. Előtte azonban valamennyi egyházkerület szervezett ünnepségeket. Általában nem volt jellemző a központi nagy ünnepség, hanem inkább egyházmegyei és gyülekezeti szinten történtek megemlékezések. Ezek száma felsorolhatatlan. Nem volt olyan kis gyülekezet Magyarországon, amelyik valamilyen formában ne emlékezett volna Kálvinra. Mindezekhez kapcsolódtak az oktatási intézmények és az országos szervezetek ünnepi alkalmai. Hogy érzékelti lehessen az akkori ünnepi hangulatot, érdemes kiemelni ezek sorából az Országos Református Lelkészegyesület szeptember 29-i Kálvin-ünnepségét a debreceni Nagytemplomban, ahová nyolcszáz palástos lelkész vonult be. Az ünnepi alkalmon részt vett Emil Doumergue professzor, Kálvin életrajzi írója, a kor legnagyobb Kálvin-kutatója. Az 1909-es évben megjelentetett programok, beszédek, írások, tanulmányok, alkalmi versek vagy énekek több kötetet tennének ki. Tulajdonképpen ezt az országos emelkedett hangulatot tetőzte be az egyetemes konvent ünnepi ülése, amelyen az akkori elnökség megnyitó szavai után Kenessey Béla erdélyi püspök tartott nagy hatású beszédet, hangsúlyozva Kálvin jelentőségét az egyetemes keresztyén anyaszentegyház és a magyar reformátusság szempontjából. Hogy milyen hatása lehetett az emberekre vagy egyáltalán a tár-

⁵³ Jelenleg folyamatban van egy új fordítás készítése Erdélyben.

⁵⁴ Vö. Kálvin hatásáról monográfiák. 11 mű egybekötve a Debreceni Kollégium Nagykönyvtárában. A szakaszban felsorolt írások ebben mind megtalálhatók. Jelzete: 2-46.962.

⁵⁵ Csupán példaként említjük, hogy Erdélyben Tavaszai Sándor írt *Kálvin János élete* címmel biográfiát, amely Kolozsvárott jelent meg 1924-ben.

sadalomra az egész országot átfogó emlékezés, azt nehéz lenne elmondani. Emil Doumergue, a külső szemlélő talán tárgyilagosabban ítélte meg, amikor ezeket a szavakat írta le: „Magyarország valóban kálvinista. Kálvinistább, mint amilyennek az ember képzelné. De nem oly értelemben, ahogy azt közönségesen vesszük.”⁵⁶

Még ha nem is tudjuk pontosan fölmérni a célját, szerepét és hatását, *összegzésül* feltétlenül érdemes néhány gondolatot fölvetni az 1909. évi Kálvin-ünnepség kapcsán. 1864-ben a Kálvin-emlékezésnek volt egyfajta nemzetébresztő hangulata. Ekkor lényegében az egyházkerületek emlékeztek Kálvinra központi ünnepségen, s ezeken vettek részt a gyülekezetek képviselői. Általában Kálvint méltatták, és kiemelték jelentőségét, hatását a magyar reformátusság életében. Az emlékezéseknek számottevő nemzetközi kapcsolódása nem volt. 1909-ben már más történelmi helyzetben ünnepelt a magyar reformátusság. Ekkorra már a liberális racionalista szellem sok pusztítást végzett a református egyházon belül. Ezt igyekezett ellensúlyozni a XIX. század végén és a XX. század elején megszervezett *belmisszió*, amelynek többféle formája és szervezete jött létre Magyarországon. Egyik legaktívabb ilyen szervezet volt a Kálvin Szövetség, amelynek a céljai között talán a legfontosabb volt a vallási élet erősítése. Nyilvánvalóan kálvini szellemben. Ez már akkor történt, amikor a nemzetközi liberális ateista áramlatok Magyarországot is elérték, sőt áthattották. Egy ilyen légkörben hangsúlyozták Kálvin erőteljes teista teológiáját, amelyet öntudatosan *kálvinizmusnak* hívtak. Párhuzamosan zajlott a Christian Endeavor Society (CE) hatására létrejött missziós mozgalmak magyarországi munkája. A *kálvinizmus* hívei elvi szempontból két dologtól félttek. Egyrészt attól tartottak, hogy a külföldről bejövő liberális ateizmus tönkreteszi a hitéletet, másrészt a CE mozgalmak missziós szemléletét sem tartották helyesnek, mivel azok mellőzték a hitvallásokat.⁵⁷ Kálvin születésének 400. évfordulója abban segített, hogy helyes mederben igyekezett tartani a református egyházi életet. Azt mondhatnánk, hogy amíg az 1864-es emlékezésnek *nemzetébresztő* hatása, addig az 1909-es ünnepségnek inkább *egyházmentő* szerepe volt. Ezért – utólag megítélve – bölcsnek tűnik az akkori egyházi vezetés és a Kálvin Szövetség döntése, hogy (1) bekapcsolódnak a nemzetközi ünnepségek tevékenységébe, (2) művek sokaságának írásával és fordításával elindítják a kálvini teológia még erőteljesebb hazai megismertetését, ugyanakkor (3) a nagy reformátor születésének négyszázados évfordulóján az ünnepségek szervezését jobbára a gyülekezetekre bízták, ezzel is erősítve a kálvinista szemléletüket.

C) Emlékezés Kálvinra 1936-ban

Az Institutio első kiadásának négyszáz éves évfordulóján is voltak megemlékezések olyan országokban, ahol a kálvini reformáció elevenen élt.⁵⁸ A magyarországi emlékezés is ehhez kapcsolódott. Ez azonban már más módon

⁵⁶ Kálvin jubileumi emlékkönyv. A magyarok genfi útja. i. m. 83. Az emlékkönyv idézi Doumergue professzornak a PEIL-ben megjelent *Visszaemlékezés és köszönet* című cikkét.

⁵⁷ Vö. *A magyar református egyház története*. Kossuth Könyvkiadó. Budapest, 1949, 410.

⁵⁸ Egy példaként említjük, hogy 1936-ban volt Genfben a kálvinista teológusok kongresszusa.

történt. A korábbi emlékezések inkább az egyházi vezetők által szervezett nagyszabású, ünnepélyes, látványos alkalmak voltak, amelyeken főként a szuperintendensek, püspökök, esetleg professzorok szónoklatai, prédikációi hangzottak el. Hiányzott az ünnepségekből a kálvini teológia alapos vizsgálata, illetve tudományos teológiai feldolgozása. Ezt pótolták 1936-ban. A magyar református teológiai tudományosság szempontjából két jelentős mű kiadását említjük itt meg.

1936-ban látott napvilágot magyarul Victor János új fordításában az *Institutio* 1536. évi kiadása. Maga a könyv *Kálvin János Institutioja 1536* címmel jelent meg a Református Egyházi Könyvtár XIX. köteteként. Ezt a sorozatot hívták népszerű nevén *Parochiális Könyvtár sorozatnak*. Az 1536. évi *Institutiót* a magyar reformátusok „Kisintituciónak” hívták. Első fordítását Nagy Károly készítette Erdélyben, ott adták ki 1903-ban. A Victor János fordításaként 1936-ban megjelent Kisintitució ezt a címet viseli: *Tanítás a keresztyén vallásra*. Eredeti latin címe ennek is ugyanaz volt, mint az 1559-ben végleges alakot öltött „Nagyintituciónak”: *Institutio Religionis Christianae*. Az 1909-ben és 1910-ben magyarul megjelent Nagyintituciónak viszont Czeglédy Sándor és Rábold Gusztáv fordítók *A keresztyén vallás rendszere* címet adták.⁵⁹ Az 1936. évi kiadáshoz Révész Imre írt történeti bevezetést, Vasady Béla pedig dogmatikai magyarázatot. E két komoly teológiai tanulmány 152 oldalt tesz ki, ami jelzi a kálvini teológia komoly értékelését. A könyvhöz készített jegyzetanyag és a bibliai idézetgyűjtemény is tekintélyes hosszúságú.

Egy másik jelentős műről bővebben szólunk. Mivel 1909-től kezdődően a *Kálvin Fordítók Társasága* Czeglédy Sándor, későbbi pápai teológiai tanár, vezetésével sok-sok művet jelentetett meg magyarul, az 1920–30-as években élő tudós teológusok már jobb helyzetben voltak. A híres debreceni egyháztörténészprofesszor, Révész Imre nyert megbízást a Debreceni Egyetem Református Hittudományi Karától, hogy tudományosan is dolgozzák föl Kálvin teológiájának legjelentősebb részeit egy kötetben. Ez az ifjabb Révész Imre a már említett életrajzi szerző Révész Imrének volt az unokája, s lehetséges, hogy éppen ezért választotta a kötet címéül szinte ugyanazt, mint a nagyapja. A 461 oldalas, nagyalakú, vaskos kötet ezt a címet kapta: *Kálvin és a kálvinizmus*. 1936-ban jelent meg. Ez mindmáig az egyik legmaradandóbb magyarországi „emlékmű” Kálvinról, mert ebben a kötetben tényleg a nagy reformátor szellemét örökítették meg a kor legjobb teológusai. A 18 tanulmány itt már tudományos igényvel dolgozta föl Kálvin teológiájának sarkalatos

⁵⁹ A két fordítónak komoly fejtörést okozott az *Institutio Religionis Christianae* cím magyar nyelvű megfelelője. Ők maguk is dilemma előtt álltak, míg végül úgy döntöttek, hogy *A keresztyén vallás rendszere* címet adják Kálvin művének. Mivel e tanulmány írójának a felesége, Dr. Czeglédy Mária orvos a fordító Czeglédy Sándor unokája, a családi elbeszélések alapján ismert számára a cím fordításának problémája. A két nemzedékkel későbbi teológusok számára is gondot jelentene a cím pontos fordítása. E tanulmány szerzője *A keresztyén vallás rendszere* címet tartja kifejezőbbnek, mivel Kálvin ebben a művében ténylegesen is rendszerezett formában tárja az olvasó elé teológiai gondolatait. Itt ugyanis – mai szemmel nézve – a „tanítás” szó gyengébb és kevesebb, mint a „rendszerbe” szedett ismeretek előadása, lévén szó egy négykötetes nagy műről.

témáit.⁶⁰ A biblikus tudósok, a rendszeres teológusok, a történészek és gyakorlati teológusok összefogásával és összehangolásával készült ez a mű, amely elviszi az olvasót Kálvin gondolkodásának mélységéig és magasságáig.⁶¹ Ha mégis a tudomány mércéjével mérünk, amit Kálvin nagyon megérdemel, akkor a *Kálvin és a kálvinizmus* című könyv túlhaladja mindazt, amit a korábbi ünnepélyes alkalmak szónokai és cikkírói teológiai-tudományos értelemben együttvéve nyújtottak.⁶²

Nem kerülhetjük ki, ezért röviden összefoglalva szólnunk kell arról, milyen egyházi környezetben s milyen kül- és belpolitikai körülmények között született 1936-ban a *Kálvin és a kálvinizmus* című kötet. Szerzőinek többsége a Debreceni Egyetem (akkor Magyar Királyi Tisza István Tudományegyetem) teológus tanárai voltak, ketten Erdélyből való professzorok, néhányan később lettek a Debreceni Egyetem tanárai, mások pedig nem tartoztak az egyetem jogi kötelekébe. Két fontos tényezőt emelünk ki az emlékkötettel kapcsolatban.

Először azt, hogy a szerzők jól ismerték az akkori németországi politikai és egyházi helyzetet. Ezért óvatosságból szívesebben tájékoztak a francia, a holland és az angolszász református teológián. Maga a történészprofesszor Révész Imre, a kötet gondozója, Emil Doumergue-nek volt a tanítványa, ezért alakul-

⁶⁰ A szerzők nevét és írásuk címét itt soroljuk föl. Varga Zsigmond: *Előszó*; Lang Ágost: *Az 1536-i Institutio forrásai*; Musnai László: *Kálvin János az Ige fényében*; Kállay Kálmán: *Kálvin mint zsoldármagyarász*; Tóth Lajos: *Kálvin János magyarázata Ézsaiás elhivatási látomásáról*; Erdős Károly: *Kálvin 'Commentarius in harmoniam evangelicam' munkája és a görög szöveg*; Pongrácz József: *Kálvin kommentára az Efézusi levélről*; Török István: *Az Ószövetség értékelése Kálvin Institutiojában*; Vasady Béla: *Isten megismerésének kérdése Kálvin Institutioja alapján a napjainkban folyó teológiai vitatkozások tükrében*; Csánki Benjámin: *Kálvin predestináció-tana*; Csikesz Sándor: *Kálvin pásztori igehirdetése módszerének legfőbb elemei*; Soós Béla: *Kálvin és Zwingli*; Révész Imre: *Méliusz és Kálvin*; Ferenczy Károly: *A missziói felelősség nyomai a magyar református keresztyénség első századában, az egykorú theologiai irodalom alapján*; Nagy Géza: *A belmisszió nyomai az erdélyi református egyház régebbi történetében*; Miklós Ödön: *A holland kálvinizmus elvi állásfoglalása a magyar protestantizmus gyászév-tizedében*; Tóth Endre: *Pápa város plébánosa és Kálvin Institioja*; Payr Sándor: *Testvéri közösség magyar protestáns énekeskönyveinkben*; Varga Zsigmond: *A magyarországi köz-könyvtárak értékes bibliai gyűjteményeinek ismertető leírása a XVI. század végéig*.

⁶¹ A könyv szerzői közül hiányzik Sebestyén Jenő budapesti rendszeres teológiai professzor, a magyarországi „történelmi kálvinizmus” legerőteljesebb képviselője. De Tavasz Sándor nevét is hiányolhatjuk Erdélyből. Ennek esetleges okát vagy lehetséges magyarázatát a következő szakaszban találja az olvasó.

⁶² Hogy a magyar Kálvin-irodalom 1936-ig milyen mértékűre nőtt, azt Kovács Bálint mutatja be az Emanuel Stickelberger: *Kálvin* című könyv függelékében. Feltétlenül idéznünk kell itt Kovács Bálint utolsó mondatát: „Ezen felsorolt munkákon kívül számos tanulmány jelent meg Kálvin Jánosról az egyes folyóiratokban, így a Protestáns Szemlében, az Egyházi és Iskolai Lapban, a Sárospataki Füzetekben, a Magyar Kálvinizmusban, az Igazság és Életben, a Theologiai Szemlében, a Kálvin Szövetség évkönyveiben, továbbá a református iskolák emlék- és évkönyveiben. A Magyar Kálvinizmus és az Igazság és Élet 1936-ban külön Kálvin-számot adtak ki.” Vö. E. Stickelberger: *Kálvin*. (Ford. Péter János) Sylvester Kiadó, Budapest, 1937, 179–183. E mű megjelenése magyarul azt is jelzi, hogy Kálvin élete és műve folyamatosan az érdeklődés előterében állt a magyar reformátusok körében.

hatott úgy, hogy a tanulmányok jelentős része történeti jellegű. A szerzők közül néhányan hollandul is jól tudtak. Kállay Kálmán professzor a holland nyelvet is tanította. Csánki Benjámin professzor pedig nemcsak beszélte a hollandot, hanem kitűnően ismerte Herman Bavinck és Abraham Kuyper teológiáját. Tanította is. Ezért van az, hogy Kuyper gondolatai visszatükröződnek a predestinációról írt tanulmányában. Ennek az a lényege, hogy ha a kálvini teológiát, amelyet ő *kálvinizmusnak* nevez, mélyebben megértjük, akkor az az életminőségünkben egy magasabb szintet fog jelenteni, s ezt kell sugározni az egyházban, az egyháznak pedig ezt kell képviselnie a társadalomban. E következtetését Kuyper a kálvini predestinációra vezeti vissza. A magyar lelkészek, teológusok jól ismerték ezeket a gondolatokat, ugyanis Kuyper princetoni (New Jersey, USA) hat előadásának magyar nyelvű fordítása 1914-ben megjelent. Az I. világháború kapcsán a magyar történelem egyre rosszabbra fordult. 1920-ban a trianoni békediktátum Magyarországot darabokra szabdalta. Az új helyzetben mind társadalmi, mind pedig egyházi téren az volt a fő gond, hogy a megcsönkített ország miként tudja magát életképessé tenni. Az önszervező munkában az egyedüli segítséget Csánki a kálvinizmus által tanított predestinációban látja: csak ez tudja megújítani az országot, amint ez így volt a magyar nép nehéz múltú történelme során is. Kuyper állítja példaként a magyarok elé, aki a maga kálvini öntudatával és tettekézségével valóban megújította Hollandiát.

Mondandónk második részében hozzászólunk a két világháború közötti magyar kálvinizmus kérdéséhez. Itt ugyanis kétfelé ágazik a *kálvinizmus* magyarországi története. Az egyik ágat „hitébresztő” kálvinizmusnak lehetne nevezni, s ez a fölfogás volt jellemző az ország keleti és északi református egyházkerületeiben, valamint Erdélyben. A másik ágat „történelmi kálvinizmusként” szoktuk említeni, amely Sebestyén Jenő budapesti professzor nevéhez kötődik.⁶³ Ennek az utóbbinak inkább az ország középső részén és Budapesten volt számottevő hatása. Mindkettő mélyen hitvallásos elkötelezettségű volt, és mindkettő nagyra becsülte Kuyper kálvinizmusát, de azt más módon értékelte. Erdélyt ekkor már Romániához csatolták, s ezzel – a kisebb gyülekezeteket is beleszámítva – mintegy ezer református gyülekezetet szakítottak el az anyaegyházától. Az ott élő magyar reformátusokban az identitástudatot egyre inkább a *Második Helvét Hitvallás* és a *Heidelbergi Káté* szelleme biztosította, az egyházi élet pezsdülését

⁶³ Sebestyén Jenő 1936. október 8-án hozta létre a Kálvin János Társaságot, melynek elnöke ő maga volt, főtítkárként pedig többen is dolgoztak mellette: Sipos István, Papp Ferenc, Földes Papp Károly, Kulifay Gyula. A Társaság 1948. június 16-ig működött. Megszűnésének okát és módját további történeti kutatások tárhatnák föl. Tagjai korábban a Sebestyén Jenő által 1920-ban alapított és 1933-ig működő Kálvinista Szemlében publikáltak. Ez egyháztársadalmi hetilap volt. Az 1934–1938 között működő, évente ötször megjelenő Magyar Kálvinizmus című folyóiratnak is Sebestyén Jenő volt a szerkesztője, így az a Kálvin János Társaságnak is publikációs lehetőséget biztosított. 1938 után csak kisebb kiadványokat tudtak megjelentetni. Vö. Kulifay Gyula: *Sebestyén Jenő és a Kálvin János Társaság*. In: *Emlékkönyv Sebestyén Jenő születésének 100. évfordulójára*. MORE Zsinati Iroda, Budapest, 1986, 66–95. Az alapszabály a 8. pontban így kezdi a cél meghatározását: „A magyar református anyaszentegyház reformációjának tanban, szervezetben és életben a tiszta református keresztyénség elvei szerint való munkálkodása;...” Ladányi Sándor: *Sebestyén Jenő (1884–1950)*. In: uo. 21.

pedig a belmisszió. Így Erdélyben a kálvinizmus ötvöződött a belmisszióval. Ha nem is pontosan így, de hasonló jelenség játszódott le a csonka-Magyarország keleti részén élő reformátusok esetében is. Természetesen a történelmi Magyarország feldarabolását senki sem fogadta el, ezért egy későbbi igazságosabb döntés reményében az elcsatolt területeken mindenki, mindenhol őrizte az identitását, főként az egyháza révén. Ez azonban különösen nem tetszett a román nacionalista hatóságnak, s az 1930-as években az erdélyi református egyházi vezetők megfigyelése, korlátozása, fenyegetése már egyre gyakoribbá vált.⁶⁴ Ezért 1936-ban, amikor a magyarok ismét Kálvinra emlékeztek, ezt az emlékezést már nem teheték az erdélyi magyarsággal együtt. Nem sokkal később a „hitvallásos” szellemiség mind a Kolozsvári Egyetem, mind pedig a Debreceni Egyetem tudós tanárai körében beletorkollott a Barth Károly nevével fémjelzett újreformátori teológia tanításába, melyet ezeken a helyeken hamar befogadtak.⁶⁵ A „történelmi kálvinizmus” nyíltan szembeszállt a liberális és racionalista szellemiséggel, de féltette Kálvin tanítását a belmissziótól is, amelynek hívei viszont egyfajta „világnevezeti” mozgalmat láttak a „történelmi kálvinizmusban”. A II. világháború utáni ébredési hullám mindkettőt magával sodorta. Visszafelé nézve a mögöttünk lévő nagyon nehéz történelmi időkre, mégis azt mondhatjuk, hogy a kálvini szellemi örökség továbbra is nemzetet és egyházat megtartó erőnek bizonyult mind a mai Magyarországon, mind pedig az elcsatolt területeken.

Gyorsírással készült kálvini szövegek megfejtése

A Kálvin-kutatással kapcsolatban rendkívüli teljesítménynek számított a volt sárospataki teológiai professzor, Nagy Barna (1909–1969) munkássága. Ő nemzetközi szinten is kimagaslóan tudományos eredménnyel hívta föl magára és a magyar teológusokra a figyelmet. Maga a történet nagyon érdekes. Kálvin előadásait jobbára gyorsírók jegyezték le. Nem mindegyiket sikerült a gyorsírás után áttenni írott formába. A fennmaradt jegyzetek egy része a XVI. századi gyorsírók jeleivel maradt az utókorra. A gyorsírók az akkori ófrancia szavakat rövidítették sajátos jeleikkel, amelyek később szinte megfejthetetlennek tűntek. Egyénileg is más-más jeleket használtak. Még lengyelek is voltak közöttük, akik lengyel nyelvi rövidítéseket is alkalmaztak. A különleges nyelvtudással és nyelvérzéssel rendelkező Nagy Barna professzornak azonban sikerült ezeket megfejtenie. Ennek érdekében még lengyelül is megtanult. Így válhatott teljesebbé a kálvini életmű.

⁶⁴ Ezt Makkai Sándor erdélyi püspök, későbbi debreceni egyetemi tanár tájékoztatása alapján írtuk le. (A szerző személyes információja a Makkai családtól.)

⁶⁵ Ez nyilvánvaló volt a kolozsvári Tavasz Sándor és a debreceni Vasady Béla professzorok munkáiból.

Bibliographia Calviniana

Ezzel a címmel látott napvilágot a Csehszlovákiában, majd Csehországban élő magyar teológus, Bihary Mihály (1926–2002) műve 2000-ben. Ez felsorolja Kálvinnak mindazokat a műveit, amelyek franciául, németül, angolul, latinul és magyarul megjelentek 1850 és 1997 között.⁶⁶ A Kálvin-kutatás szempontjából, nemzetközi vonatkozásban is, jelentős alkotásról van szó.

Fontosabb művek Kálvinról magyar nyelven a legújabb időkben

- A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya egy kisalakú, 11 kötetből álló sorozatot jelentetett meg Kálvinról Békési Andor szerkesztésében. A sorozat neve: *Evangéliumi Kálvinizmus Füzetei*. Ezeket fősoroljuk a megjelenésük évszámával. Békési Andor: *Kálvin a Szentlélekről* (1985), Bolyki János: *Az imádkozó Kálvin* (1985), Fejes Sándor: *Kálvin a megszentelődésről* (1985), Benke György: *Kálvin társadalmi etikája* (1986), Bereczky Albert: *Van-e út Istenhez?* (1986), Gyököcssy Endre: *A lelkigondozó Kálvin* (1986), Szabó László: *Az ige hirdető Kálvin* (1986), Szénási Sándor: *Kálvin emberi arca* (1986), Békési Andor: *Kálvin a sákramentumokról* (1987), Dékány Endre: *A pedagógus Kálvin* (1987), Békési Andor: *Mi kálvinisták* (1990). A teológusok és a gyülekezeti tagok egyaránt haszonnal fogadják mindmáig e könyveket.
- 1996-ban megjelent magyar fordításban Alister E. McGrath *Kálvin* című könyve. Ebben a művében a szerző nem életrajzot közöl, hanem a reformátort úgy mutatja be, mint aki szellemével jelentősen formálta a nyugati kultúrát.
- Nem lehet említés nélkül hagyni, hogy a magyar Gánóczy Sándor és a német Stefan Scheld római katolikus teológusok híres munkája *Kálvin hermeneutikája* címmel 1997-ben megjelent magyarul. A két szerző tudományosan elemzi a kálvini írásmagyarázat teológiai jelentőségét római katolikus szemszögből.

Terek, utcák, intézmények és képzőművészeti alkotások Kálvinról

Nem lehet teljes képet adni arról, hol, mennyi és milyen emléket állítottak Magyarországon Kálvinnak.⁶⁷ Egy szóval kifejezve: sokat! Magyarországon az utcák

⁶⁶ Michael Bihary: *Bibliographia Calviniana, 1850–1997*. Third edition. Magánkiadás. Prague, 2000.

⁶⁷ Ezekről nem készült fölmérés. Az internetes információk is csupán részlegesek. Sajnos, jelenleg Magyarországon még nincs a településekről nyilvánosságra hozott teljes névtár utcákkal és terekkel. Az egyes alkotások összeszámlálását pedig az teszi nehezzé, hogy a domborművek és képek művészi megítélése nem egyértelmű. Ezért szükségesnek látszik

és terek elnevezése egy-egy híres személyről inkább csak a XIX. század második felében kezdődött. Ugyanezt lehet elmondanunk a magyar szobrászatról is, ekkor kezdték a nemzet nagy alakjait megformálni, megörökíteni. A festészet is a XIX. és XX. században „termett” sok művészt a korábbi időkhez képest. Ezt figyelembe véve, sorolunk föl az alábbiakban néhány jelentős Kálvin-emléket Magyarországon.

Terek, utcák, közök

Kálvin tér van a főváros három kerületében is (V., VIII. és IX.), a nagyvárosok közül Debrecenben, Szegeden, Nyíregyházán, Kecskeméten, Hódmezővásárhelyen, valamint a következő városokban, falvakban: Berettyóújfalu, Bojt, Demecser, Hajdúböszörmény, Hajdúszoboszló, Istvándi, Izsák, Kunszentmiklós, Kunmadaras, Mátészalka, Mezőberény, Monor, Nagykőrös, Nyírmada, Pécel, Püspökladány, Sáregres, Szabadszállás, Szekszárd, Szikszó, Tószeg-Tisza, Veresegyház, Vezseny és még több más helyen.

Kálvin utca található az alábbi helyeken: Budapesten a III. és IV. kerületben, valamint Abony, Albertirsa, Békéscsaba, Békésszentandrás, Csákvár, Gyoma, Gyömrő, Gyula, Makó, Miskolc, Karcag, Ócsa, Pécs, Tiszavasvári, Siklós-Máriagyűd, Vác, Veresegyház településeken és még más helyeken. *Kálvin köz* is van például Óbudán, Ócsán.

Azt is érdemes megjegyezni, hol nincs Kálvinról elnevezve utca vagy tér. Főként a nagyobb városokat említve: Érd, Eger, Kaposvár, Sopron, Székesfehérvár, Szolnok, Tatabánya, Veszprém, Zalaegerszeg. Ezek főleg katolikusok lakta városok. De például Cegléden és még több más nagyobb városban, ahol jelentős számban vannak reformátusok, nincs Kálvinról elnevezett tér vagy utca, ugyanakkor számos katolikus többségű városban van. Általános következtetést tehát nem vonhatunk le, csupán annyit, hogy Kálvin nevét meglehetősen sok helyen őrzik utcák és terek. Hangsúlyozzuk: pontos felmérés hiányában jelenleg erről nem lehet teljes képet adni.

Szólnunk kell arról is, hogy a II. világháború végén Magyarországot a győztes hatalmak feldarabolták. A magyar református lakosságnak közel 40%-a más országokba került. Nem tudjuk fölmérni, hogy az egyes utcák és terek neve ott miként változott. Erdélyben például szinte minden utcanevet megváltoztattak a román diktatúra idején. *Kálvin János utca* van Nagyváradon az 1993 utáni évektől. *Kálvin tér* található Sepsiszentgyörgyön, és tudtommal Aradon, Érmihályfalván és Kolozsvárott is.⁶⁸

egy szakértői véleményezés a Kálvin-alkotásokról, addig minden csak a szubjektív megítélés tárgya marad.

⁶⁸ Az 1993. évi erdélyi református címtár szerint még a nagyváradai Kálvin utca is más nevet viselt. A címtárban sehol nem találni a Kálvin nevet. Hogy volt-e Kálvinról elnevezett utca vagy tér az elcsatolt területeken, csak hosszabb kutatás alapján állapítható meg.

Intézmények

Az Országos Református Lelkészegegyesület létrehozott két középfokú oktatási intézményt a lelkészárva számára. Mindkettő a Kálvineum nevet kapta. Az egyiket a fiúk számára Hajdúböszörményben alapították 1914-ben, a másikat a leányok számára Nyíregyházán 1926-ban.⁶⁹ Ugyancsak a Kálvineum nevet kapta az 1990-es években Bukarestben létrehozott új református egyházi központ, amelynek az udvarán kapott helyet Kálvin mellszobra. Budapesten 1992-ben alapította a Magyarországi Református Egyház a központi kiadóját, amely Kálvin János Kiadó néven működik. A csákvári idősek otthonát is Kálvin Jánosról nevezték el. 1994-ben jött létre Komáromban (Szlovákia) a szlovákiai magyar és szlovák reformátusok számára egy teológiai lelkészképző felsőfokú intézmény, amely mindmáig a Kálvin János Intézet nevet viseli. Beregszászon (Ukrajna) az ottani magyar reformátusok nyomdáját nevezték el Kálvinról néhány évvel ezelőtt. Az Amerikai Egyesült Államokban élő nagyszámú magyar reformátusok egyik egyházkerületét Calvin Synodnak hívják 1957 óta. Visszatérve a hazai területekre, a Mátészalkai Református Egyházközség presbitériuma 2000-ben alapította és 2001-ben indította új intézményét, a Kálvin János Református Általános Iskolát.⁷⁰ A Nyíregyházi Városi Református Egyházközség 2003-ban alapította a Kálvineum Idősek Otthonát. Megemlíthjük még, hogy Egerben, a magyar katolikusok egyik érseki városában a kis református gyülekezet a központjának a Kálvin Ház nevet adta 1996-ban, s ugyanebben az évben alakult az evangélikus többségű Sopron városban a Soproni Kálvin Kör. Hasonló érdekességként kell szólnunk a Szegedi Kálvinista Körről, amelyet 2005-ben hozott létre a Szeged Kálvin téri Egyházközség. Igazából ezt a kört újból indították, mert ebben az erősen katolikus többségű városban 1929-ben alakult meg a Szegedi Kálvinista Kör, amelynek alapszabálya szerint az volt a cél, hogy a „református keresztyén hitvallást követő öntudatos férfi híveknek” alkalmat teremtsen a hazafias, nemzeti és közművelődési összefogásra valláserkölcsei alapon.

Képzőművészeti alkotások

1909-ben kezdődött egy nagyobb szabású országos gyűjtés a később Debrecenben felállítandó Kálvin-szoborra. Ez azonban nem valósult meg, nem tudjuk, miért.⁷¹ Mostani ismeretünk szerint életnagyságú Kálvin-szobor csak Budapesten és Mátészalkán található. Az első Kálvin-szobrot 1999-ben állították föl Mátészalkán a reformáció ünnepe alkalmából. A körülötte lévő teret már 1991-ben elnevezték Kálvin térnek. A szobrot Mátészalka város önkormányzata készítette Bíró Lajos

⁶⁹ Vö. *A Nyíregyházi Leánykálvineum Református Tanítóképző és Liceum Intézetének jubileumi évkönyve 1928–1998*. Nyíregyháza, 1998. (A kiadó nincs megjelölve.) Ez az évkönyv a jegyzőkönyvi adatok alapján az ORLE alapító határozatát 1923-ra teszi (17. oldal), és az intézmény indulását 1926. szeptember 16-tól számítja (25. oldal). Az alapítás és az indulás éve mind a böszörményi Fiúkálvineum, mind a nyíregyházi Leánykálvineum esetében különbözött. A Zoványi-féle egyháztörténeti lexikon adatai ezért további pontosításra szorulnak.

⁷⁰ Tóth Zoltán gyülekezeti főgondnoktól kapott információk alapján.

⁷¹ Valószínűleg ez egy évekre szóló program volt, a szoborra való pénzgyűjtés pedig elhúzódott. A világháború kitörésével a pénzek is odavesztek, amint ez történt a Debreceni Kollégium alapítványával is.

helyi szobrászművésszel. Budapesten 2000-ben emeltek szobrot Kálvinnak a Kálvin téren. E szobor alkotója Búza Barna szobrászművész. A Magyar Reformátusok Negyedik Világtalálkozójának nyitó napján, 2000. június 30-án avatták föl. Az ünnepélyes alkalmon jelen voltak a református egyházi vezetőkön kívül Göncz Árpád köztársasági elnök, Tókécs László királyhágomelléki református püspök, Seregély István érsek, a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia elnöke, Harmati Béla, az Evangélikus Egyház püspökelnöke. Orbán Viktor miniszterelnök köszöntő levelét felolvasták.⁷² Az említett egri Kálvin Ház belső udvarán található Kálvin mellszobra, amelyet a helyi gyülekezet készíttetett. Kutas László szobrászművész alkotását 2000 decemberében avatták föl. A mellszobor másolata látható Sopronban, Piliscsabán és a Budapesti Lónyai Utcai Gimnáziumban. Dombormű van egymás mellett Kálvinról és Zwingliről a Debreceni Kollégium homlokzati falán a főbejáratnál. Ezeket Nagy Sándor János szobrász készítette az Országos Református Presbiteri Szövetség kérésére 1931-ben.

Itt említjük meg, hogy Horvai János szobrászművész a reformáció genfi emlékművére pályázatot nyújtott be 1909-ben. Második vagy harmadik helyezett lett.⁷³ Középen és magasan Krisztus áll, lentebb Kálvin ül a Szentírással, a két oldalon az egyes nemzetek nagy reformátorai láthatók. A bírák olyan jónak tartották, hogy bronzba öntött változatát ajándékba elküldték a magyar reformátusoknak. Ez ma a Ráday Kollégiumban található Budapesten.

Mivel sok van belőlük, a grafikák, érmék és festmények alaposabb művészeti megítélést kívánának. Vannak régebbi Kálvin-ábrázolások is és újabbak is. Ezek közül csak hármat emelünk ki, amelyeket bizonyosan a legjobbak közé sorolnának mások is.

– A festőművész Lühnsdorf Károly (1893–1958) 1949-ben készített egy grafikát Kálvinról. Rajta van Kálvin jelmondata is: *Cor meum velut mactatum Domino in sacrificium offero!* (Szívemet égő áldozatul felajánlom az Úrnak! – a szerző fordítása.) Ez a kép a legelterjedtebb Magyarországon, szinte valamennyi lelkészi hivatal falán megtalálható.

– 1936-ban készítette Berán Lajos éremművész a 9,5 cm átmérőjű Kálvin-érmet. Ennek egyik oldalán magyarul is rajta van Kálvin jelmondata.

– A harmadik képzőművészeti alkotás az a festmény, amely a Debreceni Református Kollégium dísztermében található. Másolatról van szó, Félegyházi László festőművész készítette 1977-ben. A kép eredetijét ifjabb Holbein festette Kálvinról. Akkortájt Kálvin üldözött volt, ezért a portrénak a *Fiatall francia nemes* nevet adták. A kép egy magángyűjteménybe került, és az utókor számára csak az emlékezet őrizte, ugyanis sosem állították ki. A XX. század közepén a festmény előkerült, és Genf városa meg is vásárolta. A képen látható fiatal francia nemes tipikusan Kálvin-portré. Kálvin sokat tanított. Amikor magyarázatában elérkezett egy bizonyos pontig, megállt, sapkájának ellenzőjét lehúzta a szemére,

⁷² Vö. Kálvin téri lapok. II. évf. 2. szám 2000. június–augusztus. 3. lap; Reformátusok Lapja, 2000. július 9-i szám.

⁷³ Ehhez nem állt rendelkezésünkre eredeti dokumentum a genfi szobor-bizottság döntéséről. A Debreceni Protestáns Lap 1909. 56. és 71–72. oldalak arról tanúskodnak, hogy Horvai harmadik díjat nyert, Hegyi-Füstös István pedig a *Confessio* 1993/2. számában közölt, *Kálvin régebbi és újabb ábrázolása* című cikkében második helyezést említ.

s ezzel fejezte ki azt, hogy az emberi értelem nem képes tovább menni. Ekkor az ujjával fölfelé mutatott, jelezve, hogy a megoldás Istennél van.⁷⁴ A történet alapján ez a debreceni portré kifejezi Kálvin egész lényét és munkásságát!⁷⁵

Irodalom

A Debreceni Református Kollégium története. MORE Zsinati Iroda, Budapest, 1988.

A magyar református egyház története. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1949.

Baráth Béla Levente: Az 1881. évi debreceni alkotmányozó zsinat. In: Orando et laborando, 4(2007), 221–228.

Baráth Béla Levente: Martonfalvi Tóth György jelentősége a Debreceni Református Kollégium és a magyar peregrináció történetében. Debrecen, 2000 (A D. Dr. Harsányi András Alapítvány kiadványai, 2.)

Baráth Béla Levente: Adattár Martonfalvi György peregrinus diákjairól. Debrecen, 2001 (A D. Dr. Harsányi András Alapítvány kiadványai, 3.)

Békési Andor: Kálvin a Szentlélekről. Az Evangéliumi Kálvinizmus Füzetei. MORE Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1985.

Békési Andor: Kálvin a sákramentumokról. Az Evangéliumi Kálvinizmus Füzetei. MORE Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1987.

Békési Andor: Mi kálvinisták. Az Evangéliumi Kálvinizmus Füzetei. MORE Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1990.

Benke György: Kálvin társadalmi etikája. Az Evangéliumi Kálvinizmus Füzetei. MORE Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1986.

Benkő István: A predesztináció világszemlélete. Bethlen G. Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, 1938.

⁷⁴ Ezt a történetet csak egyik tanártársa és a festő személyes elbeszéléséből ismeri e tanulmány írója. A hallott tények hitelességét ellenőrizni szükséges a genfi szakértők segítségével. Annál is inkább, mert e tanulmány szerzőjének (G. B.) Kálvinnal foglalkozó tanítványai közül Magyar Balázs végzős teológus hallgató újabb és nagyon lényeges információkra bukkant 2008-ban. Ennek lényege az, hogy maga a történet „magva” igaz, mert Hans Holbein eredeti Kálvin-portróját 1955-ben találták meg, s jelenleg is magántulajdonban van a németországi Aschbach várában. Információink szerint ennek a képnek a hátuljára franciául rá van írva: Kálvin portréja, készítette Holbein. Kálvin ezen a képen is sapkában van és ujjával fölfelé mutat. Ez azonban nem ugyanaz a festmény, amelynek másolata a Debreceni Kollégiumban van. (Vö. Crampton, W. Gary: *What Calvin Says*. The Trinity Foundation, IV., Jefferson, 1992.) A Debreceni Kollégium dísztermében látható kép is Kálvint ábrázolja, de annak eredetjét egy Hanau nevű festő készítette. Ez a kép, amint most kiderült, már korábban is ismert volt Magyarországon is és Grand Rapidsben is. (Vö. Pruzsinszky Pál: *Kálvin János*. I. köt., Magyarországi Református Egyház, Pápa, 1909, 133.; C. H. Irwin: *Kálvin János. Az ember és munkája*. /Ford.: Nagy Sándor/, Londoni Vallásos Traktátus Társulat, Budapest, 1927. A kép számozatlan oldalon található, külön lapon a 30. és 31. oldal között.; Tavard, George H.: *The Starting Point of Calvin's Theology*. Eerdmans, Grand Rapids, 2000. Könyvborítón látható kép.)

⁷⁵ E tanulmányt szándékosan nem kerekítjük le valamilyen értékelő gondolattal, nehogy a befejezettség vagy a teljesség látszatát keltsük. Inkább szeretnénk azt nyitva hagyni. A 62. lábjegyzetben már részletesen utaltunk az 1936-ig keletkezett magyar nyelvű Kálvin-irodalomra. Az azóta napvilágot látott művek sokasága még feldolgozásra vár. Ez a tanulmány azonban alapul szolgálhat vagy indítása lehet egy komolyabb feltárásnak a magyar nyelvű Kálvin-irodalom tekintetében, amely figyelembe venné a nem református és nem egyházi szerzők írásait is. Kálvin születésének 500. évfordulójára készülve ezt a történeti bemutatást érdemes volna elkészíteni.

- Bereczky Albert: *Van-e út Istenhez? Előadások Kálvin Institutiojáról. Az Evangéliumi Kálvinizmus Füzetei.* MORE Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1986.
- Bihary Mihály (Michael): *Bibliographia Calviniana – 1850–1997.* A szerző kiadása. Prága, 2000.
- Bolyki János: *Az imádkozó Kálvin. Az Evangéliumi Kálvinizmus Füzetei.* MORE Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1985.
- Czeglédy Sándor: *A teológia tanítása a Kollégiumban.* In: *A Debreceni Református Kollégium története.* MORE Zsinati Sajtóosztály, Budapest, 1988.
- Csohány János: *Kálvin halálának három évszázados emlékűnepe és az első magyar Kálvin-életrajz.* Theologiai Szemle, XXXV. évf. 1992/4. sz.
- Dékány Endre: *A pedagógus Kálvin. Az Evangéliumi Kálvinizmus Füzetei.* MORE Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1987.
- Emlékkönyv *Sebestyén Jenő születésének 100. évfordulójára.* (Szerk.: Ladányi Sándor) MORE Zsinati Iroda, Budapest, 1986.
- Fejes Sándor: *Kálvin a megszentelődésről. Az Evangéliumi Kálvinizmus Füzetei.* MORE Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1985.
- Fekete Károly: *A keresztyén nemzeti öntudat. In: Deus providebit – Tanulmányok dr. Mészáros István tiszteletére.* Sárospatak. 1999, 61–71.
- Fekete Károly: *Tudománnyal és a hit pajzsával. Válogatott Makkai-tanulmányok.* Az Erdélyi Református Egyházkerület kiadása. Kolozsvár, 2008.
- Gáborjáni Szabó Botond: *A szabadság szent igéi.* Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, Debrecen, 1999. Forrásgyűjtemény.
- Gánóczy Sándor–Scheld, Stefan: *Kálvin hermeneutikája.* Kálvin János Kiadó, Budapest, 1997.
- Gyökössy Endre: *A Ielkigondozó Kálvin. Az Evangéliumi Kálvinizmus Füzetei.* MORE Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1986.
- Győri, János: *A Kollégium szerepe a magyar irodalom művelésében.* In: *A Debreceni Református Kollégium története.* MORE Zsinati Sajtóosztály, Budapest, 1988.
- Kálvin: *Institutio*, Vol. I–II. 1909–1910. (Magyar fordításban.)
- Kálvin János Institutioja 1536.* Református Egyházi Könyvtár, XIX. kötet. Bethlen Gábor irodalmi és nyomdai Rt., Budapest, 1936. (Ebben a kötetben van Victor János fordításában Kálvin 1536. évi Institutioja *Tanítás a keresztyén vallásra* címmel.)
- Kálvin János: *Tanítás a keresztyén vallásra 1559.* Rövidített formában. Zsinati Iroda, Budapest, 1991.
- Kálvin jubileumi emlékkönyv. A magyarok genfi útja.* A Kálvin-Szövetség kiadványa. Hornyánszky Viktor könyvnyomdája, Budapest, 1910.
- Kálvin és a kálvinizmus.* Debrecen város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomdávalallata, Debrecen, 1936.
- Kálvin hatásáról monográfiák.* 11 mű egybekötve a Debreceni Kollégium Nagykönyvtárában. Jelzete: 2-46.962
- Kathona Géza: *Méliusz Péter és életműve.* Studia et acta esslesiastica II. MORE Zsinati Iroda, Budapest, 1967.
- Kovács Péter: *Az 1909. évi genfi Kálvin-emlékűnnepély és a Magyarországi Református Egyház.* DRTA., Debrecen, 1989.
- Kovács Ábrahám: *Két kálvinista centrum egymásra találása: a skóciai ösztöndíj létrehozása.* In: *En Christo.* Fábrián nyomda, Debrecen, 2004. 177–186.
- Kovács Ábrahám: *Ballagi Mór és a Skót Misszió: megtérés, áttérés vagy kitérés? Egy liberális protestáns zsidó életútjának kezdete.* Confessio 2007. 31. évf. 3. szám. 109–125.
- Kovács Ábrahám: *Mária Dorottya nádorné és a modern protestáns angolszász és német eszmék terjesztése Magyarországon, Századok 2006. 140. évf. 5. szám. 1531–1550.*

- Kovács Ábrahám: *Missziói, egyházépítési és egyházi megújulási elgondolások találkozása és gyakorlati megvalósulása a Budapesti Református Egyházban a 19. század végén.* In: Horizont, szerk. Ódor Balázs és Xeravits Géza. Budapest-Pápa: L'Harmattan, 2005. 154–179.
- Loesche György: *Kálvin hatása és a kálvinizmus Európa keleti országaiban.* Ford. S. Szabó József. Függelék: S. Szabó József: *A helvét irányú reformáció elterjedése Magyarországon és Erdélyben.* Hegedűs és Sándor, Debrecen, 1912.
- McGrath, Alister E.: *Kálvin. A nyugati kultúra formálódása.* Osiris Kiadó, Budapest, 1996.
- A *Nyíregyházi Leánykálvineum Református Tanítóképző és Liceum Intézetének jubileumi évkönyve 1928–1998.* Nyíregyháza, 1998. (A kiadó nincs megjelölve.)
- Peres Imre: *A hit és a jócselekedetek.* In: *Presbiteri Füzetek (1–24),* Budapest 1996. 68–85.
- Protestáns Egyházi és Iskolai Lap (PEIL),* 1864.
- Révész Imre: *Kálvin élete és a kálvinizmus.* Osterlamm Károly, Pest, 1864.
- Révész Imre: *A „kálvinista Róma”. Két elnevezés története.* Theologiai Tanulmányok. (Szerk.: Csikesz Sándor.) 35. szám, Debrecen, 1934.
- Révész Imre: *Debrecen lelke.* In: *Tegnap és ma és örökké.* Coetus Theologorum, Debrecen, 1944.
- Révész Imre: *Méliusz Péter és a reformáció két arca.* In: *Tegnap és ma és örökké.* Coetus Theologorum, Debrecen, 1944.
- Révész Imre: *A Kistemplom történetének legszebb napja.* In: *Tegnap és ma és örökké.* Coetus Theologorum, Debrecen, 1944.
- Révész Imre: *Méliusz és Kálvin.* In: *Kálvin és a kálvinizmus.* Debrecen város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomdávalalata, Debrecen, 1936.
- Sárospataki Füzetek,* 1864.
- Stichelberger, Emanuel: *Kálvin.* (Ford.: Péter János.) Sylvester Kiadó, Budapest, 1937.
- Szabó László: *Az igehirdető Kálvin. Az Evangéliumi Kálvinizmus Füzetei.* MORE Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1986.
- Szántó Konrád: *A katolikus egyház története.* II. kötet. Ecclesia, Budapest, 1985.
- Szénási Sándor: *Kálvin emberi arca. Az Evangéliumi Kálvinizmus Füzetei.* MORE Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1986.
- Tóth Béla: *Szájruj szájra. A magyarság szálló igéi.* Athenaeum, Budapest, 1901. Reprint, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2002.
- Új aranyhárfa. Versek gyülekezeti és kerestyén gyülekezeti használatra.* MORE Zsinati Iroda, Budapest, 1992.
- Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon.* 3. javított kiadás. (Szerk.: Ladányi Sándor.) MORE, Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1977.
- Zsindely Endre: *Bullinger Henrik magyar kapcsolatai.* In: *Studia et acta esslesiastica* II. MORE Zsinati Iroda, Budapest, 1967.

Dr. Gaál Botond (Vámosatya, 1946) az MTA doktora, matematika-fizika szakos középiskolai tanár, református teológus, a Debreceni Református Hittudományi Egyetem Dogmatika Tanszékének tanszékvezető egyetemi tanára. E-mail: bgaal@drk.hu

Az írás egy része megjelent angolul: *„Calvin’s Truth” and „Hungarian Religion”: Remembering a Reformer.* In: Sober, Strict, and Scriptural. Collective Memories of John Calvin, 1800–2000. Editors: Johan de Niet, Herman Paul and Bart Wallet. Brill’s Series in Church History. Volume 38. Brill. Leiden, Boston, 2009. 97–124.

Magyarul korábban megjelent: *Kálvini vonások a magyarok lelki arcán.* Confessio, XXXIII. évf. 1. szám. 2009/1. 66–95.

Dr. Koncz Sándor

Kálvin magyar kutatója

D. Dr. Nagy Barna emlékezete

Kálvin János születésének 500. évfordulóján közöljük a 100 éve született és 40 éve elhunyt sárospataki teológiai tanár munkásságát áttekintő tanulmányt. D. Dr. Nagy Barna (1909–1969) a reformátor kiemelkedő tudású és nemzetközi jelentőségű magyar ismerője, kutatója volt; ő fordította modern francia nyelvre Kálvin ófrancia gyorsírással lejegyzett kéziratait.

Dr. Koncz Sándor (1913–1983) tábori lelkész, egyetemi magántanár, teológiai tanár, alsóvadászi lelkész, sárospataki levéltáros tanulmánya eredetileg megjelent: *Theológiai Szemle*, 1969. 11–12. szám, 258–261. oldal. (Írásos életművének áttekintését lásd: Dr. Koncz Gábor [szerk.] [2000]: *Dr. Koncz Sándor 1913–1983. Életrajzi vázlat és bibliográfia*. Készült az Alapítvány a magyarországi Németajkú Gyülekezetért Protestáns Fórum támogatásával. 51 o. Megtalálható: Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtár. További életrajzi jegyzeteket lásd a Napút jelen számában Koncz Gábor és Koncz Sándor írásainál.)

E tanulmány jegyzeteit és a Nagy Barna irodalmi munkásságát bemutató bibliográfiát is az eredeti változatban, minimális korrekciókkal, módosítás és kiegészítés nélkül közöljük. Tehát felhívjuk az érdeklődők, kutatók figyelmét arra, hogy ez az írás és a bibliográfia is 1969-ben készült; a további elemzések során mindenképpen kiegészítésekre, korrekciókra van szükség. Ezzel a publikációval egyaránt tisztelgünk Kálvin János és a szellemiségét követő, meghatározóan jeles sárospataki tanárok, tudósok munkássága előtt, folytatva az anyaggyűjtést a sárospataki iskola-kutatáshoz is. Erről lásd Koncz Gábor írását a Napút jelenlegi számában.

A szerzőtől rendszeresen közölnek posztumusz írásokat a *Széphalom*, a *Zempléni Múzsza* (www.zemplenimuzsa.hu) és a *Napút* (www.napkut.hu) folyóiratok. Ez a tanulmány megjelent a *Zempléni Múzsza* IX. évf. 1. számában, 2009. tavasz; a folyóiratok közötti együttműködés keretében, a *Nemzeti Kulturális Alap* támogatásával, amelyért ezúton is köszönetet mondunk. Megjelent továbbá In: *Földy Ferenc, Kiss Ferenc, Kováts Dániel* [2009]: *Comenius és Kazinczy szellemében*. Bibliotheca Comeniana XIV., Sárospatak, *Magyar Comenius Társaság*, 117–130. o.

nka
Nemzeti Kulturális Alap

Közreadja Dr. Koncz Gábor (e-mail: mka@mka.hu), aki a témakör, illetve Dr. Koncz Sándor munkássága iránt érdeklődőknek szívesen segít, különös tekintettel a már említett sárospataki iskola-kutatásra is.

Életútja

„Szinte örökségként szól hozzá is Isten szolgálatra hívó üzenete” – állapítja meg *Victor János*ról szóló tanulmányában Nagy Barna.¹ Megemlékezésünkben ugyanezt mondhatjuk róla, hiszen nagyszerű szelleme apai-anyai ágon egyaránt ároni lelkész-nemzedékek rétegeire épül. 1909. máj. 15-én született Sárospatakon, ahol édesapja, *Nagy Béla* (1877–1939) teológiai tanár volt.

Masszív tehetségét iskolái bontakoztatják ki. 1919–27 között gimnazista a pataki kollégiumban. Az első világháborút követő nyomorúság „akció-gyermekként” rövid időre Hollandiába viszi. Felső gimnazista korában a Sárospataki Ifjúsági Közlönyben jelennek meg írásai. Főként angolból, németből, franciából versfordításai, melyek nyelvtelhetségéről tanúságot tesznek.²

Jeles érettségije után Patakon teológus. Itt és külföldön végzi tanulmányait. 1929 nyarán német nyelvtudását Grácban tökéletesíti. Az 1929–30. iskolai évet a franciaországi Montpellier-ben tölti, ahol *Kálvinnal*, *Bergson* filozófiájával, a szimbolo fideizmus teológiájával foglalkozik. Miután 1931-ben jelesen leteszi azt I. lelkészsképesítő vizsgát, 1932-ben a svájci Zürich egyetemén hallgatja egy félévig *Brunner Emil*t és *Grisbach* filozófiáját. 1933-ban, jeles eredménnyel szerzi meg a lelkési oklevelet. Utána 1933–34-ben *Barth Károly* tanítványa a németországi Bonnban. Hazatérte után a gömör-tornai és zempléni egyházmegyékben: Tiszakarádon, Szinben, Újcsanáluson, Megyaszón, Sátoraljaújhelyen segédlelkész. Ez utóbbi helyen Kiss Ernő esperes mellett, akiről tanulságos megemlékezést ír.³ Közben, 1936-ban a Debreceni Egyetem Hittudományi Fakultásán a legmagasabb fokozattal summa cum laude teológiai doktorrá avatják, a rendszeres teológia: dogmatika, etika, szimbolika (hitvallásismeret), vallástudományok tárgykörből.

1937-ben édesapja helyére, a szisztematika teológia tanárává választják, melyet az igazgatótanács jegyzőkönyve úgy örökít meg, hogy „elismeri... tudományos felkészültségét, egyházi munkában való rátermettségét”, mivel „mindazokkal a feltételekkel rendelkezik, amelyek... a tanszékkal kapcsolatban fennállanak”. A jegyzőkönyv kitér *Barth Károly* ajánló soraira, melyben „őt alaposan gondolkodó, a teológiai problémáknak önálló formát adó, tehetséges teológusnak minősíti és aki az ő teológus fejlődése felől a legjobb reménységeket” táplálja.

1940-ben feleségül veszi a Hajdúböszörményből származó *Bakóczi Judit*ot. 1941-ben Miskolcon lelkésszé szentelik.

Sorra jelennek meg írásai, tanulmányai, fordításai.⁴ 1943-ban a *Theologia Hungarica* címen megindítandó folyóirat körül előmunkálatokat végez. A háború alatt küzd annak embertelenségei ellen. Védi az akkori társadalom kivetettjeit: az üldözötteket. Mivel Sárospatak múltjának „függetlenségi szelleme” őt is rabul ejti, ezért sem ért egyet a német megszállással.

¹ *Dr. Victor János, a teológus*. Ref. Egyh. VI. évf. 1954, 22. sz. 3–12. o.

² Goethe, Heine, Rabindranath Tagore, műfordítások, Sárospataki Ifjúsági Közlöny XLII, XLIV, XLV. évf. 126–7, 166–7, 86, 43–4. o.

³ *Emlékezés Kiss Ernő esperesről*. Sárospatak, 1939. 14. o.

⁴ Egyesek felsorolása később, a megfelelő hivatkozásoknál.

A felszabadulás után, 1947-ben a Sárospataki Teológiai Akadémia dékánjává, 1948-ban a Kollégium rektorává választják. A Tiszáninneri Református Egyházkerületben, az ökumenikus bizottságban, az országos egyházban visel tisztségeket. 1947-ben a Zsinat jegyzője, 1948-ban a Zsinati Tanács tagja. Széles körű bel- és külföldi működést fejt ki. Tudományos munkáján kívül számtalan építő szolgálatot végez. Mialatt számon tartja a legfrissebb teológiát és szellemi termékeket, a lelkésztovábbképzőkön, missziói, evangelizációs alkalmakon, népfőiskolai, szabadművelődési tanfolyamokon, presbiteri konferenciákon, a Sárospataki Kollégium „Péntek Esték” elnevezésű, közkedvelt kulturális sorozatainak előadó, gyülekezetszerű szolgálatra nevelésnek kell lépnie s ennek keretében kell beilleszteni a teológiai tudomány szükséges ágait. (...) Nem lehet szó öncélú tudományoskodásról, hanem csak szolgálatra nevelésről (...) éppen ez a gyülekezeti-missziói szolgálatra nevelődés hozza meg az igazi tudományos érdeklődés fokozódását.⁵

Fáradhatatlanul képviseli a teológusnevelés reformját az országos teológiai tanári konferenciákon is, mivel „...a nyugati akadémikus tanítási rendszer nem tartható fenn tovább, helyébe a gyülekezetszerű szolgálatra nevelésnek kell lépnie s ennek keretében kell beilleszteni a teológiai tudomány szükséges ágait. (...) Nem lehet szó öncélú tudományoskodásról, hanem csak szolgálatra nevelésről (...) éppen ez a gyülekezeti-missziói szolgálatra nevelődés hozza meg az igazi tudományos érdeklődés fokozódását.”⁵

1952-ben az Egyetemes Konventre kerül tudományos beosztásban és hattagú családjával, Judit, Emese, András nevű gyermekeivel s nevelt fiával, Kovács Pállal (aki 1969-ben Uruguayban, Montevideóban lelkipásztor) Budapestre költözik. 1954-ben, Victor János örökébe, budapesti teológiai tanárrá választják, aminek irodalmi emlékét e teológiai akadémia jubileumi kötete őrzi.⁶ 1957-től pedig a sárospataki tudományos gyűjteményekbe beosztott tudományos kutató, majd a zsinati iroda tudományos munkatársa. Mind hazai, mind határainkon túli területeken elmélyült tudományos tevékenységet folytat. Református egyházunktól kapott megbízatásaiban, országos jelentőségű kiadványokban, magyar tudománypolitikánkban a legmagasabb tudományos színvonalon dolgozik.⁷

A régi magyar irodalom területén szakreferenssé fejlődik. Belekapcsolódik a történelemtudományi, irodalomtörténeti szaktanácsadás munkájába. A magyarországiakon kívül a svájci, németországi, bécsi, varsói, krakkói könyvtárakban, levéltárakban kutat. Eddigi görög, latin, francia, német, angol, holland nyelvtudását lengyelrel, olasszal egészíti ki. Nemzetközileg annyira elismert tudós lesz, hogy 1968-ban a zürichi egyetem díszdoktorátussal tünteti ki.

1969. szept. 17-én Budapesten költözik el a földön élők sorából. Halála hirtelen következik be az Eötvös Kollégiumban, az irodalomtörténeti intézet munkaiülésén, felszólalása alatt. Végakarata szerint Sárospatakon temetik el szülei sírjába, 1969. szept. 27-én.

⁵ A Sárospataki Ref. Főiskola évkönyvei, értesítői 1946–1949.

⁶ A történelmi kálvinizmus kora. – A rendszeres teológiai tanszék. – A Budapesti Református Teológiai Akadémia története 1855–1955. Bp. 1955. 106–48, 175–8. o.

⁷ L. később a megfelelő hivatkozásoknál.

Idézetül ide kíváncsoznak *Carl Busse* két őszi versének általa készített műfordításából e sorok:

„Az égre sápadt ködfátyol borul,
az ért gyümölcs tompán fűbe hull,
a golyák is rég vándorútra keltek,
az ég hűvös... már mindszentek közelget.
A lomb is meghal, minden búcsút int...
Kedves Barátom, hát minékünk
Vajjon mikor kell utrakélnünk?”⁸

Ökumenizmus

Az ökumenizmust Nagy Barna a keresztyénség időszerű kiigazításának tartja. Vele mindenekelőtt a térbeli távolságokat kell gondolatilag és fizikailag áthidalni. Gyakorlatilag ezt azzal is szolgálja, hogy 1943-ban több hetet tölt Svájcban és Bázelen előadást tart. 1944-ben Sárospatakon a tanárok részére ökumenikus pedagógiai szemináriumot alakít, nevelési kérdések evangéliumi-egyházi szemléletére.

Ökumenikus képessége igazában a felszabadulás után bontakozik ki. 1946-ban a Tiszáninnen Református Egyházkerület ökumenikus bizottságban fejt ki tevékenységet. 1947-től a magyarországi ökumenikus bizottság titkáráként, később tanulmányi titkáráként dolgozik. Ebben az évben a Genf melletti Chateau de Bosseyben nemzetközi ökumenikus szaktanfolyamon vesz részt, melynek tárgya: a Biblia szociális és politikai üzenete a jelenkor számára. Ezen tartott előadásának címe: *Az egyház felelőssége a viláért a Biblia szerint*. Foglalkozik a reformáció és a nemzetközi rend problémakörével. A teológiai műveltséget és tudást – a széles szellemi horizont embereként – össze kívánja kapcsolni azzal a nemzetközi feladattal, mely az emberi tevékenység sokoldalúságát szakértői alaposágra építi. A nemzetközi-egyházi kitágulás feltétele a szaktudás és az ökumenikus lelkiismeret. – Terve lenne: hazánkban egy kelet-európai ökumenikus intézet felállítása.⁹

1948-ban Amszterdamban, az Egyházak Világtanácsának alakuló gyűlésén a Magyarországi Református Egyház küldöttségének tagja. Ettől az időtől fogva az ökumenikus tanáccsal belső viszonyban áll. Halála után, 1969 októberében a genfi Ökumenischer Pressedienst úgy méltatja működését, mint aki különösen aktívan dolgozott az 1948-as amszterdami és később az 1954-es evanstoni nagygyűlések előkészítésében. A keresztyén egység irányában a nyitott gondolkodási formákat keresi. Érdekli a korlátok áttörése, elvek és meggyőződések feladása nélkül. A célt a magasabb erkölcsi szintre vágyó és váró emberiség szolgálatában látja. Kritikai elmével azért kell átölelni a nemzeti, nemzetközi, egyházi élet mezőit, hogy az együttműködés szelleme érvényesülni tudjon abban, ahogyan a hazai vonatkozásokat világméretekre állítjuk be.

Nagy Barna, mint nemzedékünk ökumenikus teológusa, ismételtelen felkerekíti a svájci genfi, bázeli, zürichi, berni egyetemi centrumokat. Ez utóbbi helyen *De Quervain* utódjául őt szemelték ki, de ő hazánkat semmiképpen nem kí-

⁸ Sárospataki Ifjúsági Közlöny. XLIV. évf. 1928. 86. o.

⁹ *Az egyház és a nemzetközi újjáépítés*. Sárospataki Ref. Lapok, 1944, 2–3, 5–6, 11. o.

vánja elhagyni. Mivel nincs elaprózódott szemlélete, de van lényeglátó szeme, nagyméretűségére jellemző módon vendégszolgálatokra hívják meg. Ezek közül kiemelkednek a Német Demokratikus Köztársaságban, 1967-ben, Wittenbergben a reformáció jubileumi ünnepségein és 1968-ban a bázeli egyetemen tartott előadásai. Főleg svájci teológusokkal, ökumenikus szellemiségű személyiségekkel barátságot ápol. Halála megakadályozza abban, hogy az amerikai Princeton egyetemén tervbe vett előadásaira sor kerüljön.

Ökumenikus szolgálatának szerves része remek tolmácsolási adománya; akik hallották, azoknak maradandó élmény, ahogyan *Barth*, *Thurneysen*, *Lüthi*, *Hromadka* stb. beszédeit, prédikációit magyarországi körútjaikon fordította.

A reformátori teológia művelője

Tanulmányai során párját ritkító teológiai műveltségre tesz szert. A középkori kereszténység értékeit az egyetemes keresztyénség kincseinek tartja, aminek bizonyágát is adja.¹⁰ A külföldi teológiai mozgalmak ismerője. A hossz- és keresztmetszetben látott teológiai mezőből mégis kiemelkedik a reformátori teológia, amely körül álláspontját kristályosítja.

Mivel szereti az idézeteket, *Bóhlt* hívja tanúul arra, amit kedvel. Ez pedig az, ami „nagyszerűen református módon történik”. Eszményképe: „az Ige mintaszerű teológiája”, melyben „a teológia nem öncélú tudományoskodás, hanem a tiszta igehirdetés szolgálata”. Középpontjában Jézus áll mint „Deus manifestatus in carne”. Aki a Szentírás tanítványa, az az Ige teológusa.

Mialatt az egyházra és a gyülekezetre tekint, nemzedékünk teológiai útkeresésének jelentős személyiségévé válik. Ízig-vérig e korhoz tartozik, melyben élünk. És korunk számára világosan és határozottan Isten Igéjét tartja jónak. Ha az egyház erre néz, a legfontosabb feladatra koncentrálja magát. Az összpontosításban a predestinációt párosítsuk a gondviselés-hittel és a teológiát úgy tartsuk egyházat szolgáló tudománynak, hogy benne mindent megelőz az exegetikai, az írásmagyarázati tevékenység.

Eszmélkedésének alapja: református konfesszionális. Gondja: az egyház épülése. A két legalkalmasabb eszközt ehhez Kálvinban és Barthban látja. Ezért tarthatjuk őt úgy számon, mint Kálvin-kutatót és Barth-szakértőt.

Kálvin kutatója

Nyomtatásban Kálvin ismeretével és megismertetésével 1941-ben jelentkezik. *Kálvin politikai teológiájának krisztológiai alapvetése* címen ír tanulmányt. A következő évben Kálvin II. zsoldárhoz készült kommentárját fordítja le.¹¹

¹⁰ „Doctor mellifluus”. *Gondolatok Clairvauxi Bernát egyháztanítói jelentőségéről...* Ref. Egyh. V. évf. 1953. 24. sz. 11–8. o. VI. évf. 1954. 1. sz. 10–4. o.

¹¹ *Kálvin politikai teológiájának krisztológiai alapvetése*. Theol. Szemle. 1941. 12–30. o. – *Kálvin János kommentárja a II. Zsoldárhoz*. Ford. Sárospataki Ref. Lapok. 1942. 143–4, 149–50, 196–7, 211; 1944. 15–4. 157–8. 172. 176. o.

1943-ban, Kálvin államtanáról Bázelen tartott előadására nemzetközileg is felfigyelnek. Ugyanebben az évben egy nagyobb lélegzetű munkát ad közre fordításban: Niesel Vilmos *Kálvin teológiája* című könyvét,¹² majd *Kálvin kiadatlan prédikációiról* értekezik és lefordítja latinból Kálvin *Az Ige és a sákramentumokról szóló tan foglalata* című művét.¹³

Kálvin kommentárjainak magyar nyelven való további megjelentetését szíven viseli.¹⁴ Ennek jelentős állomása az, hogy a Református Egyházi Könyvtár sorozatában, átdolgozásában, sajtó alá rendezésében, ahol szükséges – márpedig elég sok helyen az! – tőle származó teljesen új fordításban kinyomtatásra kerül a római és a héber levelek magyarázata¹⁵.

Közben a Református Világszövetség megbízásából Kálvinnak az utóbbi évtizedekben előkerülő és eddig meg nem jelent művei közül elsősorban a prédikációk kiadásán dolgozik, a Supplementa Calviniana elnevezésű új sorozat számára. E célból többször felkeresi Genfben a Reformáció-történeti Múzeumot és a Kálvin-könyvtár Társaság Gyűjteményét. *Kálvin rövidítéseit megfejtí. A nemegyszer szinte olvashatatlan kéziratokat olvasmányossá teszi. Az archaikus francia szövegeket modern nyelvi változatban közli.*

Haláláig dolgozik e munkán és nyomdakész állapotra el is készül vele. Megjegyezzük, hogy Kálvin svájci kutatásai közben alkalmat nyer arra, hogy a locarnói egyházi üdülőben pihenjen.

A fentiek alapján érthető, ha Nagy Barnát úgy is nyilván tartják, hogy ő Kálvin exegetikai munkásságának világviszonylatban jeles értője. Kálvint „a reformáció kiváltképpen való exegetájának, a legnagyobb írásmagyarázó reformátornak” mondja Nagy Barna

Barth szakértője

Kálvin mellett „legnagyobb tanítójának” Barth Károlyt tartja. Ennek első jele: *A teológiai módszer problémája az u.n. dialektika teológiában* című doktori disszertációja.¹⁶ E teológia alapos ismerete a közvélemény előtt akkor lesz nyilvánvaló, amikor Barth 1936-ban először jár hazánkban. Nagy Barna oly hivatott szakértelemmel tolmácsolja, hogy erre a sajtó felfigyel. Azóta az *Igazság és Élet*, a Sárospataki Református Lapok, a Református Egyház című folyóira-

¹² Niesel Vilmos: *Kálvin teológiája*. Ford. Debrecen, 1943, 219 o.

¹³ *Kálvin kiadatlan prédikációi*. Theol. Szemle, 1944, 100–2 o. Kálvin: *Az ige és a sákramentumok szolgáltatásáról szóló tan foglalata*. Latinból ford. Sárospataki Ref. Lapok, 1947, 114–5 o.

¹⁴ *Kálvin kommentárjai magyar nyelven*. Ref. Egyház, I. évf. 1949. 18. sz. 3–4 o.

¹⁵ Kálvin János: *A Római levél magyarázata...* A fordítást átdolgozta és sajtó alá rendezte. Bp., 1954, 324 o. Református Egyházi Könyvtár XXVI. köt. Kálvin János: *A Zsidóhoz írt levél magyarázata*. Függelék: 1. *Három prédikáció Melkisédek történetéről*. 2. *A 110. zsoltár magyarázata*. A fordítást átnézte. Függelékkal ellátta. Bp., 1965, 252 o. Református Egyházi Könyvtár, 27. köt.

¹⁶ Nagy Barna: *A teológiai módszer problémája az u.n. dialektika teológiában*. Bp., 1936, 225 o.

tokban folyamatosan ébren tartja Barth teológiai mondanivalóit.¹⁷ Barthról az 1968 decemberében bekövetkezett halála után, melegen megírt cikkben emlékezik meg, a Reformátusok Lapja 1969. évi első számában.

Jellemzőnek tartjuk, hogy teológiai tanárságának első írása éppúgy egy prédikációfordítás Barthtól (*A vigasztalás igéje*), mint ahogyan az utolsó ki nyomtatott dolgozata is mesterének nyelvünkre átültetett igehirdetése: *A szeretetben nincsen félelem*.¹⁸

A reformáció korának tudósa

Nagy Barnának a múlt iránti érzékét mutatja az, hogy a témákat a nem történelmi jellegű tanulmányaiban is történelmi módon fogja fel. A Kálvinnal való intenzív foglalkozás és Barth teológiájának a reformációval gyökeresen rokonszenvező mivolta Nagy Barna történelmi érdeklődését annyira a reformáció korának hazai területen és nemzetközi méretekben történő kutatása felé fordítja, hogy tudományos munkásságának ez jellegzetessége marad. Amint az ökumenikus fáradozásokban a térbeli, úgy a letűnt idők búvárlásában az időbeli távolságok legyőzése a törekvése. A múltat a jövő felé haladó mozgalmasságként ábrázolja.

Az általános értelmezésű protestantizmuson belül különösen a helvét irányzat érdekli. Itt is az a sokrétűség, ahogyan ez Kelet-Európában jelentkezik. A református hitvallások, *Bullinger* és *Méliusz* azok a pontok, ahol leginkább kristályosít és szinte gyémántokat csiszol. A Dr. *Bartha Tibor* által szerkesztett *Studia et Acta* eddigi kötetei, továbbá többi hazai és idegen nyelvű e tárgyú publikációi fényt vetnek ez irányú munkálkodására.¹⁹

¹⁷ Könyvismertetés. *Kiss Sándor: Barth küzdelme az evangéliumi szabadságért*. Igazság és Élet, II. évf. 1936. 244 o.; *Kérdések és feleletek. Barth Károly 1936. évi „magyarországi és erdélyi reformátusoknál” előadói körútján hangzottak el*. Ford. Igazság és Élet füzetei. 8. sz.; Barth Károly: *Isten kegyelmi kiválasztása Debrecen*. 1937, 35–53 o.; Barth Károly *Politikai teológiája*. Sárospataki Ref. Lapok, 1938, 234–5, 239–41 o., 1939. 5–6 o.; *Sárospatak így köszöntötte Barth Károlyt*. Sárospataki Ref. Lapok, XLIII. évf. 1948. 3. o.; *Mit tanultam Barth Károlytól?* Ref. Egyház, III. évf. 1951. 14–15. sz. 8–12 o.; *Barth Egyházi Dogmatikájának tettei*. Ref. Egyház, III. évf. 1951. 14–15. sz. 18–23 o.

¹⁸ Barth Károly: *A vigasztalás igéje*. Ford. Igazság és Élet, III. évf. 1937. 131–8 o. *A szeretetben nincsen félelem. Barth bázeli börtönben elhangzott prédikációjának fordítása*. Ref. Egyház, XXI. évf. 1969. 43–5 o.

¹⁹ *A Heidelbergi Káté jelentkezése, története és kiadásai Magyarországon a XVI. és XVII. században. Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház négyszázéves történetéből*. Szerkeszti Dr. Bartha Tibor. I. köt. Bp., 1965, 17–91 o.

Méliusz Péter művei. – Könyvészeti és tartalmi áttekintés, különös figyelemmel most felfedezett műveire s a forráskutatási feladatokra. A Második Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve. *Studia et Acta Ecclesiastica*. II. köt. Szerkeszti Dr. Bartha Tibor. Bp., 1966, 191–301 o.

Bevezetés a II. Helvét Hitvalláshoz. A Magyarországi Református Egyház hitvallási iratai. Bp., 1954. 83–111 o. II. kiad. Bp., 1966. 83–111 o.

Két Honterus-mű variánsa. Magyar Könyvszemle, 78. évf. 1962, 217–221 o.

Munkássága nyomán a XVI. század református egyház-, teológia-, dogma-, hitvallás-, irodalom- és könyvészet-története megelevenedik. A latinak, „a régiek nemzetek feletti nyelvének”, „a szellem első eszperantójának” pompás ismerete segíti abban, hogy a szövegeket jól megértse, majd helyesen mérlegelje. Ez az első mérce, amit magának felállít. Utána feldolgozza a történeti előzményeket, megállapítja a szövegkritikai eredményeket. Tartalmi áttekintést ad. Értékel és jelentőséget méltat. Nagy bibliográfiával dolgozik. Forráskritikájára előbukkannak a nyomdász-történeti érdekességek, a helyesírási különbségek, a szövegváltoztatások és módosítások. Az adatok, adalékok gyűjtésében „óvatos, tapintatos, de határozott”. Éberséggel, villanó sasszemével keresi a kéziratok, nyomtatványok, töredékek lappangó rejtjelmeit. A csoportosításokban, variánsokban „irányító és korrigáló szelleme” érvényesül. A sajátosságokat észreveszi, szereti, kiemeli, rendszerezi. Megtanulja az archaikus nyelvet. Indítványozza, hogy a reformáció korabeli értékes írások „gondos szövegkiadás formájában (...) közkinccsé legyenek”. Figyelmeztet arra, hogy „a mai legfejlettebb technika eszközeivel igyekezzünk megóvni a pusztulástól régi, drága irodalmi értékeink minden morzsáját”. Szeretné, ha a jelen számára élő múlt egyházi traktatusokban építené gyülekezeteinket.

A reformáció századát, alkotásait, a Szentírás jelentőségéért, a teológia tisztaságáért folytatott küzdelmeket, a nagyszabású dogmatikai műveket, melyek a pápizmus és antitrinitarizmus elleni kétfrontos harc dokumentumai is, nagyra becsüli. Figyeli azt a folyamatot, ahogyan a töröktől, tatár betörésektől nyúzott nép között a helvét irányzat: a keresztyén vallás református formája megszilárdul. Ennek kulturális jelentőségére felhívja a figyelmet: a *Heidelbergi Kátét* nézzük úgy, hogy „az az üdvösség útján való járásban segítségül legyen”,

Hol jelent meg Szikszai Hollopceus első Katekizmusa /RMK. I. 371/? Magyar Könyvszemle, 78. évf. 1962, 221–2 o.

Gálszécsi István énekeskönyvének második nagyrészt ismeretlen kiadása. Magyar Könyvszemle, 79. évf. 1963, 347–56 o.

*Quellenforschungen zur ungarischen Reformationsliteratur, unter besonderer Berücksichtigung der Beziehungen zu Bullinger. Sonderabdr. aus „Zwingliana“. Bd. 12. Heft. 3. 1965, 191–206 o. Geschichte und Bedeutung der zweiten Helvetischen Bekenntnisses in der osteuropäischen Ländern. – Glauben und Bekennen. Vierhundert Jahre Confessio Helvetica Posterior. Beiträge zu ihrer Geschichte und Theologie. Herausgegeben von Joachim Staedtke. Zürich, 1966, 109–202 o. *Heinrychi Bullingeri Epistola ad Ecclesias Hungaricas Earumque Pastores Scripta*. MDLI. Kétnyelvű kiadás. A latin szövegeket gondozta, magyarra fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta. Előszó németül. A Magyarországi Református Egyház jubileumi kiadványa. Bp., 1969. 49 o. Ugyanez németül: *Heinrich Bullingers Sendcschreiben an die ungarischen Kirchen und Pastoren. 1551*. Editio bullinguis. Bp., 1968. 55 o.*

Bullinger Henrik a Második Helvét Hitvallás szerzője 1504–1575. Jubileumi Képes Kalendárium. Bp., 1967, 45–50 o.

Ismeretlen Méliusz-nyomtatvány Genfben. Magyar Könyvszemle, Bp., 1966, 366–76 o. Eből különnyomat is.

Mikor jelent meg az antitrinitarizmus a Dunamelléken? Ref. Egyház, XIX. évf. 1967, 12–5 o. *Bullingers Bedeutung für das östliche Europe. Ein Forschungsbericht. Reformation 1517–1967*. Wittenberger Vorträge. Herg. von Ernst Kähler. Berlin, 1968, 84–119 o.

Károlyi Gáspár és eszperestársai levele Béza Tódorhoz. Ref. Egyház, XX. évf. 1968. 255–6 o.

de azzal az értékeléssel is, hogy „a Káté és annak magyarázata (...) magával hozza a haladás és művelődés egyre előbbre törő szemléletét”. Éppen ezért „a Káté fordítás és magyarázás történelme a magyar irodalom- és művelődés történetnek is sajátos hosszsmetszeti szelete”.

Új dolgokat fedez fel s általuk – átfogó meglátással – friss, motiváló megvilágításba helyezi a tényeket. Magasra minősíti azt a szolgálatot, „melyet a lengyelországi nyomdászat a XVI. századi magyar könyv és irodalom ügyének tett”. Ez adja neki azt a gondolatot, hogy egy részben a reformációval párhuzamosan futó humanista-reneszánsz vonalat, mely Bolognától hazánkban, Erdélyen át a krakkói Wavelig húzódik, kutatni kezdje. E célból készül Olaszországba. Felmutatja, hogy a művelődés, nyelvészet, teológia és irodalom a XVI. században egymással karöltve, áthatásban járnak.

Külön érzéke van az iránt, hogy tisztázatlan kérdéseket rendbe tegyen, mely által meglepő összefüggések derülnek ki. Ezért bízta rá egyházunk vezetősége a *Studia et Acta III. kötetének munkálatait: A reformáció helvét irányzatának kibontakozása és megszilárdulása Magyarországon. Források és dokumentumok*. Tervezetét még elkészíti és több tervére gondolva mondja: „15 évre való munkám van”.

Öröm, hogy hagyatékában nyomdakészen megtalálható *Ecsedi Báthory István* imádságoskönyve. A más számára olvashatatlan szövegből átszellemülten olvasott látogatóinak gyönyörű részleteket, melyek azért nőttek hozzá hívő lelkületéhez, mert vallja, hogy „az imádságok tanítják legjobban alázatra az embert”.

Egyénisége

Egyéniségének íze, karaktere, jellege volt. Az ész mellett érzésvilága teljességével gondolkodott. Szókimondás és jóindulat jellemezték. Olvasottságát eredetisége színezte. Tudását anekdota és humor aranyozta. Fellépése határozott, értelme izzó. Jókedve sugárzó, előadása sodró erejű emlékeket hagyott. „Jóságos megértéssel néz engem az Úr, így nézem én is diákjaimat és a velem együtt korlátokkal küzdő embert”, mondotta. Tanítványai sorsa mindig érdekelte s találkozásaikkor így érdeklődött: „Cimbora, hol dicséred most az Istent?” Szenvedélyes teológusnak ismertük. Ízig-vérig dogmatikusnak. Mégsem tarthatta senki „acélsisakos teológus militans”-nak. Az évek múltával az egykori jó sportoló gimnazista megérkezett önmagában a kedélyes horgászhoz, akit különösen az Óbodrog, a Felső-Tisza, a Duna-kanyar, a Velencei-tó „kimeríthetetlenül” vonzottak. Egytől félt: a háborús tömegőrülettől és világszakadástól. Egyet nem szeretett: a szellemi és lelki igénytelenséget. De a legkisebb törekvést is méltányolta és támogatta.

Halála után az egyik kolozsvári professzor ezt írta: „Nagy csillag hullott le a magyarnyelvű égboltozatról. Siratjuk ő.” Egyik tanítványa pedig ezt: „Csak szeretetbe mártott pennával tudok nyilatkozni róla.” Ő is így írt azokról, akik előtte „haza” mentek.²⁰

²⁰ L. Victor Jánosról az 1. sz., Kiss Ernőről a 3. sz. jegyzetet. Továbbá: *A tudomány és szív embere. Enyedy Andorról*. Ref. Egyház, XVIII. évf. 1966, 196–8 o. – *A tanítvány emlékezése Dr. Szabó Zoltánra*. Ref. Egyház, XVII. évf. 1965. 104–5 o.

Nagy Barna bízott az Úr ígéreteiben és akarata előtt meghajolt, amint erről az általa előre megfogalmazott gyászjelentésében olvashatunk. Gyakran ismételte egyik kedves zsoltárát: „Az Úrnak irgalmát örökké éneklek”. Zárjuk tehát emlékezetű összefoglalását egy általa közölt idézettel: „Ne a termény dicsérjük, hanem a Teremtőt, ne azt dicsérjük, aki plántál, ne azt, aki öntöz, hanem Istent, aki a növekedést adja. Nem a szolgál, hanem az Úr dicséretét hirdetem.”²¹

D. Dr. Nagy Barna irodalmi munkássága

Rövidítések:

IE = Igazság és Élet. MK = Magyar Könyvszemle.

RE = Református Egyház. RL = Reformátusok Lapja. SP. IK. = Sárospataki Ifjúsági Közlöny.

SP: IH. = Sárospataki Igehirdető. SP. RL. = Sárospataki Református Lapok. TH. SZ. = Theológiai Szemle. p. = pagina = oldal.

A halottak tánca – Goethe. Ford. SP. IK. XIII. évf. 1927, 126–7. o.

Don Ramiro – Heine. Ford. SP. IK. XIII. évf. 1927, 166–7. o.

Carl Busse két őszi verse. Ford. SP. IK. XLIV. évf. 1928, 86. o.

Alakja fogalomná vált előttünk. Harsányi Istvánról. SP. IK. XLIII. évf. 1928, 181. o.

Rabindranath Tagore: Szerelem és élet dalai. Angol ford. SP. IK. XLV. évf. 1929, 43–4. o.

A theologiai módszer problémája az u.n. dialektika teológiában. Bp., 1936, 225. o.

Kiss Sándor: Barth küzdelme az evangéliumi szabadságért. Pápa, 1936, Könyvismertetés. IE. II. évf. 1936, 244. o.

A legfőbb Vezér. Ifjú néked mondom. II. köt. Debreceni egyetemi istentiszteleti prédikációk. Debrecen, 1936, 47–51. o.

Kérdések és feleletek. Barth Károly 1936. évi „magyarországi és erdélyi reformátusoknál” előadói kórútján hangzottak el. Ford. IE. füzetei 8. Barth K.: Isten kegyelmi kiválasztása. Debrecen, 1937, 35–53. o.

Barth K.: A vigasztalás igéje. Ford. IE. III. évf. 1937, 131–8. o.

Húsvét és pünkösd között. IE. IV. évf. 1938, 185–8. o.

Barth Károly: Politikai teológiája. SP. RL. 1938, 234–5, 239–41. o.; 1939, 5–6. o.

Emlékezés Kiss Ernő esperesről. Sárospatak, 1939, 14. o.

Évangelizáció. SP. RL. 1939, 57–8, 62–3. o.

„Coetus Theologorum – Református Theologusok Munkaközössége” SP. RL. 1940, 28–9. o.

Hitvallás a Szentírásban. SP. RL. 1940, 175–6, 188–9, 192–3. o.

Kapunyítás. Évnyitó istentiszteleti prédikáció. Sárospatak, 1941, 14. o.

Tíz éves találkozásukat... SP. RL. 1941, 192. o.

Kálvin politikai teológiájának krisztológiai alapvetése. TH. SZ. 17. évf. 1941, 13–30. o.

Kálvin János kommentárja a II. Zsoltárhoz. Ford. SP. RL. 142, 143–4, 149–50, 196–7, 211, 1944. év 153–4, 157–8, 172, 176. o.

Niesel Vilmos: Kálvin teológiája. Ford. Debrecen, 1943, 219. o.

A parókiális könyvtár könyvkiadásának programjához. SP. RL. 1943, 15–6, 20–2, 25. o.

Az egyház és a nemzetközi újjáépítés. SP. RL. 1944, 2–3, 5–6, 11. o.

Kálvin kiadatlan prédikációi. TH. SZ. 20. évf. 1944, 100–2. o.

A Sárospataki Ref. Főiskola, illetve a Sárospataki Református Kollégium Évkönyvei. Szerk. 1946–7, 1947–8, 1948–9 iskolai évekről.

Svájci mozaik. SP. IH. 1947, 17–34. o.

²¹ Ld. „Doctor mellifluus” című tanulmányt, 10. Jegyzet.

- Kálvin: Az ige és a sákramentumok szolgálatáról szóló tan foglalata. Latinból ford. SP. RL. 1947, 114–5. o.
- Sárospatak így köszöntötte Barth Károlyt. SP. RL. XLIII. évf. 1948, 3. p.
- Kálvin kommentárjai magyar nyelven. RE. I. évf. 1949. 18. sz. 3–4. o.
- Avagy nem tudjátok-e? /Pünkösdi prédikáció/. RE. II. évf. 1950. 10. sz. 2. o.
- Mit tanultam Barth Károlytól? RE. III. évf. 1951. 14–5. sz. 8–12. o.
- Barth Egyházi Dogmatikájának tételei. Ford. RE. III. évf. 1951. 14–5. sz. 18–23. o.
- „Doctor mellifluus”. Gondolatok Clairvauxi Bernát egyháztanítói jelentőségéről halála 800. évfordulóján. RE. V. évf. 1953. 24. sz. 11–8. o., VI. évf. 1954. I. sz. 10–4. o.
- Bevezetés a II. Helvét Hitvalláshoz. A Magyarországi Református Egyház hitvallási iratai. Bp. 1954, 83–111. o.
- Kálvin János: A Római Levél magyarázata. Ford. Rábold Gusztáv. A fordítást átdolgozta és sajtó alá rendezte. Bp. 1954, 324. o. Református Egyházi Könyvtár XXVI. köt.
- Dr. Victor János, a teológus. RE. VI. évf. 1954. 22. sz. 3–12. o.
- Clairvauxi Bernát tanításaiból. Kálvin Kalendárium az 1954. esztendőre. Bp., 65–7. o.
- A történelmi kálvinizmus kora /1918–1944/. – A rendszeres theologiai tan-szék. – A Budapesti Református Theologiai Akadémia története 1855–1955. Bp., 1955, 106–148, 175–8. o.
- Victor János /1888–1954/. Kálvin Kalendárium az 1955. évre. Bp., 33–6. o.
- Gondolatok a Magyarországi Ökumenikus Tanács tanulmányi bizottságának a Hit és Egyházalkotmány kérdés körével kapcsolatos feladatairól. RE. VII. évf. 1955, 110. o.
- Két Honterus-mű variánsa. Magyar Könyvszemle, 78. évf. 1962, 217–221. o.
- Hol jelent meg Szikszai Hollopoeus első Katekizmusa /RMK. I. 371/? Magyar Könyvszemle, 78. évf. 1962, 221–2. o.
- Gálszécsi István énekeskönyvének második nagyrészt ismeretlen kiadása. Magyar Könyvszemle, 79. évf. 1963, 347–56. o.
- Kálvin János: A Zsidókhöz Írt Levél magyarázata. Függelék: 1. Három prédikáció Melkisédek történetéről. 2. A 110. zsoltár magyarázata. Bp., 1965, 252. o. Református Egyházi Könyvtár 27. köt.
- Quellenforschungen zur ungarischen Reformationsliteratur, unter besonderer Berücksichtigung der Beziehungen zu Bullinger. Sonderabdr. aus „Zwingliana”. Bd. 12. Heft. 3. 1965, 191–206. o.
- A Heidelbergi Káté jelentkezése, története és kiadásai Magyarországon a XVI. és XVII. században. Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház négy százéves történetéből. Studia et Acta Ecclesiastica. I. köt. Szerk. Dr. Bartha Tibor. Bp., 1965, 17–91. o.
- A tanítvány emlékezete Dr. Szabó Zoltánra. RE. XVII. évf. 1965, 104–5. o.
- Geschichte und Bedeutung der zweiten Helvetischen Bekenntnisses in den osteuropäischen Ländern. – Glauben und Bekennen. Vierhundert Jahre Confessio Helvetica Posterior. Beiträge zu ihrer Geschichte und Theologie. Herausgegeben von Joachim Staedtke. Zürich, 1966, 109–202. o.
- Egy Méliusz-kiadvány eddig ismeretlen címlapja és ajánlása. RE. XVIII. évf. 1966, 163–5. o.
- Ismeretlen Méliusz-nyomtatvány Genfben. MK. 82. évf. 1966, 366–376. o.
- Ismeretlen Méliusz-nyomtatvány. Előbbiből különlenyomat. Bp., 1966.
- A tudomány és szív embere. Enyedy Andor emlékezete. RE. XVIII. évf. 1966, 196–8. o.
- Méliusz Péter művei. – Könyvészeti és tartalmi áttekintés, különös figyelemmel most felfedezett műveire s a forráskutatói feladatokra. A Második Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve. Studia et Acta ecclesiastica. II. köt. Szerk. Dr. Bartha Tibor. Bp., 1966, 191–301. o.
- Henrychi Bullingeri Epistola ad Ecclesias Hungaricas Earumque Pastores Scripta. MDLI. Kétnyelvű kiadás. A latin szöve-

geket gondozta, magyarra fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Nagy Barna. Előszó németül. A Magyarországi Református Egyház jubileumi kiadványa. Bp., 1967, 49. o.

Ugyanez németül: *Heinrich Bullingers Sendscheiben an die ungarischen Kirchen und Pastoren. 1551.* Edition billinguis. Bp., 1968, 55. o.

Bullinger Henrik a Második Helvét Hitvallás szerzője 1504–1575. Jubileumi Képes Kalendárium. Bp. 1967, 45–50. o.

Mikor jelent meg az antitrinitarizmus a Dunamelléken? RE XIX. évf. 1967, 12–5. o.

Bullingers Bedeutung für das östliche Europa. Ein Forschungsbericht. Reformation 1517–

1967. Wittenberger Vorträge. Im Auftrage des vorbereitenden Ausschusses für die zentralen kirchlichen Veranstaltungen. Herg. von Ernst Kähler. Berlin, 1968, 84–119. o.

Károlyi Gáspár és esperestársai levele Béza Tódorhoz. RE. XX. évf. 1968, 255–6. o.

A szeretetben nincsen félelem. Barth bázeli börtönben elhangzott prédikációjának fordítása. RE. XXI. évf. 1969, 43–5. o.

(Jegyzet: Bizonyára még kiegészítésre szorul a megjelent cikkek számbavételével. Pl. a Reformátusok Lapjában közölt írásai összegyűjtésére még nem volt időm. Sárospatak, 1969. okt. 22. Dr. Koncz Sándor)

KERESZTELŐ SZENT JÁNOS

Dr. Koncz Gábor

Feladatokat adott

Dr. Harsányi István (1908–2002) emlékezete

Dr. Harsányi István
az 1980-as években

Igen, ez életművének lényege: mindig, mindenkinek feladatokat adott. Ittléte utolsó napján partit szervezett; gyermekeinek, Zsuzsának és Ádámnak, a körülötte lévőeknek diktálta: *„Legyen ott mindenki (...és sorolta a neveket, eladdig, hogy Hegyaljai Kis Gézát már az örökévalóságából idézte vissza...), három anekdotát tegyete az ingem alá; legyen bor és pogácsa és beszélgetés; legyenek történetek...”* Lesznek.

Azért vagyunk együtt – kezdtem 2002. június 1-jén, közvetlenül a temetése utáni megemlékezésen –, hogy *örüljünk*. Örüljünk annak, hogy Dr. Harsányi Istvánt ismerhettük, hogy tanított minket, feladatokat adott, elegáns volt és derűt sugárzott.

Ő mindig a biztonságos, valóságosan nyugodt erő volt. Fizikai alkata, megjelenése, eleganciája Márai Sándoréhoz hasonlított. Munkabírása, elszánása Németh

Lászlóéval rokon. Ismeretterjesztő lendülete Öveges Józseffel állítható párhuzamba. Ám az elméletileg megalapozott, derűs gyakorlati szervezőmunkában, lendítésben, feladatállításban aligha akadt kortárs versenytársa.¹

Tőle hallottam: *„Az elegancia erő-fölényt sejtet.”* Amikor idézni akartam, felhívtam telefonon: nem találok Halassy-Nagy Józsefnél... Nehéz is lenne – válaszolta, mert Pauler Ákos írta... A derű, a humor, az anekdota keretbe foglalta életét. Első, nyomtatásban megjelent írásának címe: *Diák adomák* (H. I. 1929).² Az együtt érző levelek közül Kovács Sándor írását idézem. *„Kovalcsik Jóska te-*

¹ E vázlatos élet- és jellemrajz három korábbi előadásom összefoglalása. Közvetlenül a temetése után, a Sárospataki Református Kollégium Imatermében emlékező konferenciát szerveztünk; ahol tovább sugárzó személyiségét idéztem meg, anekdotákat is mesélve. Századik születésnapján, 2008. január 18-án, Budapesten, a Magyar Kultúra Alapítvány Corvin Termében nagyszabású, egész estés rendezvény keretében életrajzi vázlatot adtam. A számos előadó beszédét felvettük, remélhetőleg CD-n közre tudjuk adni. 2008. november 10-én a Magyar Comenius Társaság felolvasóülésén, Sárospatakon következtetéseket fogalmaztam meg. A jelen írás szerzője, Dr. Koncz Gábor feladatának tartja Harsányi István hagyatékának ápolását és ebben másoknak, pl. szakdolgozati témát keresőknek is szívesen segít. Honlap: www.mka.hu, E-mail: mka@mka.hu.

² A szövegben *dólt betűvel* a tematikus korszakokat jelző, illetve kiemelten fontos műveit említtem. A hivatkozásoknál csak ezek bibliográfiai adatai szerepelnek. Minden más művéről lásd: Varga-Kovács Amarilla 1998. Az ebben nem szereplő, néhány fontosabb, 1987 utáni művet a mostani hivatkozásban feltüntettem. Írásos hagyatéka, kéziratai, levelezése megtalálható: Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei. A feldolgozást szorgalmazom.

metésére indultam, amikor megkaptam értesítéset Harsányi István haláláról. A halálhír, az elmúlás, a talán soha viszont nem látás tudata mindig elszomorít, mégis Pista bátyámra gondolva csak derűs emlékek jutnak eszembe. Életem végéig megmarad bennem gyermekien naiv, hamiskás, örökké incselkedést, játékosságot sugárzó tekintete, már-már naiv lelkesedése az általa jónak tartott ügyek és emberek iránt. Talán ebből merítette az erőt a folytonos megújulásra. Én soha nem voltam vele meghitt, közeli viszonyban. Nem kértem és nem élveztem személyes bizalmát, de örömmel láttam és éreztem a mindenki felé sugárzó szeretetét, talán ezért is, én is mindig csak megértő szeretettel gondoltam rá. Minek szaporítani a szót: Pista bátyánk szépen élte az életét, aminek jótékony hatása alól csak erőszakkal vonhatta volna ki magát az ember. Kedves Gábor! Tudom, hogy családokban megvan a hagyománya a derűs – nem illik ide a szó, de mégis leírom – vidám temetésnek. A bánat ellenére most is van ok az örömrre, mert Pista bátyánk szépen élte az életét. »Ne nevezze magát senki boldognak, míg élte kikötőjét el nem érte, bánat nélkül, biztosan« – szól a kétezzer-ötszáz éves költői üzenet. Én nyugodt lélekkel nevezem Pista bátyánkat boldognak, hisz élte kikötőjét elérte. Bánat nélkül, biztosan!”³

A jelen írás kronologikus áttekintésének (Hosszmetszet) négy fő forrása van. 1.) Harsányi István műveinek bibliográfiája (Varga Kovács Amarilla, 1988). 2.) Harsányi István 1994. augusztus 20-án, fia, Dr. Harsányi Ádám közreműködésével írt önéletrajza (In: Benke György, Pólos László, Szabó Csaba (szerk.) 2005, 73–75. o.) 3.) Egressy Mária róla írt dolgozata (Egressy, 2001). 4.) Az önálló könyveken kívüli írásait, azok részleteit általa részben újragépelte, egybefűzött kötetek (H. I. 1981 és 1988).⁴

A tematikus áttekintés (Üzenetek) ugyancsak négy forrásra épül. 1.) Az írásos életmű. 2.) A személyes ismeret. 3.) A róla szóló írások, levelek, amelyek különösen a 80. születésnapra illetve a halála után készültek. Kiemelkedően fontos leánya, Harsányi Zsuzsa fényképes dokumentum összeállítása, amely Dr. Harsányi Ádámnál megtalálható. 4.) A szóbeli emlékezések, történetek, anekdoták.

A továbbéltetés, áttekintés, feldolgozás programja (Feladatok) a Sárospataki Iskola kutatáshoz kapcsolódik (Koncz 2008, Bolvári-Takács Gábor 2009, Kovács Dániel 2009).

Hosszmetszet

„Életem legdöntőbbben befolyásoló tényezője az, hogy 1908. január 20-án oda születtem, ahová éppen születtem. Egy nagy történelmi múltú kisváros, mély

³ Kovács Sándor a hajdani Népművelési Intézet könyvtárának vezetője volt, amikor megismerte Harsányi Istvánt. A levél írásakor (2002. június 2.) a Szent László Akadémia igazgatójaként dolgozott. Kovalcsik József a Népművelési Intézet Kutatási Osztályának vezetője, később a Művelődési Minisztérium főosztályvezetője volt; segítette Harsányi István műveinek megjelentetését.

⁴ Az 1981-es gyűjteményben különösen fontos a hajdani sárospataki Péntek estékről készült írás; a Sárospataki Református Kollégium története 1920-tól 1952-ig, valamint A századforduló magyar református embereszménye Radácsi György munkái alapján című nyomtatásban még meg nem jelent tanulmányok. Ezek közlése elsődlegesen fontos feladat.

gyökerű, református nagycsaládjába” – idézi említett írásában Egressy Mária. Anyai nagyapja, Radácsi György; édesapja, Harsányi István sokat publikáló, országos hírű sárospataki teológiatanárok voltak. Édesanyja, férje korai (1928) halálát követően, szívós munkával, sokak emlékezete szerint elbűvölő jósággal nevelte a négy gyermeket. Nagy hatással volt rájuk a rokonságból többek között Finkey Ferenc, híres jogtudós, akadémikus, koronaügyész.

Elemi és gimnáziumi tanulmányait Sárospatakon végezte. Formálódásában jelentős szerepe volt az Erdélyi János Önképző Körnek; első írása *Elszakított részek irodalma* címmel díjat nyert. Hetedikes korában már az önképző kör jegyzője, nyolcadikban ifjúsági elnöke volt. A mendikációk, legációk, a cserkészlet is jelentősen befolyásolták fejlődését; egyáltalán: a pataki szellem egész életének meghatározó élménye volt és rajta keresztül is hatott. (Itt a pataki szellem mibenlétének tárgyalására nem térek ki; a legutóbbi publikációk közül lásd a számos hivatkozást is tartalmazó írásokat: Koncz Gábor 2007, Bolvári-Takács Gábor 2009).

A Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán magyarlátin szakos tanári diplomát szerzett, tagja volt az Eötvös József Kollégiumnak. (Patakról később Rácz István, Képes Géza, Hegyi József, Maller Sándor kortársak, majd Ruttkay Kálmán, Deme László stb. tanítványok is Eötvös-kollégisták voltak.) Doktori disszertációját *A rokokó ízlés a magyar irodalomban* címmel védte meg 1930-ban. Az 1930–31-es tanévben, Karácsony Sándor segítségével Genfben tanult; itt találkozott Edward Claparede és Jean Piaget személyében a pszichológiával. Tanulmányai után 15 hónapig katona volt.

1933-tól 1945-ig a Sárospataki Református Kollégium Gimnáziumában volt tanár. Bekapcsolódott a Kollégium szellemiségét megújító széles körű mozgalomba: a Dr. Szabó Zoltán és Dr. Újszász Kálmán által kezdeményezett Sárospataki Népfőiskola, ifjúsági munkatáborok, csellengő gyermekeket felkaroló szociális munka stb. tevékeny résztvevője, szervezője volt. Elindította a „Péntek esték” sorozatot. Ennek keretében az akkori népi írók kiválóságai léptek fel. Ebben az időszakban irodalmi, pedagógiai témájú írásokat publikált; *Rügyfakadás* című antológiákat szerkesztett a gimnazisták irodalmi műveiből. Országos jelentőségű kezdeményezése volt a sárospataki tehetségmentő mozgalom elindítása. A szó szoros értelmében az eke szarvától hoztak fiatalokat Sárospatakra tanulni, akik közül sok neves személyiség került ki. Pszichológiai érdeklődését jelzi *A hazugság mint nevelési probléma* című, 1935-ben megjelent könyve.

Ebben az időszakban indította el a tehetségmentési mozgalmat, amelyről akkor és később számos tanulmánya jelent meg. *„Itteni munkámat csupán egy kilenc hónapig tartó »doni küldetés«, majd ugyanennyi ideig tartó »börtönösi« szakította meg. Szerencsére egyik sem hagyott bennem testi-lelki töviseket. Talán azért, mert a megváltoztathatatlan körülmények ellen sohasem lázadoztam...”* (Pólos etc. szerk. 2005, 75. o.) A lovas tűzér egység 120 emberéből csak 120-an tértek vissza... 1942–43-ban is publikált; a Dontól is küldött írásokat a Határőrbe. Ezért kapta a börtönt...

Pataki tanársága alatt kötött házasságot Rick Lenkével; az örök társ erős akaratú, határozott, mindenre és mindenkire kiterjedő figyelmű nagyszony volt. *„Lenke néni egy fazon”* – jellemezte egyik ifjú kolléganóm 1990

körül. Közvetlenül a szovjetek átvonulása után, 1945-ben, apai nagynénémmel, Koncz Sárával újra megnyitották a *Száz farkas* vendéglőt Sárospatakon. A hazatérő, elgyötört családtag katonák, hadifoglyok, sebesültek ámulatára zeneszó és sütemény várta őket. Egyáltalán nem anyagiás, de igenis napi realitású, éles eszű, humoros megjegyzései közül csak kettőt idézek. Az 1970-es években Pista bácsi nagyot nyújtózva mondta egyszer: – *Befejeztem a könyvet. – Kettő-ötven a káposzta. – No de Lenke, befejeztem egy könyv írását. – No de Pista, közben kettő-ötven lett a káposzta.* – Amikor ugyancsak a hetvenes évek elején első menyasszonyom szépen búcsút intett, őt hívtam fel telefonon. *Mit érzel? – Megkönnyebbülést. – Remek, de azért gyere ide és néhány napig lakjál a duzzogóban...* (Ez budapesti lakásukban egy emeletes ágyas, kis szoba volt, a mindenkori felügyeletre szorulóknak.) Nem véletlenül használtam az örök társak jelzót. Szentmihályiné Szabó Mária híres, lebilincselően szép, ilyen című regényét ugyanis (Lorántffy Zsuzsannáról és I. Rákóczi Györgyről) Harsányi István inspirálása alapján írta.

1943–44-ben szintén sokat írt; főleg nevelésügyi és irodalomismertetési témákban. 1945–46-ban semmi sem jelent meg tőle; 1947-ben *Útravaló* címmel, gyermekek számára publikált versgyűjteményt. 1948–51 ugyancsak a szilencium évei; majd 1952-től lassan ismét szaporodnak az olvasáskutatási, később a gyermeklélektani írások.

1945–48 között a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium munkatársa; az egész országra kiterjedően foglalkozik a tehetségmentéssel és -gondozással. Keresztúry Dezső minisztersége alatt, 1946-ban, Illyés Gyula és Németh László közreműködésével, Veres Péter támogatásával létrehozták a Magyar Népi Művelődési Intézetet, amely 1948-ban megszűnt, ám rövid működése idején hatalmas munkát végzett. Járták az országot; szervezték a szabadművelődést, tehetségmentést, népfőiskolákat, olvasó-mozgalmat. Kiadványsorozat-szerkesztői munkája is újraéledt, amelybe elsősorban patakiakat és népi írókat vont be. Ma is izgalmas olvasmányok *A Magyar Népi Művelődési Intézet Kis tanulmányai*, valamint *A Magyar Népi Művelődési Intézet Műsorfüzetei* apró kötetek. (Jómagam örökre megjegyeztem a címet: Volly Isván: *Ütik a rézdobot...* Ezek a kiadványok megtalálhatóak a mai Magyar Művelődési Intézet és Képzőművészeti Lektorátus Könyvtárában.)

1948-tól 1969-es nyugdíjazásáig a Magyar Tudományos Akadémia Pszichológiai Intézetének előd-intézményeiben dolgozott; amelyet az induláskor Gyermeklélektani Intézetnek neveztek. Ez az időszak volt az ő pszichológusi korszaka. Meghatározóan fontos, úttörő munkát végzett az alábbi területeken: gyermeklélektan, serdülőkorúak problémái, házasság-pszichológia, szexuális felvilágosítás. E korszak kiemelkedően fontos műve a *Fiúk könyve* (H. I. 1958 és 1963). E mű számomra és kortársaim számára életre szólóan fontos felvilágosításokat, eligazításokat tartalmazott. (Sajnos, csak a címet ismerők összekeverik a korszakban divatos *Fiúk évkönyve* eklektikus szöveggyűjteményekkel.)

A mai értelmiségiek, kortársaim a nyugdíjas Harsányi Istvánt ismerték. Bámulatosak e korszak tevékenységei, alkotásai is. Meghatározóan fontos szerepe volt abban, hogy Sárospatak 1968-tól újra város lett. Az 1960-as években létrehozta a *Sárospataki Diákok Budapesti Baráti Körét*, amelyet számos más

ilyen kör követett, és amely kezdeményezés a nonprofit, civil szerveződések őse és mérvadó mintája volt. Döntő és meghatározó szerepe volt a tehetségfelismerési, tehetségmentési és a népfőiskolai mozgalom újraindításában. Sokat publikált, különös jelentőségű, hogy összefoglalta a tehetségmentési és népfőiskolai tapasztalatait (H. I. 1991 és 1994).⁵

Közben emlékezetesen jelentős a *dália-korszaka*, amikor Budapesten, Mátyásföldön, a kertjében igencsak hozzáértően dáliákat gondozott; illetve a *cirókai korszaka*, amikor Sárospatakon, a Megyer-hegyen lévő tanyáján sokat írt, értelmiségi társaságot és gyermektáborokat szervezett, a Magyar Nemzetnek küldte a *cirókai leveleket*.

1988. január 29-én ünnepeltük 80. születésnapját a Hazafias Népfront I. kerületi Bizottsága és a Sárospataki Öregdiákok Budapesti Köre által közösen rendezett 136. klubest keretében; Képes Géza, Maller Sándor, Barsi Ernő, Varga András és mások köszöntötték; több elismerő cikk jelent meg; Kiváló pedagógus, Apáczai Csere János-díjakat kapott; megkapta a művelődési és közoktatási miniszter kitüntetését, majd később a Magyar Köztársaság Arany Érdemkeresztjét.

Üzenetek

1.) Meghatározó jellemzője a *sárospatakiság* volt, amelynek taglalásával itt most nem foglalkozom. Ehhez szorosan kapcsolódott a *családszeretet* és *családszervezés*; Sárospataktól Budapestig. A rendszeres családi összejövetelek és a nyári gyermektáborozások a résztvevők életre szóló, meghatározó élményévé váltak. Ezekben az alkalmakon a tanár, a pszichológus, a népművelő és összefoglalóan a *mérvadó tekintély* sugározta a magatartási üzeneteket. A fegyelmezett, „*az élet megy tovább*” tartásra visszatérő története volt: fiatal korában gyönyörű táncpartnerétől tánc közben tudta meg, hogy a hölgynek aznap halt meg az édesapja.

2.) *Tanár volt.* Oktatott és nevelt. Nem információkat csurgatott, nem kioktatott. Értelmezett tudást adott át. Nem szentenciákat és elvárásokat fogalmazott meg, nem előírt. Pszichopedagógus volt: megnyitotta a bennünk lévő lehetőségeket. – *Mivel foglalkozzak – kérdezte a mérnökhallgató.* – *Hát a herke billentyűvel! – Az mi? – Találd fel!*

⁵ Egy kis statisztika. A már hivatkozott Varga Kovács Amarilla (1988) bibliográfiában 637 tétel szerepel. Egy nagyon fontos kimaradt; kettő ismétlés; a 296. több elemből álló sorozatot tartalmaz; a 609. tétel gépirat, amely 1994-ben jelent meg, stb. Az 1967 után közöltek meg összeállítandó bibliográfiájával együtt kb. 680 tételről lehet szó. Ha ehhez hozzávesszük a nem közölt, ám nagyon fontos gépiratokat, interjúkat, szerkesztéseket, sorozatszerkesztéseket, 1000 körüli tételhez jutunk. Ezt bővítik még a levelezések, a hivatalos jelentések, valamint az interjúk, hangfelvételek és a Harsányi Istvánról szóló írások. A hivatkozott bibliográfia szerint, az önállóan megjelent műveken kívül, 80 különböző periódikában publikált; a pedagógiai, társadalomtudományi szakfolyóiratok mellett elsősorban a Sárospatakon megjelent lapok, majd az Élet és Tudomány, a Nők Lapja és a Magyar Nemzet voltak a közlési fórumai.

Az 1970-es években Sárospatakon, a Megyer-hegyen, a cirókai Rick-tanyán, az unokái korosztályának szervezett egyik gyermektáborban versenyt hirdetett. „Mostantól, 24 órán át, mindenki valamiben versenyez.” A ki-miben versenyzett beszámolókból nem volt egyforma versenyszám. Nem volt személyek közötti harc, mindenki nyert, sőt mindenki első helyezést ért el. Előfordultak előre sejthető produkciók: verset mondott, énekelt, matekpéldát oldott meg fejben, megírta és felolvasta a szülőknek szánt – halogatott – levelet (mobiltelefon akkor még nem volt...). Ám előkerültek meglepően innovatív, kreatív versenyszámok is. Íme néhány:

– Én sohase mertem éjszaka kimenni. Most teljesen egyedül pisiltem a bokornál.

– Én még sohasem mosogattam, tegnap vacsora után én is...

– Benéztem a kútba.

– A kerek kútból én húztam fel a vizet.

– Megettem a főzeléket.

– Megbarátkoztam a fő kutyával is.

Amerikában élt, Béky Zoltán hivatalos keresztapám mellé, önként kértem fel Pista bácsit és Lenke nénit keresztszüleimnek, úgy nyolcéves koromban, 1958 táján. A karácsonyi könyvcsomagok (Cooper, Verne, Dékány András), majd a *Füük könyve* szóbeli, gyakorlati értelmezése, a kirándulások, a barátomnak szólítás, a jegyzetelésre és írásra való biztatás, az önmagammal való szembenézés erősítése máig meghatározzák lelki világomat. Íme egy példa:

– *Hogy érzed magad? – kérdezte tizenéves személyemet. – Rosszul. – Nocsak? – Mindig szűk ruhákban járok. – És miben szeretnél járni? – Szarvasbőr ruhában. – Elképesztő, hogy tizenkét évesen nem tudod elérni, hogy abban jársz. Dicsért és feladatokat adott. A Füük könyve 1958-as dedikációja: „Koncz Gábornak igen szeretett öcsémnek és barátomnak, sok jó kívánsággal. Pista bácsi”. Az 1963-as: „Gábor keresztfiamnak sok szeretettel és azzal a meggyőződéssel, hogy igen kiváló felnőtt lesz belőle. Keresztapa, a könyv írója.”*

Tesztelt. A Rick-gát felé gyalogolva akarta megtudni, hány hallásra mondom vissza Weöres Sándor versét: „Tó vize, tó vize csupa nádszál / Egy kacsa, két kacsa oda császkál. / Sárban ezer kacsa bogarászik / Reszket a tó vize / Ki se látszik.” Egyből visszamondtam. „Nocsak, te elolvasod a karácsonyra küldött könyveket...”

A tanítás-, tanulás-, olvasás-, nevelés-módszertan egész életében közírói munkásságának fontos része volt. Őt tekintem a hazai felnőttképzés elméleti-módszertani megalapozójának.

Mindezt át- meg átszötte az anekdotikus humor, a derűs magatartás. Gyűjtötte és gyűjtette az anekdotákat, a sárospataki diákvilág anekdotakincsének újabb és újabb köteteit szorgalmazta.

3.) Irodalomtörténész, olvasáskutató, irodalomértelmező és irodalomszerző is volt. Különösen figyelt az író-képes fiatalokra. Kedvenc költője Arany János, majd később Weöres Sándor volt; a sárospataki korszakban különösen foglalkozott Adyval, és egész életében figyelmet fordított a méltatlanul elfelejtett jelentős írókra, mint pl. Komáromi János és Pósa Lajos. Irodalmi alkotásnak tekinthető a kortársával, Rácz Istvánnal, a Finnországban élt világhírű fotóművésszel és jeles íróval való hangkazettás levelezése.

4.) Felismerő, megmentő-szervező volt, az 1930-as években éppúgy, mint az 1970-es, 80-as évtizedekben. Népfőiskola, tehetségvédelem, Magyar Népi Művelődési Intézet, MTA Gyermeklélektani Intézet, Sárospatak városá fejlesztése, a Sárospataki Diákok Budapesti Baráti Körének megszervezésével az országos civil szerveződések elindítása, majd ismét népfőiskolák és tehetségmentés, családi rendezvények és vitafórumok. Igen fontos Egressy Mária már idézett dolgozatának megállapítása: „rendszeráltató pedagógusnak” nevezi. „Dolgozatomban két rendszeráltásról beszélek. Az egyik a Trianon utáni időben volt, amikor az országnak egy új helyzetben kellett magára találni... A második pedig az 1990-es évek. Az ország megváltozott helyzetéből adódóan a hangsúly a minőségre tevődött. Kis ország, kis létszám, kis gazdaság. Versenyképesek csak akkor maradhatunk, ha minőségi munkát végzünk, ahhoz pedig minőségi emberekre van szükség. Ezt ismerte fel igen korán Harsányi István s tudatosan készült erre a feladatra.” (Egressy, 2001, 4–5. o.). Az életmű monografikus elemzésénél különösen fontos lesz erre a politika- és társadalomtörténeti összefüggésre figyelmet fordítani. Mindenkor mozgósított, lendületet adott; szóban, írásban, szervezésben.

5.) A pszichológiában is korszakalkotóan újító reformer volt. Ezt művek sora támasztja alá az olvasáskutatás, a pedagógiai módszertan, a gyermeklélektan, a serdülő- és ifjúkor lélektana terén. Valóságosan forradalmi volt különösen a szexuális felvilágosítás és a házasság-terápia témakörben végzett munkája és hatása.

6.) *Nulla dies sine linea: folyamatosan elemzett, írt, ismeretterjesztő munkát végzett.* A Don megrázkódtatásait éppúgy pozitív üzenetként közvetítette, mint a szaktudományos eredményeket vagy a természeti környezet átélését.

7.) *Feladatokat adott* és ennek kötelességét örömmel visszük tovább.

Feladatok

A már említett *Sárospataki Iskola* kutatáshoz is kapcsolódóan, elsősorban az alábbiakat szükséges elvégezni.

– A hivatkozott bibliográfia javítása, kiegészítése; a kéziratok, levelezés, interjúk, hang-, videó- és fotóanyag bibliográfiai feldolgozása.

– A lappangó, ám nagyon fontos gépiratok digitalizálása és közlése, mint pl. a Sárospataki Református Kollégium 1920–1952 közötti történetéről, Radácsi György etikájáról készült írások, illetve a doni napló.

– Válogatott írások és külön a sárospataki témájú cikkek, tanulmányok kiadása.

– A pszichológiai munkásság, a tehetségmentés, a népfőiskolai munkásság, a baráti- és közösségszervezések általa készített irodalmának és gyakorlatának tanulmányokban való elemzése.

– Életmű-monográfia elkészítése.

Mindezek egyikéhez-másikához kapcsolódva szakdolgozatok, disszertációk sora is készíthető. A 100. születésnapján közösen skandáltuk, én gyakorta magamban mondom emlékére a *Tó vize, tó vize... rigmust.*

Hivatkozások

Benke György, Pólos László, Szabó Csaba (szerk.) [2005]: *Pataki tanáraink (1931–1952)*, Sárospatak, For You Bt., 73–75. o.

Bolvári-Takács Gábor [2009]: *A „sárospataki iskola” történeti kutatásának dimenziói*. In: Sárospataki Füzetek, 2. szám, 83–90. o. Lásd: a jelen kötetben is.

Egressy Mária [2001]: *Egy rendszerváltó pedagógus portréja: Dr. Harsányi István*. Bp., ELTE BTK, Neveléstörténeti szigorlati dolgozat, 11 o.

Harsányi István

1929: Sárospataki Ifjúsági Közlöny 45. november, 54. o.

1981: *Pataki Kollégium*. cca. 200 o. (Megtalálható: Dr. Harsányi Ádámnál)

1988: *Hosszmeteszet*. I–IV. 1114 o. (Megtalálható: Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum; Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei és Dr. Harsányi Ádámnál.)

1930: *Rokokó ízlés a magyar irodalomban*. Bölcsész-doktori értekezés. Sárospatak, Fischer Lajos Könyvnyomdája, 45 o.

1935: *A hazugság, mint nevelési probléma*. Sp., 140 o.

1958: *Fiúk könyve*. Bp., Gondolat, 286 o.

1963: *Fiúk könyve. II.*, bővített, átdolgozott kiadás. Bp., Gondolat, 454 o.

1988: *A Magyar Népi Művelődési Intézet 1946–1948. Történet és dokumentumok*. Bp., Országos Közművelődési Központ, 301 o.

1991: (szerk.) *Népfőiskola tegnap, ma, holnap*. Bp., Magyar Népfőiskolai Társaság, 272 o.

1994: *Tehetségvédelem*. Bp., Magyar Tehetségvédő Társaság, 230 o.

Koncz Gábor [2007]: *Patak kulturális hozománya*. In: Kováts Dániel (szerk.): *150 éves az önálló sárospataki tanítóképzés*. Sp., Miskolci Egyetem Comenius Tanítóképző Főiskolai Kar, 79–85. o.

Koncz Gábor [2008]: *Sárospatak: a köszönő város*. In: Földi Ferenc, Kiss Ferenc, Kováts Dániel (szerk.): *Comenius előtt és után*. Bibliotheca Comeniana XIII., Sp., Magyar Comenius Társaság, 89–102. o.

Kováts Dániel [2009]: *A „sárospataki iskola” történeti kutatása*. Lásd: a jelen kötetben.

Varga Kovács Amarilla (szerk.) [1988]: *Harsányi István pedagógiai publikációinak bibliográfiája*. Bp., Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 39 o.

A tanulmányban megidézett Harsányi István édesapja volt id. Harsányi István (1874–1928), akinek írását a Napút jelen számához kapcsolódó *Káva Tékában* közzöltük. A jelen megemlékezés szerzője, nevezettek unokája és keresztfia, Dr. Koncz Gábor szívesen segít a témakör iránt érdeklődőknek.. E-mail: mka@mka.hu, honlap: www.mka.hu. Ez az írás megjelent: In: Földy Ferenc, Kiss Ferenc, Kováts Dániel (szerk.) [2009]: *Comenius és Kazinczy szellemében*. Bibliotheca Comeniana XIV. Sárospatak, Magyar Comenius Társaság, 141–152. o.

Dr. Bertha Zoltán sárospataki tanár, festőművész karikatúrája

Dr. Bolvári-Takács Gábor–Dr. Dankó Imre

Történelem, egyház, kultúra – Kálvin szellemében

Takács Béla tudományos és közéleti pályája

1997-ben hunyt el Takács Béla, a Tiszáninneri Református Egyházkerület sárospataki Tudományos Gyűjteményei Múzeumának, majd a Debreceni Református Kollégium Múzeumának igazgatója. A jó nevű ipar-, iparművészet-, művészettörténész, művelődéstörténész, etnográfus a népszokások, a népművészet, a szakrális néprajz jeles személyisége, teológiai doktor (1980), a történelemtudomány (néprajz) kandidátusa (1989), az MTA köztestületi tagja volt. Református lelkészként a tolcsvai, majd a Debrecen – Mester utcai gyülekezetnél szolgált hosszabb ideig. Tudományos, közéleti és múzeumszervezői munkásságát a kulturális kormányzat 1992-ben Móra Ferenc-díjjal, a köztársasági elnök 1997-ben a Magyar Köztársasági Érdemrend Kiskeresztjével ismerte el. 2005-ben posztumusz Debrecen Kultúrájáért díjjal tüntették ki.

Takács Béla önmagában visszahúzó, magamagát szigorú, következetes és folyamatos munkára fogó, rendkívül szerény, ám hihetetlenül szívós, magában őrlődő ember volt. Ez a majdnem aszketikus életmód nagyban hozzájárult ahhoz, hogy sok időt fordíthasson kutatásra-gyűjtésre, hogy igen termékeny lehessen. Minthogy az volt a munkamódszere, hogy monografikusan feldolgozandó témáihoz éveken át gyűjtötte az anyagot, megpróbálta a kérdést a lehető legtöbb oldalról megismerni; az apró részeredményeket pedig, olykor-olykor csak egy fontosabb adatot is, igyekezett rövid cikké, adatközlésszerű tanulmányocskává formálni és megjelentetni. Elmondhatjuk, hogy a hatvanas évek elejétől a kilencvenes évek derekáig lapjaink, folyóirataink (Élet és Tudomány, Múzeumi Kurír, Ethnographia, Néprajzi Értesítő, Magyar Könyvszemle, Nyomdász, Theologiai Szemle, Confessio, Reformátusok Lapja, a miskolci Herman Ottó, az egri Dobó István, a debreceni Déri Múzeum évkönyvei stb.) tele voltak kisebb-nagyobb írásaival. Ezekből nem egy esetben, például a Reformátusok Lapja hasábjain megjelentekből, sorozatokat is képzett (*Érdekességek egyházi életünk múltjából, Református szimbólumok, Az evangélisták szimbólumai, Különleges úrasztali edények, Híres épületek a Bibliában, Mesterségek a Bibliában, Foglalkozások a Bibliában* stb.). Talán e sorozatcímek is igazolják, hogy Takács Béla bármily profán témával foglalkozott is – ahogy Komlós Attila fogalmazta meg, egy vele folytatott interjú során –, mindig „az istenes művészet őrzője” volt.

Takács Béla minden tekintetben Sárospatak, közelebről Újszász Kálmán neveltje, a „cédrusfa árnyékában felnőtt” egyik legkiválóbb tanítványa volt. A megtépett, sok vihart kiállt, de megmaradt, Csontváry által oly beszédesen elénk állított libanoni cédrushoz hasonlította professzorát az *Újszász Kálmán emlékkönyv*ben közreadott vallomások köszöntőjében. Az 1930-ban

Sárospatakon született és Kispatakon élt parasztyerek éles eszével, nagyfokú érdeklődésével, számos készségével már az elemi iskolában felhívta magára a pataki „tehetségmentők”, főleg a későbbi püspök, Darányi Lajos figyelmét. Továbbtanulásáról gondoskodtak, 1941-ben felvették a Sárospataki Református Kollégium Gimnáziumába, 1949-ben érettségizett, és mi sem volt számára természetesebb, mint hogy tanulmányait a Sárospataki Kollégium („a Főiskola”) Teológiai Akadémiáján folytassa. Ezt azonban nem fejezhette be Patakon, mert 1951-ben megszűnt a Teológia, s a hallgatók tanulmányaikat a Debreceni Kollégium Teológiai Akadémiáján folytathatták tovább. Így végzett Takács Béla is Debrecenben, 1954-ben. Ezt követően három évig segédlelkész volt a debreceni kollégiumi Nagykönyvtárban, majd rövid ideig Hajdúböszörményben. Bárhová sodorta is a sorsa, sőt, bármennyire megkedvelte például Debrecent, és azonosult is vele, sohasem tudott, de nem is akart Pataktól elszakadni. Élete végéig megmaradt életének vezérlő személyiségei, a nagy pataki tudós tanárok és nevelők, valamint a nagynevű, nála alig néhány évvel idősebb tanítványaik tevékeny, alkotó búvkörében. (Nem véletlenül lett egyik vezetője a Sárospataki Diákok Debreceni Baráti Körének, az 1980-as évektől.) Sárospatakról mindenekelőtt Újszászy Kálmán, Nagy Barna, Szabó Zoltán, Szabó Lajos, Koncz Sándor, Tárczy Árpád, Bálint József, Jakob Károly, Urbán Barnabás, Hegyi József, Palumby Gyula, Bertha Zoltán, Maller Sándor, Harsányi István, Bakos József, illetve Czegle Imre, Nagy Dezső és Román János alakja tűnik föl előttünk Takács Béla elindulása idején. Felkészülésében, útra indításában nagy szerep jutott a sárospataki Rákóczi Múzeum muzeológusainak és „külső munkatársainak” is, akik közül nem egy országos nevű tudós, kimagasló szervező egyéniség is volt. Ilyen vonatkozásban Bakó Ferencre, Dankó Imrére, de főleg Balassa Ivánra kell gondolnunk, mint ahogy a „külső munkatársak” esetében Benda Kálmánra, Makkai Lászlóra, Détshy Mihályra, Katona Imrére kell figyelnünk.

Amikor Újszászy Kálmánnak sikerült a Sárospataki Kollégium Nagykönyvtárából, a Kollégiumi és Egyházkerületi Levéltárból, az 1940-es évek elején kezdeményezett, a híres-neves Faluszeminárium anyagára épült egyháztörténeti, egyházzociológiai, művészeti, néprajzi és műemlékvédelmi adattárból, és a főiskola különböző, de főleg iskolatörténeti, református egyházművészeti anyagokból álló Kollégiumi Gyűjteményéből (múzeumából) kialakítani a Sárospataki Tudományos Gyűjteményeket – Czegle Imre könyvtárossal, Román János levéltárossal –, azonnal visszahívta Takács Bélát, aki 1958-tól múzeumigazgatóként (1966-tól párhuzamosan tolcsvai lelkipásztorként is) intézte a Sárospataki Tudományos Gyűjtemények Múzeumának ügyeit. Takács Béla hihetetlenül rövid idő alatt, s azt talán mondani sem kell, hogy milyen nehéz és mennyire szerény körülmények között, a gondjaira bízott gyűjteményt valóságos múzeummá fejlesztette. Muzeológusi tevékenységéből következően természetes, mi több törvényszerű, hogy elsődlegesen mint muzeológus hívta fel magára mind a szakmai, mind pedig az általános közvélemény figyelmét. Tudatosan foglalkozott muzeológiai kérdésekkel. Az akkoriban formálódó magyar muzeológia-tudományág egyik szerény, de fontos és szép eredményeket hozó, elméleti és gyakorlati munkása volt. Első írásai is muzeológiai természetűek voltak, egy-egy kimagasló műtárgy leírásai, is-

mertetései (A Rákóczi-asztal Sárospatakon, Munkácsy Mihály Sárospatakon, Izsó Miklós művei a sárospataki Kollégium Múzeumában stb). Hogy azután egymás után jelentesse meg nagyszerű, gondos kiállítású könyveit. Kutatása és feldolgozásai fő területei is ekkor, sárospataki indulása idején körvonalazódtak: nyomdászat-nyomdatörténet, üvegművesség, üvegipar, üvegművészet, textilművesség, hímzés, csipkeverés, ónművesség, ötvösség, famunkák, asztalosság, bútorzat stb., és mindezek függvényében egyfajta műemléki kutatások, illetve műemlékvédelmi munkák. Mindezt úgy foglalhatnánk leginkább össze, hogy az általános művelődéstörténet kutatója, feldolgozója volt. Munkásságában ezek a kutatási-feldolgozási területek, témakörök mindvégig megmaradtak, bizonyos arányeltolódásokkal jelen voltak és sajátos módon a református klenódiomtörténet, a református egyházművészet nagy és oly sokrétű tárgykörébe integrálódtak. Esetenként a szigorúan vett tárgykörök és kutatási szempontok kibővültek mindazokkal a társadalom- és gazdaságtörténeti, illetve szokás-, folklórvonatkozásokkal, amelyek maguktól értetődően adódtak egy-egy tárgykör vizsgálatánál, feldolgozásánál. Ettől függetlenül Takács Béla feldolgozásaira általában a gondos, a történetiség szempontjait messzemenően érvényesítő leírás a jellemző. Mégpedig muzeológusi mivoltából következően esetében konkrét, tárgyszerű, az összefüggésekre, a tényleges funkciókra és funkcióváltásokra nagy figyelmet fordító leírásokról van szó. Ő maga is elvégzett sokféle összevetést, összehasonlítást. Hiszen tárgyait mindig genetikusan, az előzmények összefoglalásával, a rokon, netán azonos, de a hasonló jelenségekkel való összevetés módszerével tárgyalta, írta le, mégoly rövid, tárcaszerű írásaiban is. Ennek a kezdeti időszaknak oly jelentős munkák az útjelzői, mint az 1958-ban kiadott *Comenius sárospataki nyomdája* című könyve, vagy az 1962-ben napvilágot látott *A telkibányai keménycserépgyár parasztedényei* című nagy tanulmánya, illetve az 1968-ban kiadott *A Zemplén hegység üveghutái* című könyve, azután az 1970-ben közreadott *Parádi üvegművészet* című munkája, valamint az 1978-ban, a Magyar Helikon Kiadónál bibliofil kiállításban megjelentetett, nívódíjjal kitüntetett *A sárospataki nyomda története* című monográfiája.

Takács Bélát 1973-ban a Debreceni Református Kollégium Múzeuma igazgatójává nevezték ki. Az átköltözés nem járt különösebb megrázkódtatással, hiszen ő már előzőleg jól tájékozódott a debreceni viszonyokról, éppen a kollégiumi múzeum vonatkozásában is. Debrecenbe költözve ott és úgy folytatta munkáját, ahogy Sárospatakon abbahagyta. 1990-ig párhuzamosan itt is lelkesként, a Debrecen – Mester utcai gyülekezet egyik lelkipásztoraként végezte muzeológusi-múzeumigazgatói munkáját. Végigtekintve Debrecenben eltöltött negyedszázadán azt állapíthatjuk meg, hogy muzeológiai, tudományos és közművelődési tevékenysége nagymértékben kiszélesedett. Nemcsak a kollégiumi Múzeumot hozta rendbe és szervezte, fejlesztette tényleges, a korszerű muzeológia elvei és gyakorlata szerint működő múzeummá és juttatta el első korszerű állandó kiállításáig, hanem a tudományos kutatás és feldolgozás tekintetében is kiszélesítette munkásságát. Kezdeményező szerepet vállalt a magyar, német és osztrák iskolatörténeti múzeumok szimpóziumának létrehozásában.

Mindemellett a Debrecenben tovább folytatott nyomdászati-nyomdatörténeti és általában céhes ipartörténeti tevékenysége elsősorban ebben a körben

váltott ki nagy érdeklődést és vívott ki elismerést. Ehhez Benkő Istvánban, az Alföldi Nyomda akkori vezérigazgatójában és az Alföldi Nyomdában, a Benkő István körül kialakult baráti körben (Tóth Béla irodalomtörténésszel, művelődéstörténésszel, Benkő Ferenc helytörténésszel, művészet-, művelődéstörténésszel, műgyűjtővel, Kass János szegedi tipográfus-grafikussal, Dankó Imre muzeológussal, nyomdatörténésszel, Molnár László mesterszedővel, könyvtervezővel, Hapák József fotóművésszel, Módy György muzeológus, hely- és művelődéstörténésszel, P. Szalay Emőke muzeológussal, nyomda- és iparművészet-történésszel stb.) a tevékenységét messzemenően támogató alkotó közösségre talált. Ipartörténeti, illetve az ezekkel a kérdésekkel összefüggő munkásságára az is jellemző, hogy ilyen irányú tevékenysége itt, Debrecenben kapott a korábnál határozottabb helytörténeti jelleget. Részt is vett azután minden nagyobb, monografikus szempontokat követő munkálatban, mint például a *Debrecen története* I. kötetében (1984), azután a *Nyomdatörténeti tanulmányokban*, a debreceni nyomdászati 425. évfordulójára (1986), illetőleg a *Debreceni Református Kollégium történetében* (a Kollégium 450. évfordulójára készült monográfia, 1988). Figyelme mindinkább a debreceni iparművészeti emlékek felé fordult és egymás után adta ki iparművészeti tárgyú könyveit. Közülük a nyomdászattal kapcsolatosakat az Alföldi Nyomda segítségével, mint például a *debreceni könyvkötő művészetéről* szóló monográfiáját is, 1980-ban; a *gyöngyhímzéses debreceni díszkötésekről* (könyvkötések), 1984-ben; a *debreceni nyomda mintakönyvéről* szólót 1991-ben.

A református klenódiумok közül leginkább talán az úrasztali terítőkkel foglalkozott. Az e tárgyban írt és közreadott számtalan cikkének, adatközlésének, tanulmányának egyfajta szintézise volt az 1983-ban kiadott könyve, a *Református templomaink úrasztali terítői*. Munkáiban következetesen igyekezett a néprajzi (népművészeti) szempontokat érvényesíteni, módszertanát tekintve pedig szívesen használt néprajzi módszereket. Néprajzi érdeklődése és tájékozottsága nemcsak sárospataki forrásokból fakadt és fejlődött. Debrecenben látta szükségét annak például, hogy 1983-ban belépjen a Magyar Néprajzi Társaságba. Kimondottan néprajzi tevékenységének színtere a Teológiai Doktorok Kollégiuma Vallási, vagy Egyházi Néprajz Szekciója volt, illetve mint publikációs lehetőség, a szekció kétévenként megjelenő *Vallási Néprajz* című kiadványszerozata.

Debrecenben is a múzeumban, a múzeum munkatársaiban talált leginkább segítőkre. A *Déri Múzeum évkönyveiben* több tanulmánya jelent meg. A Múzeumi Kurír is több dolgozatát közölte. Nem is szólva arról, hogy a Déri Múzeummal kölcsönös kiállításrendezési, muzeológiai együttműködést valósított meg. Természetesen bekapcsolódott a Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszékének munkálataiba is. Itt Ujváry Zoltán professzorban nagy-szerű segítőtársra, baráttra talált. Feltétlenül meg kell említenünk kandidátusi értekezésésként is megvédett munkáját, a *Bibliiai jelképek a magyar református egyházművészetben* című könyvét (1986). A témaválasztás a hazai tudományos minősítés rendszerében merőben újnak számított, többéves harc kellett, hogy a református lelkész egyházi témájú disszertációját nyilvános vitára bocsássák. Tudományos életműve e részének betetőzését nagyobb lélegzetű képes munkái, az „*Uram hajlékodat, szeretem házadat...*” *Református művészet*

Magyarországon (1990), valamint a *Református templomok Magyarországon* (társszerző, 1992) című albumok jelentették; mindkét kiadvány megjelent angol és német nyelven is.

Takács Béla a múzeumigazgatói állásából 1994-ben nyugdíjba ment, de tudományos tanácsadóként szinte haláláig bejárta a Kollégiumba. Szerzteágazó és sokrétű munkásságát kéziratban maradt művek is jellemzik. Ezekből – illetve már megjelent tanulmányainak gyűjteményes újraközléséből – több közleménye és eddig két posztumusz kötete jelent meg. A *szoldobágyi és a szelestyei üveghuták története* című forrástanulmánya a *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* XL. (2001) és XLI. (2002) köteteiben látott napvilágot, a sajtó alá rendező Veres László társszerzői közreműködésével.

Az önálló kötetek közül az első 2004-ben jelent meg, *A magyar református lelkészek öltözete* címmel. Takács Bélának a református lelkészek öltözékével kapcsolatos kutatásai évtizedekre nyúlnak vissza. Bizonyítják ezt a *Confessióban*, a *Kálvin Kalendárium*ban, a *Reformátusok Lapjában* közreadott rövid írásai: *A palást* (1972), *Lelkészábrázolások az eklézsiák pecsétnyomóin* (1981), *Református lelkészábrázolás 1660-ból* (1986). Az *ORLE egyenruha története* c. tanulmánya már nagyobb lélegzetű volt, ez az ún. *Czeplédy Sándor emlékkönyvben* jelent meg (*A választott nép szolgálatában*, 1989). A feltárt és nagyobb részben publikálatlan forrásanyag összeállítását a kilencvenes évek elején befejezte, de más, folyamatban levő munkái, illetve később egészségi állapota miatt a kiadásra történő előkészítésre már nem került sor. A kézirat sajtó alá rendezését s a kötet kiadását Dienes Dénes, a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek igazgatója vállalta, hozzájárulva ezzel a magyar református egyházművészet egy eddig kellő mértékben fel nem tárt fejezetének bemutatásához.

A másik posztumusz mű a 2005-ben Bolvári-Takács Gábor szerkesztésében megjelent *Debrecen vonzásában (Egyháztörténeti, várostörténeti és ipartörténeti tanulmányok)* c. kötete. Takács Béla még életében tervezte, hogy a különböző folyóiratokban, évkönyvekben és más kiadványokban megjelent tanulmányaiból, közleményeiből gyűjteményes kötetet állít össze, *Történelem, egyház, kultúra* címmel. A fenti gondolatokat a fia, Bolvári-Takács Gábor is fontosnak érezte, ezért a legérdekesebb tanulmányokat összegyűjtötte, s a kötetet a Takács Béla által elgondolt címmel összeállította. A vaskos mű három részből állt volna: *1. Református egyházművészet Magyarországon; 2. Zemplén és Sárospatak; 3. Debrecen vonzásában*. A szerkesztő szakmai tanácsadóként, lektorként három, Takács Bélát közvetlenül ismerő kiváló kutató véleményét kérte ki: Balassa Ivánét, Barcza Józsefét és Dankó Imrét. Balassa Iván vállalta az előszó megírását, Barcza József és Dankó Imre pedig a kéziratok átnézését és a szerkesztési szempontok megerősítését. Ezek lényege az volt, hogy elsődleges feladatként a komoly tudományos apparátussal elkészült tanulmányok és közlemények közreadását jelölték meg célként, s a számtalan apróbb cikk újraközlését – terjedelmi okokból – mellőzték. Ugyancsak figyelmen kívül hagyták azokat a tanulmányokat, amelyek témakörei később önálló kötetekben teljesedtek ki. A vállalkozás ebben a formában, kellő anyagi forrás hiányában nem valósult meg, de Takács Béla születésének 75. évfordulója alkalmából az eredetileg tervezett kötet harmadik része önállóan napvilágot látott. A kiadás

gondozását G. Szabó Botond, a Tiszántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek igazgatója vállalta. A tanulmánykötet – azon túl, hogy emléket állít Takács Bélának – értékes összefoglaló a Debrecen történetét kutatók számára.

Dr. Bolvári-Takács Gábor (Sárospatak, 1967) PhD, történész, művelődésszervező, jogász, a Magyar Táncművészeti Főiskola habilitált főiskolai tanára, a Zempléni Múzsza folyóirat főszerkesztője.

Dr. Dankó Imre (1922–2008) D.Sc. néprajzkutató, volt megyei múzeumigazgató (Pécs, Debrecen), címzetes egyetemi tanár.

A tanulmány kapcsán lásd: Dankó Imre: *Takács Béla (1930–1997) élete és munkássága. (Biográfia – Bibliográfia)*. Kiadja a Tiszántúli Református Egyházkerület és a Debreceni Református Kollégium, Debrecen, 1998, 78 o.

HEGYRE ÉPÍTETT VÁROS

MÉLTÓ HELYSZÍN FELÚJÍTOTT HELYSÉGEK

A Magyar Kultúra Alapítvány épülete a Budai Várban, a Mátyás-templom és a Hotel Hilton szomszédságában található.

Díszlépcsőházunkat 2008-ban és 2009-ben restauráltuk. A II. világháború óta először, most az eredeti állapotot állítottuk helyre: a krémszínű falakon, a bordák mentén, színes, növényi ornamentikájú díszítőfestés motívumai láthatók.

Kongresszus, konferencia, fogadás, szeminárium, esküvő, tanácskozás, bál, kiállítás, vásár, hangverseny...

Szállás 9.000,- Ft/főtől: az épületben lévő, kétszallagos Hotel Kulturinnovban**. A szobában zuhanyzó és minibár van; vendégeinket svédasztalos reggeli várja. Üdülési csekket elfogadunk.

SZAKSZERŰ SZERVEZÉS MÉRVA DÓ REFERENCIÁK

MAGYAR KULTÚRA ALAPÍTVÁNY

HOTEL KULTURINNOV**

1014 Budapest, Szentháromság tér 6.
Tel: (36-1) 224-8100 Fax: (36-1) 375-1886
mka@mka.hu • www.mka.hu

MAGYAR-MAGYAR PÁRBESZÉD

Régiók és kultúrák találkozása, Kárpát-medencei Napok, Mézes-napok, Budavári Mosoly napok, Költészet Napja, Sárospataki Diákok Budapesti Egyesülete, Borsod-Abaúj-Zemplén Megye Budapesti Baráti Köre, Ausztrália Magyar Baráti Köre, Magyar Emlékekért a Világban Egyesület, Hazatérők Panoráma Világklubja; Karikatúra Művészeti Fesztivál, Józsa Judit kerámiaszobrász tárlatai; számos előadás, kiállítás, hangverseny, találkozók, képzés, konferencia...

Tájékoztatás: Dr. Koncz Gábor PhD igazgató, Bába Szilvia értékesítési vezető, illetve bármely ügykezelő munkatárs.

Kálvin 500

„Világiak számára az egyházi, egyháziak számára a világi hatású Kálvint szeretném bemutatni. Világiak számára nem vagy kevéssé ismert egyházi kiadványokból és fordítva, világi forrásokból és szerzőktől válogattam. Családi háttérrel, tehát közölve dédapámtól, nagyapámtól és édesapámtól is egy-egy írást.” (Dr. Koncz Gábor)

„Kálvin nem volt népszerű. Általában nem vette figyelembe sem az emberi tekintélyt, sem az érzékenységet. Ráadásul egyre súlyosbodó egészségügyi problémái türelmetlenné és sértődékennyé tették. Igehirdetései kemény hangvételűek voltak, a személyes konfliktusokban csak ritkán mutatott nagyvonalúságot. Személyiségének talán a legjellemzőbb vonása az »alkumentes szigorúság« volt.” (Dr. Dienes Dénes)

„A lutheri reformációt Isten rendeléséből követnie kellett Kálvinnal »a második reformációnak«, mert Luther, még inkább azonban a részben őt követő, de nem tőle származó torzulások, főleg a csak befelé forduló irányzatok »a kifelé lévő világ« iránt negatívak voltak.” (Dr. Koncz Sándor)

„A magyar reformátusok és konkrétan Apáczai, a katolikusok közül Pázmány és Káldi nevének-szerepének fölemlítése alkalmat adott Kazinczynak, hogy megmutassa személyiségének és szellemiségének több, példaadóan jellemző vonását. Ilyen az objektivitás, a dialektika és a tolerancia a történelmet, a nemzeteket, a nyelvi kreativitást és a felekezeteket illetően.” (Dr. Éles Csaba)

„A protestantizmus elterjedését követően indultak meg azok a társadalmi változások, jelentek meg a gondolkodás felszabadítása által azok a nézetek – sokszor a protestantizmus alapelveivel ellentétesen –, amelyek a jog más szempontú megközelítését igénylik, s kristályosodtak ki a modern természetjog alapelvei.” (Dr. Szathmáry Béla)

Ára: 650 Ft. Előfizetés: 5000 Ft.

Előfizethető személyesen valamennyi postán és a kézbesítőknél, a Magyar Posta Zrt.
(1) 303-3440-es faxszámán, a hirlapelofizetes@posta.hu e-mail-címen,
valamint a szerkesztőségben.

A Napút elérhető az interneten: <http://www.napkut.hu>

Számlaszám: OTP 11713005-20381185

Folyóiratunk megjelenését
a Nemzeti Civil Alapprogram
támogatja.